

AKADEEMIA

Tumeaine ja kosmoloogiline konstant	Jim Peebles
Nõukogude kriminaalõigus Eestis 1940–1941	Jaan Sootak
Osutus ja modaalsus	Willard Van Orman Quine
Kõrghoonesukelduja	Julia von Lucadou
Saksa-täiendiga võõrliigid	J. Viikberg, H. Sander, R. Kalle
Luulet	Peeter Ilus
Arvustused	Toomas Hiio, Jüri Allik
Tants teadmatusse	Herbert Normann

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Toomas Asser, Jaan Einasto,
Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis,
Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk,
Eero Medijainen, Jaan Ross, Hando Runnel,
Jaan Sootak, Ene-Margit Tiit, Jaan Undusk,
Richard Villems

Toimetuse:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia }
naturalia . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

Ilmavõrgus: www.akad.ee

www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

Kaas: Artur Kuus

Kaane kujunduses on kasutatud *Akadeemia* 1937. a
ning 1989. a motiive (autor Lea Malin)

© AKADEEMIA 2024

Trükk: AS Pakett.

Trükiarv: 1320.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 3 (420)

Tumeaine ja kosmoloogiline konstant	
	<i>Jim Peebles</i>387
	<i>Tõlkinud Antti Tamm</i>
Nõukogude kriminaalõiguse rakendamine Eestis 1940–1941. III	
	<i>Jaan Sootak</i>391
Osutus ja modaalsus	
	<i>Willard Van Orman Quine</i> ..434
	<i>Tõlkinud Anto Unt</i>
Kõrghoonesukelduja: Katkendeid romaanist	
	<i>Julia von Lucadou</i>459
	<i>Tõlkinud Anne Arold</i>
Julia von Lucadou jälgimiskapitalistlik düstoopia	
	<i>Jaak Tomberg</i>468
Saksamaa- ja saksa-täiendiga võõrpuud ja -põõsad varases kirjakeeles ja rahvasuus	
	<i>Jüri Viikberg, Heldur Sander, Raivo Kalle</i>471
Luulet	
	<i>Peeter Ilus</i>519

<i>Arvustus: Emakeelse ülikooli saja aasta ajalooraamat. Erki Tammiksaar. Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aastasada. Toimetaja Katre Kaju. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 446 lk.</i>	
	<i>Toomas Hiio</i>525
<i>Ime sünd. Erki Tammiksaar. Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aastasada. Toimetaja Katre Kaju. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 446 lk.</i>	
	<i>Jüri Allik</i>540
Abstracts	554
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXVI	
	<i>Herbert Normann</i>559

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika (kõrgtrükk) lk 390, 433, 458, 470, 518:

MAIE HELM (1958) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 1984. aastal (ERKI), vabakutseline kunstnik.

TUMEAINE JA KOSMOLOOGILINE KONSTANT

Jim Peebles

Tõlkinud Antti Tamm

Sünnipäevatervitus Jaan Einastole

Nagu te hästi teate, on meil selge ja veenev tõestusmaterjal revolutsiooniliste avastuste kohta, nimelt et enamiku universumi massist moodustab tumeaine ja et universumi praegust paisumiskii-
rust määratleb suuresti Einsteini kosmoloogiline konstant.¹ Mõ-
lemale teadmisele panid aluse kahe teadlasrühma uuringud pool
sajandit tagasi.

Eestis kaitses Jaan Einasto 1972. aastal Tartu ülikoolis dokto-
ritööd,² kus autori laiahaardeline arutelu astronoomiast sisaldab
järel dust:

**Tõlgitud ingliskeelsest kirjast, mille autor saatis Jaan Einasto
95. sünnipäevaks veebruaris 2024.**

¹Kosmoloogiline konstant on kosmose vaakumi energiatiheduse
väärtus. Esimesena kasutas kosmoloogilist konstanti 1917. aastal Albert
Einstein, et sobitada üldrelatiivsusteooriat staatilise universumi mude-
liga. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused.*

²Vt Яан Эйнасто. *Структура и эволюция регулярных га-
лактик*. Диссертация на соискание ученой степени доктора
физико-математических наук. Tartu: Тартуский государственный
университет, 1971. Väitekirja eestikeelne pealkiri oli “Regulaar-
sete galaktikate struktuur ja evolutsioon”. Vt ka Jaan Einasto. *Struc-
ture and evolution of regular galaxies*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus,
2021. (*Dissertationes astronomiae Universitatis Tartuensis*; dissertat-
sioon: Tartu Riiklik Ülikool, 1972).

Mõnes galaktikas, sealhulgas Andromedas vaadeldud väga laugeid pöörlemiskõveraid ei saa ilmselt seletada ringkiirustega, kui-võrd sel juhul peaks galaktikate äärealade massi ja heleduse suhe olema väga suur.

Väitekirja järelsõnast loeme: “Vaatlustest leitud galaktikate pöörlemiskõveraid ei olnud võimalik seletada teadaolevate tähepopulatsioonide abil.”

Täiesti sõltumatult avaldasin koos Jerry Ostrikeriga aasta hiljem tõendid tumeaine leidumise kohta galaktikate ümber, tuginedes ebastabiilsustele pöörlemiskiiruste poolt tasakaalustatud isograviteerivas ainekettas.³

Teiseks revolutsiooniliseks avastuseks oli tõdemus, et kosmiline massitihedus on keskmiselt väiksem kui Einsteini ja Sitteri mudelis, mida me kõik eelistasime selle lihtsuse tõttu.⁴ Varased tõendid selle asjaolu kohta tulid samalt kahelt rühmalt.

Jaan Einasto, Ants Kaasiku ja Enn Saare 1974. a artiklist loeme: “Galaktikates oleva aine kogutihedus on 20% kosmoloogilisest kriitilisest ainetihedusest⁵.”⁶

³Vt Jerry Ostriker, Jim Peebles. “A numerical study of the stability of flattened galaxies.” — *The Astrophysical Journal*, 1973, Vol. 186, pp. 467–480.

⁴Albert Einsteini ja Hollandi matemaatiku, füüsiku ja astronoomi Willem de Sitteri 1932. a esitatud universumi mudel lähtus eeldusest, et ruumi kõverus ja kosmoloogiline konstant lähenevad mõlemad nullile. Sellest sai paljudeks aastateks universumi standardmudel niihästi lihtsuse tõttu kui ka seepärast, et puudusid empiirilised tõendid ruumi kõveruse ja kosmoloogilise konstandi kohta.

⁵Kriitiline tihedus (ρ_{crit}) on tihedus, mille korral universum ei paisu ega kahane.

⁶Jaan Einasto, Ants Kaasik, Enn Saar. “Dynamic evidence on massive coronas of galaxies.” — *Nature*, 1974, Vol. 250, pp. 309–310.

Mõni kuu hiljem kirjutasime Jerry Ostriker, Amos Yahil ja mina: “Määrame keskmise kosmoloogilise massitiheduse, [...] mis vastab ρ/ρ_{crit} väärtusele⁷ umbes 0,2.”⁸

Jällegi olime iseseisvalt jõudnud samale järeldusele.

Kosmoloogiline inflatsioon süvendas veendumust, et universum on kosmoloogiliselt tasane. Kui see on nii, siis väike ainetihedus nõuab, et õpiksime elama Einsteini kosmoloogilise konstandiga, hoolimata sellest et tema väärtus on absurdelt väike võrreldes kvantfüüsikast järelduva vaakumi massitihedusega. See jääb suureks mõistatuseks.

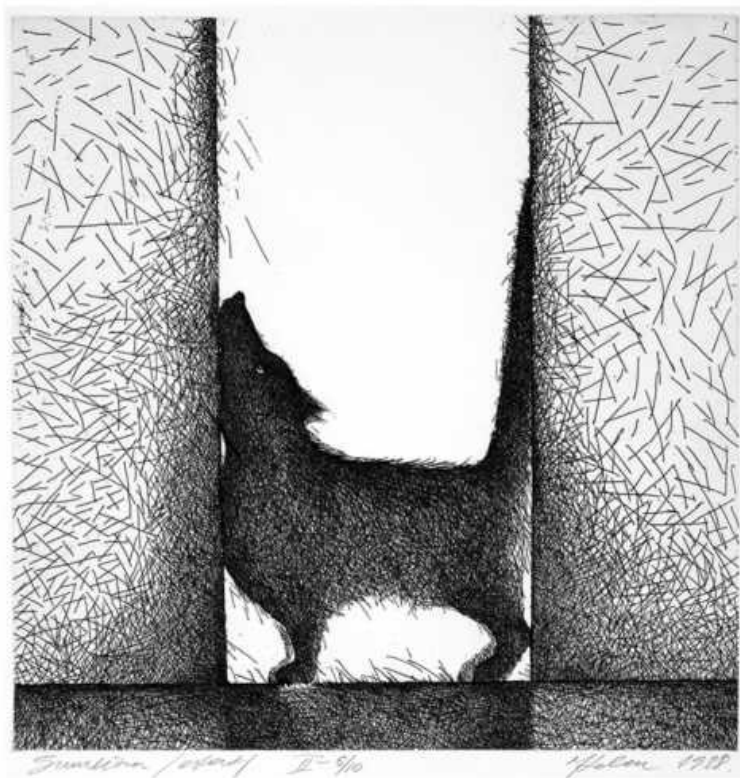
Sotsioloog Robert Merton on käsitlenud mitmeid näiteid sellest, mida ta nimetab “mitmekordseteks teaduslikeks avastusteks”. Need kaks mainitud mitmekordset avastust — tumeaine ja kosmoloogiline konstant — pole üllatavad, sest kasvasid välja Jaan Einasto uuringutele iseloomulikust avatud lähenemisest teooriale ja vaatlustele ning viisid meid samade järeldusteni tege-
likkuse olemuse kohta.

Võiksin märkida muidki Jaani ja tema kolleegide ning Princetoni uurimisrühma mitmekordseid avastusi ning loodan, et näeme veel mõnda tulemaski.

JIM PEEBLES (1935) on Kanada-USA astrofüüsik, astronoom ja kosmoloogiateoreetik, Princetoni Ülikooli emeriitprofessor. 2019. a sai ta Nobeli füüsikaauhinna füüsikalise kosmoloogia teoreetilise raamistiku arendamise eest, jagades preemiat esimeste eksoplaneetide avastajate Michel Mayori ja Didier Queloz'ga.

⁷Tegeliku tiheduse ja kriitilise tiheduse suhe määrab universumi üldise geomeetria; kui need on võrdsed, siis on universum geomeetriselt tasane (eukleidiline).

⁸Jerry Ostriker, Jim Peebles, Amos Yahil. “The size and mass of galaxies, and the mass of the Universe.” — *The Astrophysical Journal*, 1974, Vol. 193, No. 1, pp. L1–L4.

MAIE HELM. Suurlinn (1988)

NÕUKOGUDE KRIMINAALÕIGUSE RAKENDAMINE EESTIS 1940–1941

Jaan Sootak

2) Kõrvalepõiked: Nõukogude kriminaalõigusest üldisemalt

a) Üleliidulised kriminaalseadusandluse alused

Nõukogude kriminaalõiguse eripära arvestades tuleb juhtida tähelepanu ühele üleliidulisele õigusaktile. Ehkki Nõukogude Liidu seadusandliku praktika järgi olid põhilised õigusaktid liiduvabariikide koodeksid, võeti olulistes küsimustes vastu ka üleliidulisi seadusi. Kriminaalõiguses kehtis vastutuse aluseid ja piire määrav akt — NSVLi Kesktäitevkomitee Presiidiumi määrusega 31. oktoobrist 1924 kinnitatud NSVLi ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse põhialused.²⁸ Sisuliselt oli tegemist karistusõiguse üldosaga, mille kehtestamine liiduvabariikide kriminaalkoodeksites oli kohustuslik. Nimetatud põhialused kehtestati Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 31. detsembri 1940. a seadlusega.²⁹ Õigusakti teksti ennast aga *ENSV Teatajas* ei avaldatud ja

Algus selle aasta 1. esimeses numbris.

²⁸ *Сборник Законов Союза ССР* 1924, № 24, с. 205, museum-reforms.ru/node/13946.

²⁹ ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus NSVL üleliiduliste kriminaalala seadluste ja määruste kohaldamisele võtmise kohta. — *ENSV Teataja* 1940, 31. XII, nr 73, art 1006, www.digar.ee/id/nlib-digar:248791.

küllap ei olnud selleks ka tungivat vajadust, sest see sisaldus üldosana liiduvabariikide koodeksites, seega ka Eesti NSVs kehtima pandud Vene NFSV kriminaalkoodeksis.

b) Kavandatud üleliidulised koodeksid

Mis puudutab seadluses mainitud üleliidulisi koodekseid, siis jõupingutusi nende koostamiseks küll tehti, kuid Nõukogude Liidu eksisteerimise jooksul nendeni ei jõutudki. Nii on näiteks teada NSV Liidu kriminaalkoodeksite eelnõud aastatest 1939, 1947 ja 1955, mis sisaldasid nii üld- kui ka eriosa.³⁰ Üleliiduliste kriminaalkoodeksite projektide väljatöötamine oli aktuaalne tulenevalt NSV Liidu 1936. aasta konstitutsiooni §-st 14, mis andis kriminaalseadusandluse liidu pädevusse (vt Sootak 1998: 256). 1930. aastast pärinevad veel kahe omapärase õigusakti eelnõud: NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse aluste ja Vene NSFSV kriminaalkoodeksi eriosa projektid. Seletuskirjas selgitatakse vajadust uute õigusaktide järele põhjusega, et “kogu kriminaalseadusandluse muutmise küsimus astub uude otsustavasse faasi”. Üleliidulisse pädevusse pidid eelnõu järgi jääma peale üldosa käsitlevate aluste veel vastutuse kehtestamine kuritegude eest proletariaadi diktatuuri, sotsialistliku rahvamajandussektori, sõjaväeteenistuse korra ning riikliku ja ühiskondliku teenistuse vastu.³¹ Üleliiduliste koodeksite projekte arutati Ees-

³⁰ *Проект Уголовного кодекса СССР: Разработан Всесоюзным Институтом Юридических Наук СССР*. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939; *Уголовный кодекс Союза ССР: Проект*. Москва, 1947 (tekst kaanel; tiitelleht puudub); *Уголовный кодекс СССР: Проект*. Март 1955 г. (tiitellehel stamp: Комиссия Законодательных предположений Совета Национальностей). Trükkised asusid TRÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja protsessi kateedri raamatukogus, TÕ raamatukogus puuduvad.

³¹ *Проект Основных начал уголовного законодательства Союза и союзных республик и Уголовного кодекса РСФСР*. Государственный институт по изучению преступности и преступника. Москва: Издательство Народного комиссариата внутренних дел СССР, 1930. Seegi trükkis asus TRÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja protsessi kateedri raamatukogus, TÕ raamatukogus puudub.

ti NSVs põhjalikult 1948. aastal kohtuministeeriumis ja prokuratuuris (Raudsalu 1985, nr 6: 435).

Ehkki üleliiduliste koodeksite projektid ei realiseerunud, jäi nendes väljendatud põhimõtte edaspidigi kehtima — liiduvabariigi kriminaalkodeksi üldosana kodifitseeritakse üleliidulise seadusena kehtestatud põhialused, eriosa kehtestab liiduvabariik (mitteametlikult oli üldteada, et seegi kooskõlastatakse suurel määral Vene NFSV kriminaalkodeksi järgi). NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 11. veebruari 1957. aasta seadlusega anti koodeksite vastuvõtmine liiduvabariikide pädevusse, üleliiduliselt kehtestati vastava õigusharu seadusandluse alused. Rööbiti liiduvabariikide pädevuses oleva eriosaga kehtestati ka üleliidulisi seadusi, mis samuti tuli liiduvabariikidel eriosasse kodifitseerida (näiteks riiklike kuritegude seadus). Võimalik, et sellise mudele eelistamine üleliidulistele koodeksitele on seletatav nn Hruštšovi sulaga, loobumisega “liiduvabariikide seadusandlike õiguste ahendamisest” (Raudsalu 1985, nr 6: 435).

3) Üksikud nõukogude kriminaalõigusele iseloomulikud kuriteoliigid koodeksis

a) Hobuste tapmine

Üheks majandusliku sabotaaži levinuimaks ja ohtlikuimaks vormiks peeti hobuste tapmist, mis hoogustus seoses maareformiga. Hobuste kui põllumajanduses oluliste tootmisvahendite hävitamist käsitati “klassivaenuliku elemendi” sihikindla tegevusena rahvamajanduse kahjustamiseks ja kodumaa kaitsevõime nõrgendamiseks. Sellised teod tuli subsumeerida kergematel juhtudel VNFSV kriminaalkodeksi § 79³ järgi, mis valitsemiskorra vastase kuriteona nägi ette “kulakute” või eraülesostjate poolt toime panduna karistuseks vabadusekaotuse kuni kahe aastani koos väljasaatmisega või ilma selleta.

Sellist praktikat peeti aga ekslikuks. Kohtute tööd analüüsides toodi välja drastilised juhtumid, kus § 79³ kohaldamist peeti ebaõigeks ja ebapiisavaks. Nii tuuakse trükisõnas näide Tartumaal tegutsenud viieliikmelisest grupist (kolm kaupmeest ja kaks “ku-

lakut”), kes 1941. aasta kolme esimese kuu jooksul ostsid kokku ja tapsid 551 hobust. Rahvakohus karistas ühte neist kaheaastase vabadusekaotusega, teisi kergemalt ja kahele mõisteti karistus tingimisi. Lisakaristust — vara konfiskeerimist — ei kohaldatud. Vähe sellest, ringkonnakohus vähendas kõigi karistumäära poole võrra. Alles Eesti NSV prokuröri protesti alusel tühistati kohtuotsused ja süüdlasi karistati VNFSV KrK § 58⁷ järgi kahjurluse eest (Truuväli 1966b: 245, 1971: 110). Asju, kus rahvakohus oli mõistnud niigi kerge karistuse ja ringkonnakohus pehmendas seda veelgi või jättis rahuldamata prokuröri protesti, oli teisigi (vt koos näidetega Viedemann 1941).

Vajadus tõhustada võitlust niisuguse ohtliku kuriteoga viis selleni, et süüdlasi hakati karistama kahjurluse eest koodeksi § 58⁷ järgi, mis kuulus riigivastaste (tollase terminoloogia järgi *riiklike*) kuritegude kõige ohtlikumasse liiki — kontrrevolutsiooniliste kuritegude hulka (Truuväli 1971: 110–111). Selle eest nähti karistusena ette mahalaskmine või “töötava rahva vaenlaseks” kuulutamine koos kogu vara konfiskeerimisega ning NSVLi piiridest jäädava pagendamisega. Kergendavatel asjaoludel võidi kohaldada vabadusekaotust mitte alla kolme aasta koos kogu või osa vara konfiskeerimisega.

Kahjuks ei ole tagantjärele võimalik kriminaalasjade materjalidega tutvuda ning näha, millistele asjaoludele toetudes kohatud nii kergeid karistusi mõistsid. Küllap oli põhjus selles, et isik mõisteti süüdi koodeksi § 79³ alusel, mille sanktsiooni ülemäär oli kaks aastat vangistust. Võib ju öelda, et sedalaadi asjade tõelist klassisisu, “kulakluse” klassivaenulikkude võitlust nõukogude võimu vastu jms ei suutnud prokuratuur ning rahvakohtud ja ringkonnakohtud veel mõista ning alles ülemkohus andis kriminaalasjadele õige poliitilise hinnangu. Ka võib trükisõnast välja lugeda, et mõnel juhul osteti kokku töökõlblikke hobuseid, kurnati need seejärel välja ja tapeti siis töökõlbmatute pähe (Viedemann 1941: 58). Hilisemas trükisõnas on aga küsitud: miks ei võetud midagi ette selliste sabotaažiaktide ärahoidmiseks, sest juba Eesti Vabariigist pärines hobuste arvestamise range süsteem (nn hobusepassid), kättesaadavad olid ka kariloomade loenduse andmed? Siit ka väide, et täitevvõimu organite saamatuse taga-

järgede panemine kohtute liiga leebe karistuspraktika arvele ei olnud õiglane (Truuväli 1966b: 245–246).

b) Metsavarumise plaani täitmata jätmine

Tähtsaks rahvamajanduslikuks ettevõtmiseks osutus ka metsamaterjali varumine, mis samuti seostati riigi kaitsevõimega läheneva sõjaohu taustal. Riigi- ja parteiorganid nõudsid 1940. aasta talveks rahvakomissaride nõukogu määrusega kehtestatud metsavarumisplaani täitmist, mille heaks tuli kaasa tõmmata maaelanikkond, kuid millele muidugi hakanud vastu töötama “kulaklus”. Mitmesuguste organisatsiooniliste abinõude kõrval nõudis kommunistlik partei plaani täitmata jätmise korral ka kriminaalrepressiooni kohaldamist. Süüdlased võeti vastutusele VNFSV kriminaalkodeksi § 61 alusel valitsemiskorra vastase kuriteona, mille lõige 1 sätestas karistuseks koormatiste, üleriiklike ülesannete täitmata või tähtsate tööde teostamata jätmise eest rahatrahvi või parandusliku töö, lõige 2 aga nägi ette karistuse “kulaklikule elemendile” või aktiivse vastuhakkamise korral vabadusekaotuse kuni kahe aastani koos vara konfiskeerimisega ja asumisele saatmisega või ilma selleta. Siingi tuli parteil juhtida kohtute tähelepanu liiga leebele suhtumisele “klassivaenlastesse” (vt Orgmäe 1969a: 197).

c) Huligaansus

Tollal uus, varem Eesti Vabariigi kriminaalõiguses tundmatu kuriteoliik oli huligaansus. Eesti Vabariigi kriminaalseadustiku 5. peatüki (“Süüteod avaliku korra vastu”) koosseisud nägid ette vastutuse avaliku rahvakoondumise või koosoleku korra rikkumise, vaenu õhutamise jms eest. Seadustiku 6. peatükk sisaldas võimudele vastuhakkamise koosseise. Süüteona avaliku rahu vastu (12. ptk) oli üleastumisena (tänapäeva mõistes väärteona) § 254 lg 1 järgi aresti või rahatrahviga karistatav *miira, kisa või muu korratuse tekitamine või ulaka teo kordasaatmine avalikus kohas*. Enam ohtliku koosseisu järgi tõi sama paragrahvi lõikes 2 sätestatud *kakelus või muu määramine* veidi rangema karistuse (kuid ikkagi aresti või rahatrahvi). Selliseid tegusid nimetati *kombeliselt põhjendamatuteks* ja ka *ulaklikeks tegudeks*,

mis seisnesid kaaskodanike tülitamises või häirimises erilise sihi-
ta ja kutsusid neis välja *psüühilisi ebamugavustundeid*. Vigastuse
tekitamise korral moodustus kogum isikuvastase kuriteoga (Saar-
mann, Matto 1937: § 254 komm. 3). Seaduse tekstist ja kommen-
taarist võib järeldada, et tegemist oli inetu või ulaka käitumisega
avalikus kohas, mis rikkus küll kaaskodanike rahu, kuid ei seisne-
nud isikuvastases vägivallas ja ei ohustanud ega kahjustanud riig-
is valitsevat korda või valitsemisorganite normaalset toimimist.

Teistsugusena ja palju ohtlikumana nägi selliseid tegusid aga
Eestisse tulnud “töörahma võim” ja nõukogude õigus. Vene NFSV
kriminaalkodeksis oli valitsemiskorra vastaste kuritegude pea-
tükis § 74, mille põhikoosseis küll nimetas karistatava teona hu-
ligaansust, kuid teo mõistet ei avanud. Kvalifitseeritud koosseis
nägi ette vastutuse huligaansuse eest määramisena, korratuse-
na, ühiskondliku korra kaitse organite hoiatusest hoolimata huligaan-
sete tegude tõrksa jätkamise jms eest.

NSV Liidu Kohtu Rahvakomissariaadi 29. juuli 1940. aasta
käskkiri nõudis huligaanide kui “sotsialistliku ühiskonna desor-
ganiseerijate” suhtes (venekeelses originaalis kasutatakse termi-
nit “sotsialistlik ühiselu” — *социалистическое общежитие*)
surveabinõude kõvendamist ning keelas karistusena parandusliku
töö kohaldamise. Samuti ei lubanud käskkiri kohtutel kvalifitse-
rida tegu ümber § 74 teiselt lõikelt (kuritahtlik huligaansus) esi-
mesele, mis tähendas keeldu kohaldada põhikoosseisu. Kõrgema-
tel kohtutel (liiduvabariikide ülemkohtutel, oblasti- ja ringkonna-
kohtutel) keelas rahvakomissariaat “rahvakohtu poolt määratud
karistuste kergendamise kahjuliku praktika”.³² Kui jätta kõrvale
tänapäeva mõistes võimude lahususe põhimõtte ilmne rikkumi-
ne — täitevvõim kirjutab kohtutele ette, kuidas seadust kohaldada
ja lausa keelab teatud seadusesätte kohaldamise —, tuleb nentida
ka tõsiasi, et teo tunnuseid ikkagi käskkirjas ei nimetatud.

Vene NFSV kriminaalkodeksi esimese eestikeelse n-ö mitte-
ametliku väljaande § 74 lõike 1 järgi oli huligaansus “ulaklikud

³²Käskkirja eestikeelne tekst kriminaalkodeksi 1940. a esimeses
väljaandes puudub, on aga olemas 1940. a hilisemas ja 1941. a välja-
andes (mõlemas lk 160–162).

teod ühenduses ilmse lugupidamatusega ühiskonna vastu". Termini teo "ulaklik iseloom" (*озорной характер*; vn k *озорной 'ulakas'*) võib leida ka tollasest venekeelsest õiguskirjandusest, kus seda kasutatakse huligaansuse tunnusena seoses vajadusega eristada huligaansust isikuvastasest kuriteost (*Ugolovnoi kodeks...* 1941b: § 74 komm. 3). Koodeksi kahes järgmises väljaandes on § 74 lõike 1 tekst aga NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 10. augusti 1940. a seadluse redaktsioonis ning seal nimetatakse karistatavaks lihtsalt "huligaanseid tegusid ettevõtteis, asutistes ja avalikkudes kohtades". Samasugune määratlus on ka koodeksi ülalviidatud 1941. a venekeelses väljaandes: *Хулиганские действия на предприятиях, в учреждениях и в общественных местах*.

Mingil määral püüti karistatava teo tunnuseid avada koodeksi kommentaarides. Huligaansuse karistusväärsuse juures rõhutati seda teona, mis rikub sotsialistlikku õiguskorda, sotsialistliku ühiselu reegleid ja millega väljendatakse ilmselt lugupidamatust ühiskonna vastu. Tüüpiliste tegudena tulid kõne alla lärm, karjumine ja sõim tänaval, plakatite maharebimine, märatsemine kinos või klubis, kodanike puhkekohtade tahtlik roojastamine, rahurikkumine kommunaalkorteris jms (*Ugolovnoi kodeks...* 1941b: § 74 komm. 1). Olgu märgitud, et siin viidatud kriminaalkoodeksi kommentaar oli üks väheseid või lausa ainuke materjal, kus mingilgi määral avati huligaansuse koosseisu tunnuseid. Tegemist on aga venekeelse väljaandega, mis ei olnud ilmselt paljudele uut võimu teenivatele Eesti juristidele veel keeleliselt jõukohane. Ka selgub raamatu impressumist, et see anti Moskvast trüki 27. märtsil 1941, ning pole teada, millal see Eestisse jõudis.³³

Seaduse teksti ja selle kohaldamiseks antud juhiste ebamäärasus tõi kohtupraktikas kaasa segaduse karistuse kohaldamisel.

³³TRÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja -protsessi kateedris on raamat arvele võetud nr 1169 all ning tiitellehel on stamp "Б-ка 2-го Ленингр. И-та им. М. И. Калинина", s.t Leningradi M. I. Kalinini nimelise 2. Instituudi raamatukogu, millest samuti ei selgu, millal raamat Eestisse jõudis.

Käskkirja andmise ajal nägi koodeksi 1940. a esimeses väljaandes toodud § 74 lõike 1 tekst karistusena ette vabadusekaotuse kuni kolme kuuni, 2. lõikes oleva kvalifitseeritud koosseisu sanktsiooni vabadusekaotuse kuni viie aastani (1935. a redaktsioonis). Selles tekstiväljaandes ei viidatud kohtu rahvakomissari ülaltoodud käskkirjale, küll aga mitmele 1935. a õigusaktile. Koodeksi järgmises, 1940. aastal avaldatud n-ö esimeses ametlikus väljaandes ja 1941. a väljaandes on § 74 tekst juba NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 10. augusti 1940. a seadluse redaktsioonis, mis nägi ette põhikoosseisu eest vabadusekaotuse türmis kuni ühe aastani. Lisas 8 on veel kord viidatud sellele seadlusele, samuti ära toodud kohtu rahvakomissari ülalnimetatud 29. juuli 1940. a käskkirja tekst.³⁴ Seega võib arvata, et vähemalt 1940. a lõpul (alla kirjutatud trükkimiseks 4. detsembril 1940) ja ka 1941. a algul oli kohtuniku laual kaks tekstiväljaannet § 74 põhikoosseisude erinevate sanktsioonidega. Põhimõtte *lex posteriori derogat priori* (hilisem seadus tühistab varasema) ei tarvitsenud vähese või puuduva õigusharidusega kohtunikele teada olla.

Segadusest kohtupraktikas räägivad ka 1941. aasta I kvartali andmed: rohkem kui pooltes asjades (52,5%) mõisteti kohtualune õigeks või lõpetas kohus kriminaalasja. Ringkonnakohtud omakorda tühistasid süüdimõistmise kolmandikus asjadest (Essman 1941: 35). Huligaansuse-asjade kohtupraktikat arutati kohtu rahvakomissariaadi korraldatud nõupidamisel, kus toodi rohkesti näiteid kohtuotsustest (samas: 36–38). Selle materjalidele toetudes andis kohtu rahvakomissar 22. mail 1941. a välja käskkirja, kus samuti rohketel näidete varal nenditi tõsiseid puudusi: liberaalset suhtumist huligaanidesse, asjade läbivaatamise tähtaegadest mittekinnipidamist ja teisi seaduserikkumisi. Mitmesuguste manitsuste ja käskude kõrval nõuti kohtutelt ranget kinnipidamist NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 15. augusti 1940. a määrusest, mis keelab huligaani tingimisi karistamise; “igasugune liberaalitsemine neis asjus on kuritegu” (!). Aruandekoosolekutel pidid kohtunikud rahvale selgitama huligaansuse mõistet ja kar-

³⁴Koodeksi esimene ametliku 1940. a ja 1941. a teise väljaande lk 160–162.

mi karistamist. Kohtutel tuli astuda tihedamasse kontakti kohalike parteiorganisatsioonidega ning nendega koos leida abinõusid huligaansuse vähendamiseks.³⁵ Samadele puudustele huligaansuseasjade arutamisel juhtis tähelepanu ka kohtu rahvakomissar oma 7. juuni 1941. a käskkirjas nr 60: eelkõige alusetult liberaalne karistuspraktika ja liiga vähe vabadusekaotuslikke karistusi.³⁶

Huligaansuses ei nähtud mitte lihtsalt avaliku korra rikkumist (mida see kahtlemata oli), vaid mineviku igandeid kajastavat kuritegu. See ei olewat suunatud mitte üksikisiku, vaid sotsialistliku ühiskonna vastu. Siit siis ka suur tähtsus selle kuriteoliigiga võitlemisel, mida uus kord igati rõhutas. Tuleb aga tunnistada, et uurijad pidid saatma kohtusse ja kohtud hakkama arutama huligaansuse kriminaalasju, kusjuures karistatava teo sisu oli neile arusaamatu. Millest muust räägib kas või kaasus, kus miilitsauurija saatis kohtusse 11-aastase poisikese kriminaalasja süüdistusega huligaansuses — sõpradega lumesõda mängides sattus lumepall aknasse. Kohus lõpetas kriminaalasja küll viitega kriminaalkoodeksi §-le 12, mis määrab kriminaalvastutuse ea alampiiriks 12 aastat, kuid ilmselgelt puudus ka teos endas huligaansuse koosseis (Truuväli 1966b: 253; Essman 1941: 36).

Kokkuvõtvalt tuleb huligaansuse kohta nentida, et uus võim tõi kaasa ka uue kuriteoliigi, millega siis tuli hakata võitlema. Küllap sai paljudele inimestele alles kohtuniku aruandekoosolekul selgeks, mis on huligaansus. Asja muutis keerulisemaks veel nõukogude võimu soov näha huligaansuses mitte lihtsalt avaliku korra rikkumist, vaid selle klassisisu, rünnet sotsialistliku ühiskondliku korra, sotsialistliku ühiselu reeglite vastu. Ja Nõukogude riik reageeris sellistele kuritegudele karistusõiguse kogu karmusega.

³⁵Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 22. mai 1941. a. käskkiri nr. 53 kohtupraktika kohta huligaansusasjades. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 3, lk 41–43.

³⁶Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 60 kohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 4, lk 66–68.

4) Varavastased kuriteod

a) Koosseisud koodeksi VII peatükis

VNFSV kriminaalkodeksi nägi ette vastutuse varavastaste kuritegude eest eriosa VII peatükis (§-d 162–178) n-õ traditsiooniliste varavastaste kuritegude üldkoosseisudena — vargus, röövimine, omastamine, kelmus jm. Juba Vene keisririigi kriminaalõigusele omaselt (vana nuhtlusseadustiku §-d 225–227, uue nuhtlusseadustiku § 581) ja selle alusel koostatud Eesti Vabariigi kriminaalseadustiku §-s 548 on siingi vargust (nagu ka avalikku vargust, röövimist jm) määratletud *riisumise* (похищение) mõiste abil. Edaspidi muutub see mõiste nõukogude kriminaalõiguses varavastaste kuritegude koosseisude konstrueerimisel keskseks. Koodeks ei eristanud põhimõtteliselt riigi ja isikliku vara vastu suunatud kuritegusid. Tõsi, varguse koosseis nägi ette ühe raskendava asjaoluna § 162 punktides *g*, *d* ja *e* varguse eraisiku poolt riiklikest või ühiskondlikest ladudest, vagunitest vm hoiupaikadest vabadusekaotusliku karistusega vastavalt kuni kahe või viie aastani või türmikaaristuse kuni ühe aastani. Sama paragrahvi punkt *a* sätestas kergendava asjaoluna varguse puuduse ja töötaoleku tagajärjel enese või oma perekonna minimaalsete vajaduste rahuldamiseks (karistuseks paranduslik töö kuni kolme kuuni). Erinormidena oli sätestatud vastutus hobuste või muude suuremate loomade varguse eest (§ 166), väljalunastamisele mittekuuluva tšeki väljaandmise (§ 169a), ametlike paberite võltsimise (§ 170) jms eest.

Õigusliku olukorra ja seega ka kohtute tegevuse muutis aga keeruliseks omapärane seadusandlik dualism — nimelt jäi koodeksi § 162 p *a* alusel vargus põhikoosseisuna karistatavaks vabadusekaotusega või parandusliku tööga kuni kolme kuuni, aga NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 10. augusti 1940. a seadlusega lisati § 162 teksti uus punkt *e*, mis nägi “väikese varguse” (мелкая кража) eest ettevõttes või asutuses ette ainsa karistusena üheaastase türmi (väikese varguse koguselist või rahalist ülempiiri ei määratletud, alles hiljem kinnistus selleks riisutu väärtus kuni 50 rubla). Koodeksi esimese eestikeelse väljaande

§-s 162 seda punkti ei ole, küll aga kahes järgmises.³⁷ Nimetatud punktile vastava varguse piiritlemine samuti riigi või ühiskonna vara riisumist sätestavates p-des *g* ja *d* tekitas kohtutes probleeme. Kuigi näiteks § 162 p *g* nägi *expressis verbis* ette karistusena vabadusekaotuse kuni kahe aastani või parandusliku töö kuni ühe aastani, ei peetud ka selle sätte alusel süüdimõistmisel vajalikuks kohaldada karistusena mitte paranduslikku tööd, vaid alammäärana vabadusekaotust alates türmist üheks aastaks (Jaanvärk 1941).³⁸ Tänapäeva mõistes võib sellist tõlgendust nimetada ka *contra legem* (seaduse vastaselt), tollal suunati kohtupraktikat alati kõige rangema tõlgenduse suunas.

b) 7. augusti 1932. a määrus

NSV Liidu juhtkond pidas aga olemasolevat karistusõiguslikku regulatsiooni ilmselt ebapiisavaks, et tõhusalt võidelda riigi- ja ühiskonnavara riisumisega. Algas võitlus “kulakluse kui klassi” vastu ja põllumajanduse kollektiviseerimise eest. “Vastu tulles tööliste ja kolhoosnike nõudmistele” võtsid NSV Li Kesktaitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu 7. augustil 1932. a vastu määruse riiklike ettevõtete, kolhooside ja kooperative vara kaitse ja ühiskondliku (sotsialistliku) omandi kindlustamise kohta.³⁹ Määrus kujutas endast õiguslikku alust (pigem küll kattevarju) sundkollektiviseerimisele, “kulakluse kui klassi likvideerimisele”, massirepressioonidele maarahva vastu, näljahäda, lõõ-

³⁷ Seadluse tekst ja § 162 punkt *e* uues redaktsioonis vene keeles: *Ugolovnoi kodeks*. ... 1941a: 203–204. Eestikeelset seadluse teksti koodeksite väljaannetes ei ole.

³⁸ Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 28. mai 1941. a. käskkiri nr. 55 Tallinna 3. jsk., Tartu 2. jsk., Lüganuse jsk. ja Jõhvi jsk. rahvakohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 3, lk 45–50; Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 60 kohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Samas*, nr 4, lk 66–68.

³⁹ Määruse teksti vt Sootak 1998: VIII.5.4. Tekst on ära toodud ka pärast sõda avaldatud koodeksiväljaannetes. Olgu siinjuures mainitud, et tegemist oli määrusega (*постановление*), õigusaktides ja trüksiõnas on seda aga nimetatud ka seaduseks (*закон*) ja seadluseks (*указ*). Kasutan oma tekstis terminit *määrus*.

ki Nõukogude Liidu põllumajandusele, mis lõppkokkuvõttes “tähendas nõukogude majandusele katastroofi” (Figes 2015: 147; vt ka Slezkine 2020: 418 jj).

1932. aasta 7. augusti määrus oli tõeline kriminaalõiguslik monstrum. Selle sissejuhatuses rõhutati, et sotsialistlik vara on püha ja puutumatu ning sotsialistliku korra alus; järelikult on seda vara ründavad isikud rahvaenlased. Sotsialistliku vara all mõeldi riigile (seega ka sovhoosile) või kooperatiivile (eelkõige kolhoosile) kuuluvat vara. Põhikaristusena nägi määrus riisumise eest ette mahalaskmise, kergendavatel asjaoludel vabadusekaotuse mitte alla 10 aasta (seega kuni 25 aastani). Vägivalla või ähvarduse eest kolhoosnike vastu nähti ette vabadusekaotus 5–10 aastani kontsentratsioonilaagris.

Määruse kõrval jäid kehtima ka kriminaalkoodeksi VII peatüki (varavastaste kuritegude) koosseisud, mis samuti rääkisid riigi- või ühiskonnavara vargustest, kuid kindlat kriteeriumi nende piiritlemiseks ei olnud. Siiski püüti trükisõnas välja tuua mõningad piiritlemisalused, näiteks riisumine eriti suures ulatuses, organiseeritud (pandud toime mitte lihtsalt grupi, vaid “bande või jõugu” poolt) või süstemaatiline riisumine tõi kaasa vastutuse 7. augusti määruse järgi. Samuti kohaldati seda määrust, kui riisumine pandi toime kogumis teiste raskete kuritegudega — näiteks banditism (§ 59³), tapmine (§-d 136–137) või riisumine kontrrevolutsioonilisel eesmärgil (*Ugolovnõi kodeks...* 1941b: 248–249).

Sotsialistliku omandi eriline kriminaalõiguslik kaitse kajastus ka koodeksi kommentaarides, kuhu nimetatud määrus oli paigutatud omaette osana, mitte aga varavastaste kuritegude juurde (*Ugolovnõi kodeks...* 1941b: 246–247). Kriminaalõiguse eriosa õpikus moodustasid riiklikud kuriteod 1. osa, mille 1. jagu sisaldas kontrrevolutsiooniliste kuritegude koosseise (kodumaa reetmine, spionaaž, relvastatud mäss, terroristlikud aktid jms) ja 2. osas “Ründed sotsialistlikule omandile” käsitleti 7. augusti 1932. a määrust, kuna 3. osas “Varavastased kuriteod” analüüsiti kriminaalkoodeksi eriosa 7. peatüki vastavaid koosseise (*Kriminaalõigus...* 1946b: 28 jj, 93 jj, 230 jj). Asjaolu, et 7. augusti määrus ei olnud paigutatud varavastaste peatüki koosseisude juurde, pidi

näitama selle kuriteoliigi erilist ohtlikkust ja sellega võitlemise poliitilist tähtsust. Nõukogude kriminaalõiguse edasise arengu kontekstis toodi hilisemas trükisõnas positiivsena välja asjaolu, et moodustus uus kuriteoliik — sotsialistliku vara riisumine, mis andis kõrgendatud õiguskaitse selle ühiskonna majanduslikule alusele (Kriger 1974: 15).

Tegelikult avati sotsialistliku vara kõrgendatud kaitse sildi all tee kriminaalrepressiooni piiramatule vohamisele. Kriminaalpoliitikas võttis üha rohkem võimust karistuse võimalikult suur repressiivsus, sest varavastastes kuritegudes nähti riigivastast tegevust; “ründed sotsialistliku vara vastu kujutavad endast ühte klassivõitluse vormidest” (*Ugolovnõi kodeks...* 1941b: 247, 7. augusti 1932. a määruse kommentaar 1). Jossif Stalin pidas vajalikuks rõhutada, et sotsialismi vaenlased, kavatsedes avalikult välja astuda Nõukogude võimu vastu, püüavad mitmesuguste riisumise vormide abil õõnestada sotsialistlikku majapidamist ja sotsialistlikku omandust (Stalin 1952: 201–209). See tees sisaldas ka NSV Liidu 1936. aasta konstitutsiooni §-s 131 ning ei saanud puududa ka Eesti NSV 1940. a konstitutsioonist, mille § 103 deklareeris:

ENSV iga kodanik on kohustatud hoidma ja tugevdama ühiskondlikku, sotsialistlikku omandust kui Nõukogude korra püha ja puutumatut alust, kui kodumaa rikkuse ja võimsuse allikat, kui kogu töötava rahva jõuka ja kultuurse elu allikat.

Isikud, kes ühiskondlikku, sotsialistlikku omandust ohustavad, on rahvavaenlased.

Ehkki NLKP XX kongressil 1956. aastal mõisteti Stalini isikukultus ning kriminaalrepressiooni ülehindamine ja sellega liialdamine hukka, kehtis see “suure juhi” mõte NSV Liidus ja seega ka Eesti NSVs kuni uute põhiseaduste vastuvõtmiseni. Alles NSV Liidu 1977. aasta ja Eesti NSV 1978. a konstitutsioon võtsid asja juba märksa rahulikumalt. Nimelt panid vastavalt nende § 61 ja 59 kodanikule kohustuse hoida ja tugevdada sotsialistlikku omandit ning võidelda riigi ja ühiskonna vara riisumise ja pillamise vastu; suhtuda säästvalt rahva varasse. Isikuid, kes kahjustavad sotsialistlikku omandit, karistatakse seaduse järgi. Hili-

semas nõukogudeaegses trükiõnas suhtuti kriitiliselt ka isikukultuse ajal esikohale tõstetud karistuste karmusesse, mis põhines Stalini teesil, et sotsialismi arenemisega teravneb ka klassivõitlus (Orgmäe 1969b: 48; Raudsalu 1984, nr 5: 348). Määrusele heideti ette, et see ei teinud vahet erineva raskusega varavastastel kuritegudel ja kuulutas kõik riigivara riisujad rahvavaenlasteks. Ka ei andnud määrus riisumise üldmõistet ega piiritlenud seda piisavalt kriminaalkoodeksis sisalduvatest varavastaste kuritegude koosseisudest (Kriger 1974: 16).

Eesti NSVs pandi määrus kehtima ajutise ülemnõukogu presiidiumi 30. detsembri 1940. a seadlusega NSVLi üleliiduliste kriminaalala seadluste ja määruste kohaldamisele võtmise kohta.⁴⁰ Üleliidulise määruse teksti ennast *ENSV Teatajas* ei avaldatudki, küll aga oli see kättesaadav kriminaalkoodeksite tekstiväljaannetes. Vene NFSV kriminaalkoodeksi 1940. a esimeses eestikeelses väljaandes lisad iseseisva osana puudusid, kogu juhendav materjal oli paigutatud paragrahvide juurde. Sarnaselt koodeksi venekeelsete väljaannetega ei olnud määrus paigutatud koodeksi varavastaste kuritegude (VII) peatükki, vaid § 58¹ (kontrrevolutsioonilise kuriteo mõiste) selgitusena. Koodeksi kahes järgmises väljaandes 1940. ja 1941. aastal on määrus paigutatud iseseisva lisana 2, seega mitte enam kontrrevolutsioonilise kuriteo mõistet avava § 58¹ selgitusena. Etteruttavalt olgu öeldud, et ka pärast sõda avaldatud koodeksi tekstiväljaannetes oli määrus paigutatud iseseisva osana, õpikutes aga riiklike kuritegude alla iseseisva osana kõrvuti kontrrevolutsiooniliste kuritegude ja NSV Liidule eriti ohtlike valitsemiskorra vastaste kuritegudega (*VNFSV kriminaalkoodeks*. . . 1944: 74–77; *Kriminaalõigus*. . . 1946b: 28 jj, 93 jj, 105 jj). Sama süstemaatika säilis ka pärast 4. juuni 1947. aasta seadluse vastuvõtmist,⁴¹ millega

⁴⁰ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus NSVLi üleliiduliste kriminaalala seadluste ja määruste kohaldamisele võtmise kohta. — *ENSV Teataja* 1940, 31. XII, nr 73, art 1006, www.digar.ee/id/nlib-digar:248791.

⁴¹Kriminaalvastutuse kohta riigi- ja ühiskonnavara riisumise eest. Moskva, Kreml. 4. juunil 1947. a. — *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Ülemnõukogu Teataja* 1947, nr 19.

7. augusti 1932. a määrus tühistati. 4. juuni 1947. a seadlus omakorda tühistati seoses liiduvabariikide kriminaalkoodeksite kehtestamisega ning alles siis lakkas riigi- või ühiskonnavara riisumine olemast riigivastane kuritegu ja muutus lihtsalt varavastateks kuriteoks. Nagu ülal märgitud, säilis siiski kuni 1977/1978. a konstitutsioonideni Stalini aja põhimõtte pidada sotsialistliku vara riisujaid rahvavaenlasteks. Selle hinnanguga oli kooskõlas ka kriminaalseadus, sest 6. jaanuaril 1961 vastu võetud Eesti NSV kriminaalkoodeksi esimeses redaktsioonis nähti riigi- või ühiskonnavara riisumise eest raskendavatel asjaoludel (suures ulatuses, korduvalt jms) ette vabadusekaotus kuuest kuni 15 aastani (see oli ka §-s 23 ette nähtud ülemmäär).⁴² Koodeks nägi ette erakorralise karistusena surmanuhtluse (§ 22), kuid seda ei peetud esialgu riisumiste puhul vajalikuks. Siiski ainult esialgu, sest juba Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 8. juuni 1961. a seadlusega viidi koodeksisse sisse § 93¹, mis nägi riigi või ühiskonna vara eriti suures ulatuses riisumise eest ette 10–15-aastase vabadusekaotuse või surmanuhtluse.⁴³

Eesti NSVs 7. augusti 1932. aasta määrust õnneks kohaldada ei jõutud, ehkki kohtu rahvakomissar mainis oma avaartiklis ajakirjale *Kohtu ja Prokuratuuri Teataja*, et 7. augusti määrus on kohaldamisele võetud (Jõeäär 1941a: 3). Trükisõnas nenditakse, et määrust ei mainitud vastavates kohtupraktika üldistustes ega muudes õiguskaitseorganite tööd kajastavates materjalides, samuti arhiividokumentides. Seega on alust arvata, et kui Vene NFSV kohtupraktikat suunati määruse laialdasemale kohaldamisele ning kriminaalkoodeksi vastavate paragrahvide poole pöördumist lubati vaid erandjuhtudel, siis Eestis näis olevat olukord vastupidine (Truuväli 1971: 116). Tolleaegses trükisõnas võib leida vii-

⁴²Eesti NSV kriminaalkoodeks. — Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeks. — *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu Teataja* 1961, nr 1 (54), lisa, www.digar.ee/id/nlib-digar:271718; tekstiväljaanne: *Eesti NSV kriminaalkoodeks*. 1961.

⁴³Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seadus “Eesti NSV kriminaalkoodeksi” täiendamise ja muutmise kohta. — *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu Teataja* 1961, 15. VI, nr 23 (76), art 75, www.digar.ee/id/nlib-digar:271741.

teid ekslikule kohtupraktikale, kus kohaldati liiga leebet karistust riigivara varguse eest kriminaalkodeksi § 162 p-de *g*, *d* ja *e* alusel (Levin 1941). Kohtu rahvakomissari 28. mai 1940. a käskkirjas juhiti samuti tähelepanu olulistele puudustele kohtute töös § 162 kohaldamisel; 7. augusti 1932. a määrust käskkirjas aga ei mainitud.⁴⁴ Sama käib ka kohtu rahvakomissari 7. juuni 1941. a käskkirja nr 60 kohta: kriminaalrepressioon sotsialistliku omandi raiskamise ja riisumise eest on väga nõrk, I kvartali jooksul on ainult 43% riisujatest karistatud vabadusekaotusega § 162 p-de *g* ja *d* järgi ja sedagi lühiajalise karistusega. Eraldi juhib rahvakomissar tähelepanu § 162 punktile *e* (ettevõttes või asutuses toimepandud vargus väikeses ulatuses), mis ainsa karistusliigina nägi ette üheaastase türmi, kuid mille eest kohtud olid 11% juhtudest määranud karistuse, mis ei ole seotud vabadusekaotusega.⁴⁵ Kuigi käskkirjas kurdeti liberaalse karistuspraktika üle, puuduvad sealgi viited 7. augusti määrusele, mille kohaldamisel ei oleks saanud liberaalsusest juttugi olla.

Ühe põhjusena selle kurikuulsa määruse kohaldamata jätmiseks võiks kõne alla tulla asjaolu, et Eestis ei olnud jõutud veel alustada sundkollektiviseerimisega ja järelikult puudus ka vajadus võidelda “kulakluse” kui klassiga. Kriminaalõigust kui klassivõitluse vahendit ei olnud veel vaja suunata maarahva vastu, esialgu tuli võidelda spekulantide ja huligaanidega. Maapiirkondadesse jõudis nõukogude kriminaalõigus seoses hobuste tapmise, metsamaterjali ebapiisava varumise ja põllumajandussaaduste müügikohustuste täitmata jätmisega; tõeline võitlus sotsialistliku põllumajanduse loomise eest eelkõige massiküüditamiste toel pidi jääma sõjajärgsesse aega. Sotsialistliku vara riisumise vastu võitlemiseks piisas kriminaalkodeksi paragrahvidest. Pärast sõda asendati see määrus küll samuti repressiivse, ehkki pisut

⁴⁴Eesti NSV Kohtu rahvakomissari 28. mai 1941. a. käskkiri nr. 54 kohtupraktika kohta KrK § 116 ja § 162 p. *g*, *d* ja *e* ettenähtud kuriteoasjus. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 3, lk 43–45; ainult § 162 praktika analüüsi vt Jaanvärk 1941.

⁴⁵ENSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 60 kohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 4, lk 66–68.

leebema NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 4. juuni 1947. a seadlusega.

5) Kriminaalprotsess

a) Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks

Kriminaalprotsess (tänapäevase nimetusega *kriminaalmenetlus*) on karistusõiguse valdkond, mis reguleerib materiaalse karistusõiguse kohaldamist, seega kohtueelse ja kohtuliku uurimise korraldust. Eesti Vabariigis kehtis riigivanema 21. septembril 1934. aasta dekreediga kehtestatud kriminaalkohtupidamise seadustik.⁴⁶ Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 16. detsembri 1940. a seadlusega kehtestati alates 1. jaanuarist 1941 Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks (vastu võetud 12. veebruaril 1923). Nagu kriminaalkodeksit nii ei avaldatud ka kriminaalprotsessi koodeksit *ENSV Teatajas*. Üks sõjaeelseid eestikeelseid väljaandeid oli *Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks: Muudatustega kuni 15. novembrini 1940. Ametlik tõlge. Ametlik tekst ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava li-saga* (Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, 1940).

Selle impressumist võib lugeda, et eestikeelse tõlke valmis-tas ja seda kontrollis ENSV Kohtu Rahvakomissariaadi kodifikat-siooniosakond. Raamat oli trükki antud 19. detsembril 1940, see-ga võib eeldada, et koodeksi jõustumise ajaks oli see ilmunud ja kasutamiseks kättesaadav. Võrreldes kriminaalkodeksi 1940. a väljaandega (ülal p 2.1b), ei ole aga protsessikoodeksi tekstis § 1 juures näidatud, et see ei korralda menetlust mitte ainult Ve-ne NFSVs, vaid ka Eesti NSVs. Samuti ei ole öeldud, millisel õiguslikul alusel ja mis ajast see Eesti NSVs kehtib. Ka ei ole toodud õiendit, millal koodeks VNFSVs vastu võeti ja kehtima hakkas. Siinjuures tuleb aga arvestada, et kui materiaaloiguses tuleb alati silmas pidada, millisel seadusel on tagasiulatuv jõud ja millisel mitte (näiteks kriminaalkodeksi puhul oli vaja näidata,

⁴⁶Kriminaalkohtupidamise seadustik. — *Riigi Teataja* 1934, 22. X, nr 89, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/10/22/3.

et see kehtestatakse tagasiulatuvalt; vt ülal p 2.1a), siis protsessis kohaldatakse seadust vastava toimingu ajal kehtivas redaktsioonis. Seega ei olnudki vajadust osutada, mis ajast alates koodeks Vene NFSVs kehtis. Millegipärast pidi aga koodeksi § 2 ära tooma materiaalsooiguseliku regulatsiooni, et teo kuritegelikkus ja karistatavus määratakse kuriteo toimepanemise ajal kehtinud kriminaalseadusega. Teo kuritegelikkust või karistust kergendaval seadustel on tagasiulatuvalt jõud.

Kuna Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks hakkas kehtima 1923. aastal, aga NSV Liidu, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse seadus 1938. a, siis on koodeksi kõnesoleva väljaande joonealustes viidetes osutatud regulatsioonidele, mis olid kohtukorralduse seadusega vastuolus ja järelikult kohaldamisele ei kuulunud. Nii nägi koodeksi § 6 ette kohtuniku või prokuröri kohustuse vabastada iga isik, keda peetakse kinni volitatud organi seadusliku korraldusega või üle seadusega või kohtuotsusega määratud tähtsajaks; § 7 kohustas neid vabastama isik, keda peetakse kinni mittevastavas kinnipidamiskohas või mittevastavais tingimustes. Nende sätete juures olev joonealune viide ütles aga, et kohtukorralduse seadus ei näe ette sellist kohustust kohtunikule. Koodeksi § 25 nägi ette rahvakohtuniku poolt asja ainuiskulise arutamise käskmenetluses, põhjalikumalt on see menetlusliik reguleeritud 26. peatüki 3. osas. Mõlemal juhul on seaduse tekstis joonealune viide, kus nenditakse, et sellist menetlust ei näe kohtukorralduse seadus ette.

Minu kasutada on Tartu Ülikooli raamatukogus säilitatav koodeksieksemplar, milles on rohkesti käsitsikirjas märkusi ja allajoonimisi. Mõne sätte puhul võib eeldada, et mahakriipsutus tähendab nende kohaldamata jätmist. Nii andis § 29 märkus kubermangukohtule pädevuse määrata rahvakohtunikele jaoskondade piirid ja kohtuasjade alluvus. Ülal (p II.2) nägime, et kohtu rahvakomissar oli juba rahvakohtute tegevuspiirkonnad kindlaks määranud, mistõttu selle sätte kehtetus Eesti NSV jaoks oli ilmne; rääkimata sellest, et Eestis ei olnud kubermange.

Seaduse kohaldamisega seotud küsimused vajanuksid selgitamist kommenteeritud väljaandes või õpikus, neid aga enne sõda eesti keeles Eesti NSVs ei ilmunud. Ka ei leidunud vastavaid

juhiseid kohtu rahvakomissari käskkirjades. Esimene eestikeelne kriminaalprotsessiõiguse õpik ilmus alles pärast sõda (Strogovitš 1946).

Ehkki Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks hakkas Eesti NSVs kehtima 1. jaanuarist 1941, kohaldasid miilitsaurijad seda juba varem (vt ka allpool alapunkt 6). Ajakirjas *Kohus ja Prokuratuur* avaldatust nähtub, et pärast koodeksi ametlikku kehtimahakkamist oli kohtu rahvakomissariaadi põhimure asjade arutamise tähtaegadest kinnipidamine kohtutes. Sellele juhiti pidevalt kohtute tähelepanu mitmesugustes artiklites ja materjallides, niihästi üldises plaanis kui ka konkreetsete asjadega seoses.⁴⁷ Kohtud suutsid vaevalt pooli huligaansuse asju (46%) arutada ettenähtud kahepäevase tähtaja jooksul.⁴⁸ Riigivara raiskamise ja riisumise asjade arutamiseks ettenähtud kümnepäevast tähtaega "rikutakse kõige jämedamal viisil", spekulatsiooniasju ei suudetud sageli lahendada nõutava viie päeva jooksul.⁴⁹ Kohtu rahvakomissar rõhutab, et tähtaegade rikkumist peetakse riikliku distsipliini rikkumiseks kohtutöötaja poolt.⁵⁰

Kohtu rahvakomissariaadi tegevust hinnates oleks ülekohtune jätta mainimata ka medali teist külge — menetlustähtaegade rikkumise ja leebe karistuspraktika hurjutamise kõrval juhiti koh-

⁴⁷Vt Jõeäär 1941a: 4, samuti p 5: Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 28. mai 1941. a. käskkiri nr. 55 Tallinna 3. jsk., Tartu 2. jsk., Lüganeuse jsk. ja Jõhvi jsk. rahvakohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 3, lk 45–50, siin 46.

⁴⁸Essman 1941: 35, samuti p 6: Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 22. mai 1941. a. käskkiri nr. 53 kohtupraktika kohta huligaansusasjades. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 3, lk 41–43, siin 43.

⁴⁹Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 28. mai 1941. a. käskkiri nr. 54 kohtupraktika kohta KrK § 116 ja § 162 p. g, d ja e ettenähtud kuriteoasjus. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 3, lk 43–45, siin 43; Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 58 kohtupraktika kohta spekulatsiooniasjades. — Samas, nr 4, lk 63–65, siin 64.

⁵⁰Vt p 6: ENSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 60 kohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 4, lk 66–68, siin 67.

tute tähelepanu ka alusetutele süüdimõistmistele ja liiga rangetele karistustele.⁵¹

Selle teema lõpetamiseks oleks ehk sobiv pöörata tähelepanu kohtu rahvakomissari Aleksander Jõeääre esmapilgul triviaalsele, aga tolle aja nõukogude õigusemõistmise ja “sotsialistliku seaduslikkuse” tegeliku palge taustal tõsiselt mõtlema panevale tõdemusele:

Kohtud peavad silmas pidama, et kohtulik uurimine on kriminaalprotsessis uurimise kõrgem vorm, mispärast tuleb kõrvalekaldu matult järgida kõiki KrPK norme.⁵²

Sellest mõttest kumab läbi mõningane, olgugi et ettevaatlik nõue kohtutele olla asja sisuline ja lõplik lahendaja, mitte aga läh-tuda hoiakust, et kui kodanik on juba kohtu alla antud, siis peab ta ka süüdi olema. Mitte nõukogude miilits ei ole siin otsustaja, süüdi mõistab ainult kohus ja kohus otsustab, kas süüdimõistmiseks on piisavalt tõendeid. Kas siin just otsest seost näha, aga ärgem siiski unustagem, et Aleksander Jõeäär oli üks neid juunikommu-niste, kelle nõukogude võim liigitas mõne aja pärast “kodanlikuks natsionalistiks”.

b) NSV Liidu kohtukorralduse seadus

Teise olulise kohtutegevust reguleeriva seadusena tuleb nime-tada NSV Liidu, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse seadust, mis oli kehtestatud NSV Liidu Ülem-nõukogu 16. augusti 1938. a seadusega (*Zakon...* 1938). Ees-tis võeti see kohaldamisele Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 30. detsembri 1940. a seadlusega alates 1. jaanua-

⁵¹Näiteid: Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 28. mai 1941. a. käsk-kiri nr. 55 Tallinna 3. jsk., Tartu 2. jsk., Lüganuse jsk. ja Jõhvi jsk. rah-vakohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Pro-kuratuur* 1941, nr 3, lk 45–50, siin 48–49.

⁵²Vt p 2: ENSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 60 kohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 4, lk 66–68, siin 67.

rist 1941.⁵³ Nagu kriminaalkodeksit ja kriminaalprotsessi koodeksit, nii ei avaldatud ka kohtukorralduse seadust *ENSV Teatajas*. Selle teksti ainus sõjajärgne väljaanne on *NSVL, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse seadus: Ametlik tõlge. Vastu võetud NSVL Ülemnõukogu poolt 16. augustil 1938* (Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, 1940).

Väljaandes ei ole viidet selle kehtestamisele Eesti NSVs. Tiitellehe pöördel on märge “Riigi Trükikoja trükk”, tagakaa nel “Hind kr. 0.50”. Tekstis on §-des 4, 6–10, 22, 30 jm viited NSV Liidu konstitutsioonile, mida ei ole aga joonealuse viitega viidud võrreldavaks Eesti NSV konstitutsiooniga, nagu nt Vene NFSV Kriminaalprotsessi koodeksi §-s 4 p 6 (Eesti NSV konstitutsiooni § 31 punkt g). Puuduvad materjalid paragrahvide juurde ja tähestikuline sisujuht.

Väljaandel puudub impressum, mistõttu ei ole võimalik tuvastada, millal see ilmus. Sarnaselt Vene NFSV kriminaalkodeksi 1940. aasta väljaandega (ülal p IV.2.1b) on alust arvata, et see seadus on avaldatud veel enne selle ametlikku kehtestamist Eesti NSVs. Põgus pilk kalendriale näitab, et NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus kohtukorralduse seaduse kehtimapanekuks Eesti NSVs võeti vastu 6. novembril, kuid maksma pandi see alles 1. jaanuarist 1941. Niisiis jõudis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium veel 30. detsembril 1940 oma seadlusega kehtivust kinnitada ning seega oli loodud õiguslik alus seaduse kohaldamiseks. Tegelik elu ei jõudnud aga seda vormilist käiku kaasa teha. Nagu ülal nägime, korraldati Eesti NSV kohtusüsteemi ümber Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 16. novembri 1940. a seadlusega, mis juba lähtus Eestis veel mitte kehtivast NSV Liidu kohtukorralduse seadusest. Seadlusele järgnes rahvakomissaride nõukogu 22. novembri 1940. a määrus, kusjuures valitsuse pädevus rahvakohtute moodustamisel ja nende arvu kindlaksmäära-

⁵³ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus VNFSV Tsiviilkoodeksi, VNFSV Abielu, perekonna ja eestkoste seaduste koodeksi, VNFSV Tsiviilprotsessi koodeksi ja VNFSV Kriminaalprotsessi koodeksi kehtimapaneku kohta. — *ENSV Teataja* 1940, 31. XII, nr 73, art 1007, www.digar.ee/id/nlib-digar:248791.

misel toetus veel mitte kehtiva kohtukorralduse seaduse §-le 26. Kui jätta kõrvale revolutsiooniline ind uue sotsialistliku õigussüsteemi ülesehitamisel jms, siis võiks ehk sellist kiirustamist põhjendada asjaoluga, et Eesti oli juba 6. augustist 1940 NSV Liidu täieõiguslik liiduvabariik ja eks võis siis ka arvestada kõikide liitriigis kehtivate üleliiduliste seadustega. Arusaadavalt ei saanud see loogika aga kehtida teise liiduvabariigi (seega ka Vene NFSV) seaduste kohta, mis tuli isegi revolutsioonilist indu hetkeks kõrvale jättes ikkagi konkreetse liiduvabariigi (seega ka Eesti NSVs) eraldi kehtestada. Selles kontekstis võib pidada kohtukorralduse seaduse 1940. a väljaannet heal juhul üleliidulise kehtiva seaduse tutvustuseks. Ülal p-s 5a näidatud Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks ilmus trükist pärast 19. detsembrit 1940 ning on alust arvata, et oli selle kohaldajate laual kehtima hakkamisel pärast 1. jaanuari 1941. Siiski jääb küsitavaks, miks ei olnud selles õiendit kehtima hakkamise kohta Eesti NSVs.

6) Muud õigusaktid

Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 31. detsembri 1940. aasta seadlusega kehtestati kolm oluliseks peetud määrust. Erinevalt hilisemast praktikast neid seadusi liiduvabariikide (seega ka Eesti NSV) koodeksi ametlikku teksti ei paigutatud. Ka ei avaldatud neid *ENSV Teatajas*, küll aga sisaldasid koodeksi eesti-keelse tekstiväljaande lisades.

Üks koodeksi lisas avaldatud õigusakte käsitles töötava rahva vaenlaseks ja väljaspool seadust olevaks kuulutamist koos liiduvabariigi ja NSVLi kodakondsuse kaotamise ja sunduslikult NSVLi piiridest pagendamisega. Pärines see sanktsioon juba 1917.–1918. aasta dekreetidest, kust võeti üle 1922. a kriminaalkoodeksisse ja 1924. a põhialustesse. 1926. aasta kriminaalkoodeksi § 20 punkt *a* nägi ette töötava rahva vaenlaseks kuulutamise koos liiduvabariigi ja NSVLi kodakondsuse kaotamise ja sunduslikult NSVLi piiridest pagendamisega, mida § 27 alusel sai kohaldada ainult tähtajatult (paragrahvide sanktsioonides: *jäädav pagendamine*). Trükisõna andmetel pagendamist peaaegu üldse ei kohaldatud, sest see osutuks “kontrevolutsiooniliste-

le elementidele mittetõhusaks ja kannaks nende kuriteolise tegevuse ainult teise kohta” (*Kriminaalõigus...* 1941: 290–291). 1926. aasta koodeks ei tunne nimetatud karistuse all väljaspool seadust olevaks kuulutamist, kuid see sanktsiooniosa kehtestati uuesti 21. novembri 1929. a määrusega. Karistus seisnes kogu vara konfiskeerimises ja süüdlase mahalaskmises 24 tunni jooksul pärast isiku kinnipidamist. Nagu öeldud, kehtestati see karistus Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 31. detsembri 1940. a seadlusega (ülal p IV.1.4). Koodeksis on selle tekst paigutatud § 58³ (kontrevolutsioonilisel sihil ühenduse pidamine välisriigiga) lisana.

NSVLi Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu määrus 17. juulist 1935 nägi ette vastutuse loata sõitmise eest piirivööndisse ja keelatud piiritsooni või seal loata elamise eest, samuti loa edasiandmise või teise isiku loa kasutamise eest. Vene NFSV kriminaalkodeks ei näinud vastavat koosseisu ette, mistõttu mõned kohtud kohaldasid analoogia korras § 84 (riigipiiri ületamine vastava loata) või § 192-a (passita või sissekirjutuseta viibimine). NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 3. juuli 1940. a määrus pidas seda praktikat ebaõigeaks ja kohustas kohtuid kohaldama nimetatud seadlust vahetult (koosseisust lähemalt vt *Kriminaalõigus...* 1946a: 434–435).

Kriminaalvastutus “halvakvaliteedilise või mittekomplektilise produktsiooni” väljalaskmise eest oli ette nähtud koodeksi §-s 128-a, mis paiknes majanduskuritegude peatükis. Seadus nimetas halvakvaliteedilise ja mittekomplektse toodangu väljalaskmist ja kohustuslikest standarditest mittekinnipidamist kahjurlusega võrdseks riigivastaseks kuriteoks ning raskendas karistust — senise mitte alla viie aastase vabadusekaotuse asemel türmikaaristuseks 5–8 aastani (koosseisust lähemalt vt *Kriminaalõigus...* 1946a: 361–365).

Sõjaväeteenistuskohustustlase ja sõjaväelase kohta seatud arvestuseeskirjade rikkumine oli karistatav koodeksi § 64 alusel valitsemiskorra vastase kuriteona. NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi 30. juuni 1940. aasta seadlus nägi ette täiendava haldusvastutuse majavalitsejale, komandandile või majaomanikule, samuti vastutuse sõjaväepileti kaotamise eest.

Ülal on käsitletud õigusakte, mis siiski olid avaldatud vähemalt üldiseks teadmiseks. Nende kõrval kohaldati aga rohkesti — Eerik-Juhan Truuvälja andmetel 151 — mitmesuguseid NSV Liidu kehtivaid määrusi, eeskirju ja juhendeid, mille kasutuselevõtu vormilise aluse moodustasid ülalnimetatud NSV Liidu ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlused vastavalt 6. novembrist ja 16. detsembrist 1940. Osa neist kehtestas rahvakomissaride nõukogu vastava rahvakomissariaadi ettepanekul, teisi kohaldati vahetult ilma ametliku kehtestamiseta ja sageli vaid ühe ametkonna piires (Truuväli 1966b: 219). Juriidiliselt mitte just laitmatu loogika ütleks, et kui juba kehtivad üleliidulised seadused, siis võib nende tegelikuks kohaldamiseks kasutusele võtta ka asjakohaseid seadusjärgseid akte. Tänapäevases õigusriiklikus kontekstis ei oleks aga selliste õigusaktide kohaldamine võimalik ilma asjakohase volitusnormita seaduses, mis näitab täpselt ära, millise seadusesätte täimiseks antakse valitsusele või valdkonna ministrile õigus kehtestada vastavasisuline määrus (Maurer 2004: § 4 vnr 2). Määruste, juhendite jms kohaldamise õigustuseks võiks ehk veel välja tuua vajaduse leida mingi normistik täitmaks regulatiivset tühikut, sest seadusloome ei jõudnud tegelikule elule järele. Lausa kurioosseks võib aga nimetada olukorda näiteks kohtueelses uurimises, kus kehtis veel Eesti Vabariigi kriminaalkohtupidamise seadustik, siseasjade rahvakomissariaat soovitas aga miilitsauurijatel kohaldada alles 1. jaanuaril 1941 kehtima hakkavat VNFSV kriminaalprotsessi koodeksit. Sellise otsese ebaseadusliku tegevusega panid uurijad raskesse olukorda kohtud, kes olid sageli sunnitud saatma kriminaalasja tagasi täiendavale kohtueelsele uurimisele nõudega kõrvaldada kehtiva kriminaalprotsessi nõuete rikkumised. Kokkuvõtvalt on pikema ta selge, et sedalaadi õiguspraktika oli vastuolus isegi tolleaegse “sotsialistliku seaduslikkuse” nõuetega, nagu juhiti tähelepanu juba nõukogudeaegses trükisõnas (Truuväli 1966b: 220).

7) Kokkuvõtteks

Uue, “sotsialistliku õiguse” kehtestamisel ja juurutamisel oli määrav roll kohtu rahvakomissariaadil. Eelkõige oli seda vaja

õigustegevuse parteiliseks juhtimiseks, aga praktilisest küljest ka lihtsalt juristide õpetamiseks. Kui kohtupraktika suunamisel juhi tähelepanu ka NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi juhendavatele määrustele, siis Eesti NSV enda ülemkohtu suunav osa oli üsna väike. Tänapäeval ei tuleks muidugi kõne allagi, et täitevvoim (ministeerium) suunaks kohtute sisulist tegevust õigusemõistmisel. Kohtud on konkreetse asja otsustamise sõltumatud ja võtavad arvesse kõrgema kohtu (meil Riigikohtu) otsustes sisalduvaid juhiseid teatud liiki asjade lahendamiseks. Eesti NSV Ülemkohtu tagasihoidlik panus õigusemõistmise suunamisel oli ilmselt tingitud ka tõsiasiast, et sealgi ei töötanud kuigi kõrge kvalifikatsiooniga juristid.

Nii Eesti Vabariigi kriminaalseadustiku, VNFSV kriminaalkodeksi kui ka üleliiduliste seaduste kohaldamisel vaadeldaval ajal ei ole raske märgata seadusloome ja õigusemõistmise parteilist juhtimist, vajadust pidada silmas poliitilisi eesmärke. Tänapäeva lugeja võib siinjuures küsida, kuidas oli see ühitatav kohtute sõltumatuse põhimõttega, mis oli *expressis verbis* kirjas nii NSV Liidu 1936. a konstitutsiooni §-s 112 kui ka Eesti NSV 1940. a konstitutsiooni §-s 85 (ka Eesti NSV 1978. a konstitutsiooni §-s 154): “kohtunikud on sõltumatud ja alluvad ainult seadusele”. Kohtu rahvakomissariaadi aktiivne tegevus kohtute juhtimisel ja õpetamisel tekitab küsimuse võimude lahususest, mis aga ei paistnud olevat probleem.

Kõigepealt tuleb arvestada, et kommunistlik partei kujutas endast Nõukogude ühiskonna “juhtivat ja suunavat jõudu”. Ehkki keegi ei olnud parteile sellist rolli andnud, peeti seda enesestmõistetavaks (*Nõukogude Liidu...* 1975: 702). NSV Liidu 1936. aasta konstitutsioonis vastav säte puudus, küll aga sätestati NSV Liidu 1977. a konstitutsiooni §-s 6 ja ka Eesti NSV 1978. a konstitutsiooni §-s 6, et “parteil on Nõukogude ühiskonna juhtiv ja suunav jõud, tema poliitilise süsteemi ning riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide tuumik”. Trükisõnas rõhutati, et kommunistliku partei selline juhtiv osa on lausa ühiskonna arengu objektiivne seaduspärasus. “Teaduslik kommunismiteooria” võimaldab parteil igas olukorras õigesti orienteeruda, sündmuste arengut mõista ning ühiskondliku elu kulgu ette näha ja seda mõjutada (Vader

1978: 73–74). Sellisest ülistusest ei ole raske välja lugeda väidet, et partei mitte ainult ei juhi, vaid näeb ka kõike ette ning ei eksi kunagi.

Nõukogude õigus, seega ka kriminaalõigus pidi kaitsma ja kindlustama “töölise ja talupoegade sotsialistlikku riiki”, kusjuures ründed NSV Liidu poliitilisele aluse ja töötava rahva võimu vastu olid kõige raskemad kuriteod (*Kriminaalõigus...* 1941: 133–134). Mõistagi pidid selle ülesande täitmisest aktiivselt osa võtma ka kohtunikud: “Kohtunik on riigitegelane, on poliitik, kes peab ellu viima Partei seisukohti” (*Eesti NSV...* 1941: 84). Kommunistliku partei suurt tähelepanu kriminaalseadusandlusele ja kriminaalasjade lahendamisele kohtutes põhjendati kahe asjaoluga. Esiteks olid paljud kuriteod nõukogude ühiskonnale ja riigile väidetavalt eriti ohtlikud ning nendega võitlemine oli kommunistliku partei kui nõukogude ühiskonna juhtiva ja suunava jõu põhilistest ülesannetest tulenev kohustus. Teise eesmärgina toodi esile vajadus kasvatada uut, sotsialistliku ühiskonna inimest, “kellele on võõras igasugune kuritegevus”. Selle eesmärgi saavutamisele tuli kaasa aidata ka kohtutel. Partei laiaulatusliku kasvatustöö tulemuse pidi näitama kriminaalasjade arvu pidev vähenemine. Selle väite kinnituseks võrreldi kuritegevuse taset Eesti NSVs 1946.–1964. aastal ja Eesti Vabariigis aastatel 1920–1939 ning leiti, et viimases oli kuritegude arv 4,3 korda suurem (Orgmäe 1969b: 49, 51 viide 43). Võrdluse küsitavus seisneb juba kuritegevuse erinevas struktuuris ja kas või asjaolus, et Eesti Vabariigi kriminaalseadustik pidas süütegudeks ka üleastumisi, mis Vene NFSV kriminaalkoodeksi järgi ei olnud karistatavad.

V. OMAAEGNE ASJAKOHANE TRÜKISÕNA

1. 1941. a kriminaalõiguse üldosa tõlkeõpik

Koodeksite jm õigusaktide kõrval oli oluline allikas, mis annab tunnistust Eestisse toodud sõjaeelsest nõukogude kriminaalõigusest, 1941. aastal ilmunud kriminaalõiguse üldosa õpik:

Kriminaalõigus: Üldosa. NSVL Kohtu Rahvakomissariaadi Üleliiduline Juriidiliste Teaduste Instituut. Tõlkija A. Perandi. Vastutav toimetaja H. Kadari. Tartu: RK "Teaduslik Kirjandus", 1941.

Tiitellehe pöördel on tekst:

Teose autoriteks on: prof. A. Gertsenson, N. Durmanov, M. Issajev, V. Menšagin, B. Ošerovitš, A. Piontkovski, A. Trainin, B. Utevski. Toimetajad A. Gertsenson, B. Ošerovitš, A. Piontkovski.

NSVL Kohtu Rahvakomissariaadi juures oleva õppeasutiste valituse poolt lubatud tarvitada õpperaamatuna juriidilistes koolides.

Tõlkija Adolf Perandi oli erialalt jurist, kuid mitte karistusõiguslane.⁵⁴ Vastutav toimetaja Helmut Kadari töötas aastatel 1940–1941 TRÜ kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri juhatajana ning oli 1939–1941 õigusteaduskonna dekaan. Võib ainult oletada, millal algas raamatu tõlkimine, kuid tegemist pidi olema väga intensiivse tööga. Koodeksi kehtestamise (16. detsember 1940) ja õpiku teksti ladumisele andmise (4. veebruar 1941) vahele jääb ainult poolteist kuud, mis on 350 lehekülje põhjalikuks tõlke- ja toimetamistööks väga napp aeg. Arvesse tuleb võtta sedagi, et nii sisu kui ka terminoloogia poolest oli tegemist Eesti juristidele üsnagi võõra materjaliga. Tõsi, Eesti Vabariigi 1929. aasta kriminaalseadustik kujutas endast suuresti 1903. a Vene uue nuhtlusseadustiku tõlget, mistõttu vene õiguskeel ei olnud ka Eesti juristidele päris tundmatu. Nii käesoleva õpiku kui ka Vene NFSV 1926. a kriminaalkoodeksi tõlke sisu ja keel vajab

⁵⁴ Adolf Perandi (1903–1983) lõpetas 1929. aastal Tartu Ülikooli õigusteaduskonna, *mag. jur.* (1937), *dr. jur.* (1939, mõlemad TÜ). 1922 Riigi Keskarhiivi ajutine tööjõud, 1923 ametnik, 1924 vanemassistent, 1925–1938 ajaloolise (vanema) osakonna juhataja, 1938–1940 TÜ sekretär, 1938 õppeülesandetäitja, 1939 ülemääraline noorem abiõppejõud Eestimaa õiguse alal, 1942 haldusteaduse instituudi vanemassistent, 1942 teadusliku stipendiaadina Saksamaal, 1943–1944 haldusõiguse ja -protsessi professori kt. Luges TÜs erikursusi Eesti õiguse ajaloost, kohtukorralduse ja kohtuprotsessi ajaloost jm. Põgenes 1944 Saksamaale, siirdus sealt 1949 USAsse; aktiivne pagulaspoliitik.

eraldi analüüsi,⁵⁵ praegu juhin tähelepanu vaid kirjandusviidetele. Joone all on need toodud lühendatult, mis on igati mõistetav. Näiteks joonealune viide 6 lk 93: Pariisi Kommuni protokollid, lk 55 jj, millele vastab kirjanduse loetelus lihtsalt kirje *Протоколы Парижской Коммуны*. Viited 57–60 lk 65 “Lenin ja Stalin” on kirjanduse loetelus “*Ленин и Сталин*”, *Сборник*. Selliseid näiteid võib tuua palju, kus kirjanduse loetelus esitatud kirje alusel ei ole allikas sisuliselt tuvastatav. On ka võimalik, et paljud allikad Eestis lihtsalt puudusid. Kuidagi ei saa aga pidada korrektsiks näiteks Georg Wilhelm Friedrich Hegeli teoste venekeelsele väljaandele viitamist (nt *Гегель, Собрание сочинений*; Hegel, Teoste kogu), sest tegelik allikas ei selgu.⁵⁶ Ka oli Tartu Ülikooli raamatukogus olemas viitele *Гегель, Философия права* (Hegel, Õiguse filosoofia) vastava allika kaks väljaannet.⁵⁷ Sedalaadi näited annavad tunnistust tõlke ja toimetamisega kiirustamisest. Ajaline surve on muidugi mõistetav, sest uus õigus oli juba kehtestatud, puudus aga vastav trükisõna.

Minu kasutatud õpik oli inventeeritud TÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri raamatukogus; praegu on nimetatud raamat olemas nii Tartu Ülikooli kui ka Tallinna kõrgkoolide raamatukogudes. Trükiarv 3000 lubab eeldada, et see oli õigussüsteemis töötavatele isikutele kättesaadav vaatamata selle-

⁵⁵Detail: Eesti Vabariigi aegne õiguskeel kasutas sõna *paragrahv* nii seaduse tekstis (nt kriminaalseadustiku § 88 lg 3) kui ka kommentaarides (nt Saarmann, Matto 1934: §-de 134 komm. jm). Kõnealuses õpikus seevastu on kasutusel sõna venekeelsele hääldusele vastav kirjakuju *paragraaf* (nt lk 145 jm). Vene NFSV kriminaalkodeksi eestikeelsetes tõlgetes kasutatakse siiski sõna *paragrahv* (nt § 23 lg 2 jm). Sõjajärgsetes õpikutes on *paragrahv* jälle tagasi (nt *Kriminaalõigus...* 1946b: 125). Kodeksi venekeelne originaal kasutab sõna *статья* (artikkel) ja lühendit *ст.*, mis olid kasutusel juba keisririigiaegses kriminaalõiguses.

⁵⁶Tartu Ülikooli raamatukogus oli olemas Hegeli teoste täielik kogu (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke: vollständige Ausgabe*. Berlin: Duncker und Humblot, 1832–1845).

⁵⁷G. W. F. Hegel. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Leipzig: Meiner, 1921, 1930.

le, et impressumi järgi otsustades anti õpik trükki alles 24. mail 1941.

Raamat on tõlge järgmisest venekeelsest väljaandest:

Уголовное право: Общая часть. Издание второе. Все-союзный Институт юридических наук НКЮ СССР. Москва: НКЮ СССР, 1939.

Venekeelset originaali (2. väljaannet) ei ole õnnestunud leida (see puudus kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri raamatukogust ning seda ei ole ka Tartu Ülikooli raamatukogu fondides). Küll on aga Tallinna Ülikooli ja Rahvusraamatukogu fondides sama õpiku 1. väljaanne 1938. aastast (*Уголовное право...* 1938).

Rohkem karistusõiguse õpikuid enne sõda ei ilmunud, järgmiste õpikute väljaandmisaasta on 1946 (*Kriminaalõigus...* 1946a; *Kriminaalõigus...* 1946b; Strogovitš 1946).

Õpiku sisu kohta tuleb nentida selle äärmist ideologiseeritust. Juba mainitud ajaloolise osa suur maht pidi näitama kriminaalõiguse ja selle kujunemise klassiolemust, samuti sisaldama nõukogude õigusteadusele ja ühiskonnateooriale tervikuna omast kodanlike õpetuste kriitikat. Seda rõhutab muu hulgas ka raamatu struktuur, kus sisulises käsitluses (2., 3. ja 4. osa, õpetus kriminaalseadusest, kuriteost ja karistusest) on vastavad alapeatükid. Näiteks § 37 “Kodanlikud teooriad ja seadusandlus kriminaalseaduse ruumilise kehtivuse küsimusest”, § 41 “Kuriteo klassiolemus”, § 47 “Kuriteo objekti kodanlikud teooriad”, § 58 “Süüdluse vormid ekspluataatorlike riikide kriminaalõiguses”, § 62 “Hädakaitse ekspluataatorlike riikide kriminaalõiguses” jt.

Kodanlike teooriate kriitika jäi nõukogude õigusteadusele ka edaspidi omaseks, ehkki üsnagi tagasihoidlikus mahus. Viidete-ga marksismi klassikutele ja NLKP materjalidele piirduti siiski enamasti vaid sissejuhatuses.⁵⁸ Ei tasu aga arvata, et selliste

⁵⁸Nt: *Советское уголовное право: Часть общая.* Под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. Москва: Юридическая литература, 1982, viited 2–3 lk 6 (Nõukogude Liidu kommunistliku partei programm), viide 4 lk 6 (partei XXIX ja XXV kongressi materjalid), lk 7 põhitektis viited veel partei XX, XXII, XXIV ja XXVI kong-

viidetega varustati ainult kitsalt õigusteaduslikku trükisõna, näiteks algab õpik *Nõukogude kohtustatistika* viidetega Lenini teoste 17. ja 19. köitele (Ostroumov 1976: 3).

Õpiku nõretavast ideoloogilisusest hoolimata tuleb omamoodi paradoksina nentida selle pealkirja neutraalsust — *Kriminaalõigus*, kuna hilisemate (küll mitte vahetult sõjajärgsetel aastatel ilmunud) õpikute pealkirjaks kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni oli ainult *Nõukogude kriminaalõigus*.

Joonealustest viidetest on suur osa marksismi-leninismi klasiikute töödele, eelkõige Lenini ja Stalini teostele. Kirjanduse loetelu 34 allikast on selliseid 28, kusjuures otseseid viiteid kriminaalõiguslikule trükisõnale on kõigest kolmele autorile: Franz von Liszt, Aleksandr Žižilenko⁵⁹ ja Nikolai Tagantsev.⁶⁰ Tuleb nentida, et õpikus ei ole viidet ühelegi selle kirjutamise ajal tegutsenud nõukogude kriminaalõiguslasele. Mõneti võib seda ehk seletada asjaoluga, et raamatu kaheksa autorit olid kõik nõukogude kriminaalõigusteaduse suurkujud, kellele venekeelses trükisõnas viidatakse veel tänapäevalgi. Küllap arvasid lugupeetud õpetlased (kaks dotsenti ja kuus professorit), et viited teistele autoritele on üleliigsed.

ressile; *Советское уголовное право: Часть особенная. Учебник для студентов вузов, по специальности "Правоведение"*. Под ред. В. А. Владимирова и др. Москва: Юридическая литература, 1979, viide 1 lk 3 (Leonid Brežnev. *Leninlikul kursil*).

⁵⁹Aleksandr Žižilenko (1873–1930) lõpetas 1895 Peterburi Ülikooli õigusteaduskonna, 1915 kaitses doktoriväitekirja karistuse mõistest. Töötas 1895–1896 Saksamaal Franz von Liszti juhendamisel. PÜ kriminaalõiguse professor. Teda peetakse üheks Venemaa kriminoloogia rajajaks.

⁶⁰Nikolai Tagantsev (1843–1923) lõpetas 1862 Peterburi Ülikooli õigusteaduskonna, doktoriväitekirja eluvastastest kuritegudest 1870. PÜ ja Aleksandri Lütseumi kriminaalõiguse professor, a-st 1887 Senati kassatsiooni-departemangu senaator, 1906 Riiginõukogu liige, 1915–1917 Vene Kriminalliste Grupi auesimees. Venemaa 1903. a uue nuhtlusseadustiku üks põhiautoreid ja selle mahuka kommenteeritud väljaande, samuti kriminaalõiguse õpikute autor. Venemaa keisririigi üks väljapaistvamaid kriminaalõigusteadlasi.

Tänapäeva lugejale vajab ilmselt selgitamist eraldi käsitlus Pariisi Kommuuni kriminaalõigusest, mis pälvis õpikus omaette osa (1. osa VI ptk § 24). Pärast Prantsusmaa lüüasaamist Saksa-Prantsuse sõjas 1871. aastal suurenes tööliste rahulolematus valitsusega, mis viis stiihiliste rahutusteni. 18. märtsil ülestõusu tulemusena läks võim Pariisis tööliste kätte — kuulutati välja Pariisi Kommuun. Valitsusväed vallutasid Pariisi tagasi 28. mail ja kommuun likvideeriti. Nõukogude ühiskonnaõpetus pidas Pariisi ülestõusu maailma esimeseks proletaarseks revolutsiooniks ja kommuuni proletariaadi diktatuuri valitsuseks. Vaadeldavas õpikus algab kommuuni kriminaalõiguste käsitlev osa järgmiselt (lk 91):

Lenin ja Stalin on mitmel korral kõnelnud Pariisi Kommuunist kui XIX saj. suurima proletaarse liikumise suurimast eeskujust, kui riigi uuest tüübist, kui selle poliitilise vormi “eost”, mille arendusena ja lõpuleviimisena esineb nõukogude võim.

Ja õpikule iseloomuliku stiili näide seoses Pariisi Kommuuniga (lk 92):

Lõpmatu raskemaks ülesandeks oli Pariisi kodanluse vastupanu mahasurumine, kes oli tihedate niitidega seotud Versailles’ mõrvaritega, metsikult vihkas kommuuni ja juba tol ajal kasutas kõiki vastikumaid võitlusvõtteid töölisvalitsuse vastu. Sabotaaž, kahjurlus, spionaaž, diversioon — Pariisi Kommuuni klassivaenlased rakendasid kõiki neid alatumaid meetodeid.

Pariisi Kommuunile osutas ka kohtu rahvakomissar Aleksander Jõeäär oma tagasisivaateartiklis kohtute tööle, rõhutades kommuuni kogemust “kodanlise kohtunike” asendamisel “omadega töötajate hulgast” (Jõeäär 1941b: 78). Olgu märgitud, et pärast sõda välja antud tõlkeõpikutes Pariisi Kommuuni kriminaalõigust ei käsitleta üldse, samuti ei ole mul õnnestunud midagi sellist leida venekeelsetes õpikutes ning pärast Eesti NSV 1961. a kriminaalkoodeksi vastuvõtmist välja antud õppekirjanduses. Ilmar Rebane siiski mainis kõrvuti Jemeljan Pugatšovi rahutustega Venemaal 18. sajandi teisel poolel ja jakobiinide diktatuuriga Prantsusmaal, et suurim tähtsus töötava rahva karistusorganite loomisel

oktoobrirevolutsioonieelsel perioodil oli Pariisi Kommuunil (Rebane 1973: 46).

2. Ajakiri Kohus ja Prokuratuur

Selle ajakirja väljaandmise otsustas EKP Keskkomitee büroo 24. aprillil 1941. aastal. Esimene number ilmus juba 30. aprillil (Orgmäe 1969b: 37–38). Peatoimetajaks kinnitati kohtu rahvakomissar Aleksander Jõeäär, ajakirja väljaandja ja kirjastaja oli ENSV Kohtu Rahvakomissariaat. Kokku ilmus 1941. aastal viis numbrit, viimane 30. juulil, pärast sõda selle ilmumist ei taastatud.⁶¹ Esimesed kaks numbrit ilmusid nimetusega *Kohtu ja Prokuratuuri Teataja*, viimased kolm olid *Kohus ja Prokuratuur*.

Ajakirja ametlik programm avaldati toimetuse sissejuhatavas artiklis, kus seati eesmärk kujuneda praktiliseks abistajaks igale õigusala töötajale sotsialistliku seaduslikkuse kindlustamisel. Ajakirjaga sooviti pakkuda selgitust ja nõuannet nõukogude õiguse õigeks kohaldamiseks (Valvel... 1941).

Laias laastus võib ajakirjas ilmunut jagada kolme liiki kirjutisteks — esiteks artiklid, millest otseselt kriminaalõigust ja -protsessi käsitlevaid on kokku seitse ja millele on ka käesolevas kirjutises viidatud (autorid Vadim Jaanvärk,⁶² Aleksander Jõeäär, Evald Essman,⁶³ Šmuila Levin,⁶⁴

⁶¹ Ajakirjast põhjalikult koos edasiste allikaviidetega vt Räis 2012.

⁶² Vadim Jaanvärk (Ja(a)nverk; 1911–1942) õppis TÜ õigusteaduskonnas 1932–1937. Kohtuameti noorem kandidaat Tallinna ringkonna kohtu juures 1937, ENSV Kohtu Rahvakomissariaadi revident 1940, kohtute sektori ülema kt 1941, Töölispolgu liige ja kommunistliku partei liikmekandidaat 1941.

⁶³ Evald Walfried Essmann (1905–1969) õppis TÜ õigusteaduskonnas 1924–1928, korp! Sakala liige. Kohtuameti vanem kandidaat 1934, Keila jaoskonna kohtupristav Tallinnas 1934, kohtupristavite nõukogu vanem 1937. Põgenes 1944. a Rootsi.

⁶⁴ Šmuila Šahna Levin (Šmuil/Schmuil(a)/Schmucl/Šmucl/Smucl Sa(c)hna/Sachna L.; 1897–1941) õppis TÜ õigusteaduskonnas 1916–1918 ja 1920–1922. Tallinnas vandeadvokaadi Balduin Limbergi abi

E. Udras,⁶⁵ Ivan Viedemann⁶⁶). Tegemist on lühikeste kirjatöödega, mis ei pääse mõistagi mööda ideoloogilistest loosungitest, nagu näiteks “Sms Stalin õpetab, et “kaadrid otsustavad kõik”” (Udras 1941: 5). Nende praktiline väärtus seisneb aga eelkõige kohtulahendite analüüsis, mis olid sageli — ja küllap õigustatult — kriitilist laadi, kuid kindlasti tollastele juristidele suureks abiks.

Teise liigi ajakirjas avaldatud materjalidest moodustavad õigusaktid, millest omakorda on olulisimad Eesti NSV kohtu rahvakomissari käskkirjad. Needki on peamiselt kriitilise sisuga, juhtides tähelepanu kohtupraktika puudustele. Nagu kriminaalprotsessi juures nägime, juhiti kohtute tähelepanu eelkõige va-

1923–1928 ja vandeadvokaadi Aleksander Grini abi 1928–1929, vandeadvokaat 1929–1941. Nõukogude okupatsiooni ajal tähtsamate asjade kohtu-uuri ja ülemkohtu referentkonsultant, 1941. a juulis mobiliseeriti Punaarmeesse, väidetavalt pääses augustis mobiliseerituid Tallinnast Leningradi viinud ja õhurünnakuil tabamusi saanud laevalt Eestirand ja hukati 6. oktoobril Tallinnas.

⁶⁵Ernst Udras (Ernst Daniel U.; 1898–1972) lõpetas 1930 juriidilised kursused Irkutskis, 1933 Punaarmee juriidilised kursused Moskvast, õppis a-st 1949 TRÜ õigusteaduskonnas, ei lõpetanud. 1918. a-st Venemaal, 1918–1920 raudteelane Krasnojarskis ja Tomski kubermangus, 1920–1923 Punaarmees, 1923–27 Krasnojarski prokuratuuris ja kohtuorganites, 1927–1932 sõjaväeprokuratuuri uurija Novosibirskis, 1932–1938 NSV Li SARKi vägede sõjaprokurör Põhja krais ja Leningradi oblastis, 1938–1940 advokatuuris Leningradis. A-st 1940 Eestis, 1941 ENSV prokuratuuri uurimisosakonna ülem, 1941 hävituspataljoni liige, 1941–1944 Novosibirski prokuratuuri osakonnajuhataja, 1944. aasta algul ENSV prokuratuuri uurimisosakonna ülem, 1944–1949 ENSV prokuröri esimene asetäitja, 3. klassi riiginõunik, 1949–1957 ENSV riigikontrolliminister, 1957–1962 ENSV Ministrite Nõukogu asjadevalitseja, 1962–1969 ENSV prokuröri abi riikliku julgeoleku organite uurimise järelevalve alal; kommunistliku partei liige a-st 1925.

⁶⁶Ivan Viideman (Viidemann; Viedeman; 1893–1971 (?)) oli 1917 Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei Narva komitee ajalehe *Rahvaleht* laduja Narvas, 1919–1920 Petrogradis ajakirja *Külvaja* toimetaja, 1921–1939 teenis Leningradi julgeolekus, 1941 ENSV Miilitsavalitsuses, Teise maailmasõja ajal Vologda oblasti prokuratuuris, 1944–1959 ENSV Prokuratuuri peaprokuröri abi kaadrite alal; kommunistliku partei liige 1917. a augustist.

jadusele pidada kinni menetlustähtaegadest. Materiaalõiguslikult olid pidevalt kõne all kolm kuriteoliiki — spekulatsioon, sotsialistliku vara riisumine ja huligaansus, kusjuures kohtuid hurjutati eeskätt liberaalse karistuspraktika pärast.

Kolmanda rubriigina võib välja tuua kõrgemate kohtute — NSV Liidu ja Eesti NSV Ülemkohtu lahendid ning NSV Liidu kohtu rahvakomissariaadi käskkirjad. Kriminaalasjadest käsitleti Eesti NSV Ülemkohtu kriminaalkolleegiumi määrustes karistuste liitmist, valetunnistuse andmisele ahvatlemist, spekulatsiooni, õiguste kaotamist lisakaristusena, alaealiste kriminaalvastutust ja karistust spekulatsiooniasjas. NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi määrustest käsitles kriminaalõigust nt praaktoodangu teadvalt varjamise küsimus.⁶⁷

3. Populaarteaduslikud käsiraamatud

Uue nõukogude õiguse harude põhjalikum käsitus sai mõistagi leiduda eelkõige õpikutes. Mingitel põhjustel (küllap lihtsalt ajapuudusel) ei tõlgitud eesti keelde Vene NFSV kriminaalkoodeksi kommentaare. Õpikute kirjutamine omamaiste autorite poolt ei tulnud samuti juba ajapuuduse tõttu kõne alla, rääkimata ideoloogilistest kaalutlustest. Praktiline õigusemõistmine pidi aga hakkama kohe toimuma uute seaduste järgi. Ühe võimalusena selle tühiku täimiseks alustati populaarteaduslike tõlkebrošüüride sarja, mis pidi andma uutele kohtutöötajatele kas või algelisi teadmisi uuest õigusest. Tõlkimiseks valiti NSV Liidu Kohtu Rahvakomissariaadi Üleliiduline Juriidiliste Teaduste Instituudi väljaantud brošüürid. Neist enamiku nagu ka õpikute jm peatoimetaja oli tollane NSV Liidu Ülemkohtu esimees Ivan Goljakov. Eestikeelsed tõlkeväljaanded on kirjastanud RK Teaduslik Kirjandus Tartus. Sari kannab pealkirja “Rahvakohtuniku ja rahvakaasistuja biblioteek”, selle peatoimetaja oli Tartu Ülikooli rektor ajaloo professor Hans Kruus ning vastutav toimetaja Helmut Kadari. Iga eksemplari kaane siseküljel on tekst:

⁶⁷ Ajakiri *Kohus ja Prokuratuur / Kohtu ja Prokuratuuri Teataja* on Eesti raamatukogudes seni digiteerimata.

Kohtuorganid on viimasel ajal täienenud uute kohtutegelastega, kel puudub veel vajalik vilumus kohtutöös. Need seltsimehed vajavad igapäevast praktilist abi. “Rahvakohtuniku ja rahvakaasistuja biblioteegil” on ülesandeks täita lünka populaar-juriidilises kirjanduses. Biblioteek koosneb annetest, mis käsitlevad üksikuid küsimusi kriminaal-, tsiviil-, kohtu- ja teistest õiguse harudest.

Kokku anti kriminaalõiguse ja -protsessi teemalisi raamatuteki välja 19, neist 1941. aasta jooksul 14 ja aastatel 1945–1946 viis. Kui lisada neile veel ülalkirjeldatud üsnagi mahukas üldosa õpik, siis saame ettekujutuse intensiivsest tööst uue õiguse selgitamisel. Suure töö tegid ära tõlkijad, kuid eriline koormus langes sarja vastutavale toimetajale professor Helmut Kadarile, kelle põhitöökoht oli ülikoolis. Õigusaktide ja õiguskirjanduse tõlkimist korraldas kohtu rahvakomissariaadi kodifikatsiooni osakond, tõlkimisel osalesid teiste hulgas ka Eesti Vabariigis õigushariduse saanud Adolf Perandi, kohtunik Richard Räägo⁶⁸ ning poliitik ja ajakirjanik Adam Randalu⁶⁹ (Luts-Sootak, Siimets-Gross 2019: 91–92).

⁶⁸Richard Räägo (Rägo; 1893–1941) õppis 1910–1915 Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas ja lõpetas 1915 Moskva Ülikooli, 1915–1918 vandeadvokaatide Gabriel Poska ja Jüri Vilmsi abi Tallinnas, 1917–1920 Tallinna Rahvaülikooli juhataja, 1919 Vabadussõjas, 1920–1922 Riigikohtu prokuröri abi Tartus, 1922–1939 prokurör, 1939–1940 kriminaalosakonna riigikohtunik. TÜ õppeülesandetäitja 1924–1940, ajakirja *Õigus* toimetaja 1920–1931 ja peatoimetaja 1931–1940. Vangistati 6. VII 1941 Tartus, suri Kirovi vanglas.

⁶⁹Adam Randalu (Bachmann; 1890–1966) õppis TÜ õigusteaduskonnas 1910–1916 ja lõpetas 1916 Petrogradi Ülikooli õigusteaduskonnas. Ajalehe *Postimees* ärijuht 1916–1917, toimetuse liige 1917–1927. Asutava Kogu ning I ja V Riigikogu liige, 1920 töö-hoolekande minister Jaan Tõnissoni valitsuses, 1921–1922 Moskva opteerimiskomisjoni abiesimees ja reevakueerimiskomisjoni esimees, 1930–1933 Narva abilinnapea, 1938 Riigivolikogu kandidaat, 1938–1940 *Rahvalehe* toimetuse liige; tõlkija; VR I/3.

VI. LÕPETUSEKS

Nõukogude okupatsioonivõim tõi kaasa ka nõukogude õiguse. Esialgu püüti täiendada veel kehtivaid Eesti Vabariigi seadusi, kuid üsna kiiresti asendati need Nõukogude Vene õigusaktidega.

Sissejuhatuses esitatud küsimusele uue justiitssüsteemi kindistumisest võib vastata jaatavalt. Loodi kõik vajalik: kohtu- ja prokuratuurisüsteem, valmistati ette seal tööle hakkavad inimesed, võeti vastu ja avaldati materiaalsed ja protsessiõiguslikud seadused, ilmus erialajakiri ja üldosa õpik, samuti populaarteaduslikku trükisõna. Kokkuvõtvalt võib öelda, et 1941. aasta juuliks oli nõukogude õigus Eestis kehtestatud ja hakkas toimima. Tõsi, töö algas pihta vaevaliselt ja logises tugevasti. Kogu süsteem varises seoses sõja ja Saksa okupatsiooniga 1941. a suvel kokku. Osa kohtu- ja prokuratuuritöotajaid mobiliseeriti, osa evakueerus tagalasse (vt Raudsalu 1984, nr 5: 349). Nõukogude okupatsioon taastati 1944. aastal ja rakendati uuesti tööle ka oma justiitssüsteem, mis toimis kuni Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamiseni 1991. aastal.

Kirjandus

- 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis: Dokumente ja materjale.* 1960. Peatoim. Viktor Maamägi, koost. Veera Gussarova, Hans Hartmann, Ebba Jaanvärk, Anni Matsulevitš, Aime Saarniit, Harald Saarniit. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Ant, Jüri, Toomas Hiio 2007. Tartu Ülikool esimese nõukogude okupatsiooni ajal 1940–1941. — *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Toim. Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 419–432
- Eesti NSV KohtuRK aktiivi nõupidamiselt. 1941. — *Kohus ja Prokuratuur*, nr 5, lk 84–87
- Eesti NSV kriminaalkodeks.* 1961. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Essman, Evald 1941. Kohtutegelusest huligaansusasjus. — *Kohus ja Prokuratuur*, nr 3, lk 35–39
- Fees, David 2007. Põlisrahvaste taaseelistamise poliitika Balti liiduvabariikides?: Eestimaa Kommunistlik Partei pärast Teist maailma-

- sõda. — *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 207–223
- F i g e s, Orlando 2015. *Revolutsiooniline Venemaa: 1891–1991*. Tlk Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak
- J a a n v ä r k, Vadim 1941. Kohtutegelus sotsialistliku omandi riisumise ja raiskamise asjus. — *Kohus ja Prokuratuur*, nr 4, lk 59–60
- J õ e ä ä r, Aleksander 1941a. ENSV kohtute osa ÜK(b)P XVIII üleliidulise konverentsi ja EK(b)P IV kongressi otsuste täitmisel. — *Kohtu ja Prokuratuuri Teataja*, nr 1, lk 2–4
- J õ e ä ä r, Aleksander 1941b. Ülevaade Eesti NSV kohtute organisatsioonist ja 1941. a esimese kvartaali tööst: Kohtu Rahvakomissari sm. A. Jõeääre kõne kokkuvõte. — *Kohus ja Prokuratuur*, nr 5, lk 78–83
- J ä r v e l a i d, Peeter, Maie P i h l a m ä g i 2018. *Justiitsministeerium 100: 1918–2018*. Tallinn: Justiitsministeerium, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:394847
- K a a s i k, Peeter 2006. Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu-Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941. — *Akadeemia*, nr 5, lk 974–991, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104102/162091/page/6
- K r i g e r 1974 = Кригер Герман А. 1974. *Квалификация лиц, ний социалистического имущества*. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Юридическая Литература
- K r i m i n a a l õ i g u s: *Üldosa*. 1941. Tlk Adolf Perandi. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus
- K r i m i n a a l õ i g u s: *Eriosa*. 1946a. Tlk Adam Randalu ja Mihkel Tedre. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:602889
- K r i m i n a a l õ i g u s: *Õpik juriidilistele koolidele*. 1946b. Toim. I. T. Goljakov. Tallinn: RK Pedagoogiline Kirjandus
- L e n i n, Vladimir 1955a. Nõukogude võimu järjekordsed ülesanded. — V. I. Lenin. *Teosed*. 27. kd: *Veebruar – juuli 1918*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 209–247
- L e n i n, Vladimir 1955b. Kõne Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee Moskva Nõukogu ja Ülevenemaalise Ametiühingute Nõukogu ühisel istungil. — V. I. Lenin. *Teosed*. 28. kd: *Juuli 1918 – märts 1919*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 362–375

- Levin, Š. 1941. ENSV Ülemkohtu praktikast KrK § 162 pe ja kohaldamisel. — *Kohtu ja Prokuratuuri Teataja*, nr 2, lk 22–23
- Lindmäe, Herbert 1989. Kohtuvälised repressioonid Eestis 1940–1950-ndail aastail. — *Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts 1988: Aastaraamat*. Tartu, lk 36–52
- Liszt, Franz von 1932. *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*. Bd. 1: *Einleitung und Allgemeiner Teil*. 26., völl. neubearb. Aufl. von Eberhard Schmidt. Berlin—Leipzig: Walter de Gruyter
- Luts-Sootak, Marju, Hesi Siimets-Gross 2019. *Eesti õiguse 100 aastat*. (Eesti ... 100 aastat [35].) Tallinn: Post Factum
- Maurer, Hartmut 2004. *Haldusõigus: Üldosa*. Tlk Terje Kõrmas ja Helena Bonde. Tallinn: Juura
- Niglas, Aivar 2011. Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi. — *Tuna*, nr 4, lk 61–78, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/NiglasAivar_Yks_NSV_Liidu_TUNA2011_4.pdf
- Nigola, Kalle, Ilmar Rebane, Jaan Sootak 1989. Kriminaalõiguse õpetamisest ja uurimisest Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1944–1988. — *70 aastat eesti ülikooli: TÜ ajaloo muuseumi materjalid*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII (II).) Tartu, lk 27–37, hdl.handle.net/10062/17823
- Nõukogude Eesti konstitutsioonilise seadusandluse ajaloost: Dokumentide kogumik*. 1960. Koost. Bentsian Levin, toim. Joosep Saat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu: Õpik*. 1975. 4., täiend. tr. Tallinn: Eesti Raamat
- Ohmann, Valdur 2007. Eesti NSV siseministeeriumi struktuur 1940.–1954. aastal. — *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 297–320
- Orgmäe, Endel 1969a. EKP juhtiv osa sotsialistliku õigusemõistmise korraldamisel Eesti NSV-s: Aastad 1940–1949. Kandidaadidissertatsioon. Tallinn: EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut. [Käsikiri Rahvusaarhiivi Tallinna raamatukogus]
- Orgmäe, Endel 1969b. *EKP tegevus Eesti NSV kohtuorganite loomisel ja sotsialistliku õigusemõistmise korraldamisel (aastad 1940–1949)*. Tallinn: Eesti Raamat
- Ostroumov 1976 = Остроумов Сергей С. *Советская судебная статистика (часть общая и специальная): Учебник*

- для юридических факультетов университетов. Москва: Издательство Московского университета
- R a h i - T a m m, Aigi 2007. Nõukogude repressioonide uurimisest Eestis. — *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengu kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 30–64
- R a h i - T a m m, Aigi, Meelis S a u e a u k 2015. Nõukogude julgeolekuasutuste Stalini-aegseist ülekuulamisprotokollidest: Allikakriitiline ülevaade. — *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 23 (30).) Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 218–242
- R a i d, Lembit 1995. *Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- R a u d s a l u, Valter 1984–1986. Nõukogude justiitsüsteemi loomine Eestis. I–IX. — *Nõukogude Õigus* 1984, nr 3, lk 217–221; nr 4, lk 272–274; nr 5, lk 344–349; 1985, nr 1, lk 35–36; nr 2, lk 137–139; nr 3, lk 216–218; nr 5, lk 353–354; nr 6, lk 432–435; 1986, nr 1, lk 25–27, www.etera.ee
- R e b a n e, Ilmar 1973. *Nõukogude kriminaalõigus. Õpetus kriminaalseadusest: Üldosa, sissejuhatus*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- R u u s, Vilmar, Hillar P a l a m e t s 1982. IV peatükk: Tartu Riiklik Ülikool 1940/41. õppeaastal. — *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982*. III: 1918–1982. Koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, lk 159–168
- R ä i s, Heli-Triin 2012. Ajakiri “Kohus ja Prokuratuur” 1941. Uurimistöö. Tartu: Tartu Ülikool. [Käsikiri TÜ õigusteaduskonna teabekeskuses]
- S a a r m a n n, Karl, Karl M a t t o 1937. *Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne*. Tallinn: Autorite kirjastus
- S i l d m ä e, Ilo 1959. Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. a. suvel. — *Õigusteaduskonna töid*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 61.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 3–24, hdl.handle.net/10062/37224
- S l e z k i n e, Yuri 2020. *Valitsuse maja: Vene revolutsiooni saaga*. Tlk Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak
- S o o t a k, Jaan 1989. Kriminaalvastutusest inimsusevastaste kuritegude eest. — *Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts 1988. aastal*. Tartu, lk 53–58

- Soota k, Jaan 1996. Õiguslik hinnang kohtuvälistele repressioonidele ja alusetutele süüdimõistmistele Eestis. — *Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts 1993.–1995. aastal*. Tartu, lk 170–189
- Soota k, Jaan 1998. *Veritasust kriminaalteraapiani: Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost*. 2., ümbertööt. ja täiend. vlj. Tallinn: Juura
- Soota k, Jaan 2003. *Karistusõiguse alused*. Tallinn: Juura
- Stalin, Jossif 1952. Esimese viisaastaku tulemused. — J. Stalin. *Teosed*. 13: *Juuli 1930 – jaanuar 1934*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 157–209
- Strogovitš, Mihhail S. 1946. *Kriminaalprotsess: Õpperaamat juuriidilistele koolidele*. Tartu: Teaduslik Kirjandus
- Zakon... 1938 = Закон Союза Советских Социалистических Республик “О судостроительстве СССР, союзных и автономных республик”. — *Ведомости Верховного Совета СССР*, № 11, ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_16.08.1938_о_судостроительстве_СССР,_союзных_и_автономных_республик
- Tannberg, Tõnu 2007. Nõukogude Eesti 1940–1953: Uuele režiimile vundamendi rajamise aastad. — *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 5–12
- Truuväli, Eerik-Juhan 1966a. Kodanliku riigiparaadi purustamine Eestis 1940. aasta revolutsioonis. — *Õigusteaduslikke töid IV*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 183.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 17–36, hdl.handle.net/10062/46115
- Truuväli, Eerik-Juhan 1966b. Kodanliku riigiparaadi purustamine ning sotsialistliku riigiparaadi loomine Eestis 1940/1941. a.: Kandidaadidissertatsioon. Tartu. [Käskiri TÜ raamatukogus]
- Truuväli, Eerik-Juhan 1971. Mõningaid Eesti NSV kohtute tegevusega seotud küsimusi 1941. a. — *Õigusteaduslikke töid XIII*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 272.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 106–121, hdl.handle.net/10062/51038
- Tšhikvadze, Viktor 1941. *Võitlus spekulatsiooniga*. (Rahvakohtuniku ja rahvakaasistuja biblioteek.) Tlk August Hanko. Tartu: Teaduslik Kirjandus
- Udras, Ernst 1941. Prokuratuuri ülesandeist jälitamistöös. — *Kohtu ja Prokuratuuri Teataja*, nr 1, lk 4–7

- Ugolovnoje pravo...* 1938 = *Уголовное право: Общая часть*. Moskva: Юридическое издательство НКЮ СССР
- Ugolovnõi kodeks...* 1941a = *Уголовный кодекс: С изменениями на 15 ноября 1940 г. Официальный текст с приложениям постатейно-систематизированных материалов*. Moskva: Юридическое Издательство НКЮ СССР
- Ugolovnõi kodeks...* 1941b = *Уголовный кодекс РСФСР: Комментарий*. Moskva: Юридическое Издательство НКЮ СССР
- Uustal, Abner 1955. Nõukogude Liidu kaubalaevade kohtulik immunitet välissadamates. — *Õigusteaduskonna töid*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 39.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 3–23, hdl.handle.net/10062/36440
- Vader, Artur 1978. NSV Liidu konstitutsioon kui sotsialistliku demokraatia arengu manifest. Tallinn: Eesti Raamat
- Vaivel sotsialistliku seaduslikkuse eest. 1941. — *Kohtu ja Prokuratuuri Teataja*, nr 1, lk 1. Allkiri: Toimetus.
- Viedemann, J. 1941. Kohtute väär praktika hobuste kuritegeliku tapmise asjades. — *Kohus ja Prokuratuur*, nr 4, lk 57–58
- Vihalem, Paul 1963. *Valimised kodanlikus Eestis*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Vihalem, Paul 1967. Proletariaadi diktatuuri kehtestamine Eestis 21. juunil 1940. — *Õigusteaduslikke töid VI*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 199.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 3–23, hdl.handle.net/10062/29156
- VNFSV *kriminaalkodeks: Ametlik tekst muudatustega kuni 1. aug. 1944. a. ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga*. 1944. Moskva: NSVL KohtuRK Juriidiline Kirjastus

JAAN SOOTAK (1948) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1971, õigusteaduse kandidaat 1980 (Moskva Juriidiline Kaugõppeinstituut). ENSV Prokuratuuri kriminaalkohtu osakonna prokurör 1971–1974, TÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri vanemõpetaja 1974–1982, dotsent 1982–1992, kriminaalõiguse professor a-st 1992, praegu emeritprofessor. Riigikohtu kriminaalkollegiumi nõunik a-st 1994. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kain, kus on

su vend Aabel? (Kes kuidas kaitseb ja ründab inimest?)” (1989, nr 3, lk 451–471), “Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijat?” (1990, nr 4, lk 775–799), “Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõigus kaitseb kõlblust, siis mida ta kaitseb?” (1991, nr 3, lk 451–471), “Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaaja kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust” (1992, nr 2, lk 319–336), “Nägi ja Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?” (1993, nr 1, lk 69–91), “Kaheksas loomispäev?: Inimgenotehnika eetilisi ja õiguslikke probleeme” (1994, nr 4, lk 773–797), “Juristi lisandusi Kurt Stellamori artiklile” (1995, nr 11, lk 2390–2393), “Surm kui kokkulepe: Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme” (1996, nr 9, lk 1814–1839), “Eetiline või normatiivne etteheide?: Süü mõistest kriminaalõiguses” (1998, nr 2, lk 298–328), “Kuritegevusehirm, sotsiaalkontroll ja kommunitarism: Kas kriminaalõiguse suund suuremale ühiskondlikkusele?” (2000, nr 10, lk 2069–2102), “Norm ja käitumine: Karistusõigusliku normiteooria paradokse” (2005, nr 5, lk 1005–1032), “Narkokriminaalpoliitika või narkopoliitika?” (koos Paavo Randmaga; 2006, nr 6, lk 1325–1364), “Sõber, kodanik, vastane ja vaenlane: Kellele on suunatud tänapäeva karistusõigus?” (2007, nr 8, lk 1714–1741), “Karistusõiguse arengumudelid: Enklaavid ja nende iseseisvumine” (2014, nr 4, lk 687–713), “Täiesti tavaline äärmine abinõu: Kuidas karistusõiguslik põhimõte *ultima ratio* püüab piirata kriminaliseerimist” (koos Kristel Siitam-Nyiriga; 2015, nr 11, lk 1944–1967), “Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?: Karistusõiguslikke mõttekäike ja paradokse kausaalseosest” (2020, nr 7, lk 1155–1176) ja “Karistusseaduse kohaldamine: Seadus ise ja mõnda, mis sinna juurde kuulub” (2021, nr 11, lk 1947–1981).

MAIE HELM. Maa võtab endale (1990)

OSUTUS JA MODAALSUS

Willard Van Orman Quine

Tõlkinud Anto Unt

1

Identsuse üheks alusprintsipi on *asendatavus*, mida võiks sama hästi nimetada ka *identsete eristamatuseks*. See ütleb: *kui meil on tõene identsusväide, siis selle ühe poole asendamine teisega mistahes tõeses väites annab tõese tulemuse*. Sellele printsipile on lihtne tuua vastunäiteid. Näiteks väited

(1) Giorgione = Barbarelli*

ja

(2) Giorgionet kutsuti niimoodi tema kasvu tõttu

on tõesed, kuid “Giorgione” asendamine (2)-s “Barbarelliga” annab tulemuseks väärase:

Barbarellit kutsuti niimoodi tema kasvu tõttu.

Samuti on tõesed väited

Reference and Modality. — W. V. Quine. *From a Logical Point of View: 9 Logico-Philosophical Essays*. Second edition, revised. Cambridge, MA & London: Harvard University Press, 1980, pp. 139–159 [esimene väljaanne 1953].

© Copyright 1953, 1961 by the President and Fellows of Harvard College.

*Itaalia maalikunstniku Giorgione (1477–1510) nimi tähendab itaalia keeles ‘suur Jüri’, tema pärisnimi oli Giorgio Barbarelli da Castelfranco. *Toim.*

(3) Cicero = Tullius

ja

(4) "Cicero" koosneb kuuest tähest,

aga esimese nime asendamine teisega muudab (4) vääraks. Ometi paistab asendatavuse printsiip tuginevat kindlale alusele; mida iganes saab öelda isiku Cicero (või Giorgione) kohta, peaks olema samavõrra tõene ka isiku Tullius (või Barbarelli) korral, kuna tegemist on sama isikuga.

Väite (4) puhul laheneb paradoks kohe. Asi on selles, et väide (4) ei käi mitte Cicero kui inimese, vaid üksnes "Cicero" kui sõna kohta. Asendatavuse printsiipi ei tohi laiendada kontekstidele, kus asendatav nimi esineb viisil, mis ei piirdu objektile osutamise-ga. Asendatavuse luhtumine toob vaid esile, et asendatavat ei kasutata *puhtosutuslikult*,¹ see tähendab väide ei olene mitte üksnes objektist, vaid ka konkreetsest nimest. Sest on selge, et mida iganes saab kinnitada objekti kohta, jääb tõeseks ka siis, kui objektile osutada mistahes muu nime abil.

Väljend, mis koosneb jutumärkide vahel olevast teisest väljendist, kujutab endast tolle väljendi nime; ja on selge, et selle teise väljendi või mõne ta osa esinemine jutumärkide kontekstis ei ole üldjuhul osutuslik. Nii ei ole osutuslik isikunime esinemine jutumärkides lause (4) korral ning see ei allu asendatavuse printsiibile. Isikunimi esineb seal vaid osana pikemast nimest, mis sisaldab lisaks nimetatud osale kaht jutumärki. Isikunime asendamine sellises kontekstis on sama vähe õigustatud kui asendada täheühend "kass" kontekstis, kus ta on osa täheühendist "kassa".

Näide (2) on pisut komplitseeritum, sest see on väide inimese ja mitte ainult tema nime kohta. See oli inimene, ja mitte tema nimi, keda kutsuti nii tema kasvu tõttu. Sellegipoolest näitab asendatavuse luhtumine, et isikunime esinemine väites (2) ei ole *puhtosutuslik*. Õigupoolest on lihtne tõlkida väide (2) väiteks, kus nimi esineb kaks korda, ühel korral puhtosutuslikult ja teisel korral mitte:

¹Frege (1949) rääkis *otsesest* (*gerade*) ja *kaudsest* (*ungerade*) esinemisest, kasutades samuti kriteeriumina identsete asendatavust.

(5) Giorgionet kutsuti “Giorgioneks” tema kasvu tõttu.

Esimene esinemine on puhtosutuslik. Asendamine (1) põhjal teeb (5)-st väite, mis on endiselt tõene:

Barbarellit kutsuti “Giorgioneks” tema kasvu tõttu.

Isikunime teine esinemine ei ole osutuslikum kui mistahes teine esinemine jutumärkide kontekstis.

Poleks päris korrektne siit järeldada, nagu ei oleks nime esinemine jutumärkides *mitte kunagi* osutuslik. Vaatame lauseid

(6) “Giorgione mängis malet” on tõene,

(7) “Giorgioneks” nimetati üht maletajat,

kus mõlemad on tõesed või väärad vastavalt sellele, kas jutumärkideta väide

(8) Giorgione mängis malet

on tõene või väär. Meie osutusliku esinemise kriteerium teeb (8) puhul nime “Giorgione” esinemise osutuslikuks, ja peab samal põhjusel tegema “Giorgione” osutuslikuks nii (6) kui ka (7) korral, hoolimata sellest et neis esinevad jutumärgid. Jutumärkide mõte pole mitte selles, et nad tingimata peavad osutusliku esinemise kõrvaldama, vaid selles, et nad võivad seda teha (ja tavaliselt ka teevad). Näited (6) ja (7) on erandlikud selle poolest, et eriliselt predikaadid “on tõene” ja “nimetati” tühistavad jutumärgid — nagu ilmneb (6) ja (7) kõrvutamise (8)-ga.

Näitena ühest teisest tavalisest väitetüübist, kus nimed ei esine osutuslikult, võtame kellegi Philipi-nimelise, kes vastab tingimusele:

(9) Philip pole teadlik, et Tullius hurjutas Catilinat*

või siis tingimusele:

(10) Philip usub, et Tegucigalpa asub Nicaraguas.

(3)-l põhinev asendus muudab (9) väiteks:

*Marcus Tullius Cicero mõistis oma kõnedes hukka Catilina võimuhaaramise katse 63. a eKr, paljastades ta vandenõu. *Toim.*

(11) Philip pole teadlik, et Cicero hurjutas Catilinat,

mis on kahtlemata väär. Samamoodi muudab asendus, mis tuginneb tõesel indentsusel

Tegucigalpa = Hondurase pealinn,

tõese väite (10) vääruseks:

(12) Philip usub, et Hondurase pealinn asub Nicaraguas.

Seega näeme, et nimede “Tullius” ja “Tegucigalpa” esinemine (9)-s ja (10)-s ei ole puhtosutuslik.

Selle poolest erinevad (9) ja (10) fundamentaalselt väitest

Crassus kuulis, kuidas Tullius hurjutas Catilinat.

See väide kinnitab suhet kolme isiku vahel, kes jäävad omavahel samal viisil seotuks sõltumata sellest, millist nime nende kohta kasutada. Ent (9)-t ei saa võtta lihtsalt kui kolme isiku vahel kehtiva suhte kinnitamist, ega (10)-t kui suhet isiku, linna ja riigi vahel — vähemalt mitte seni, kui tõlgendame oma juttu nii, et tunnistame (9) ja (10) tõseks ning (11) ja (12) vääraks.

Mõni lugeja soovib ehk mõista mitteteadlikkust ja uskumist suhetena isikute ja väidete vahel ning panna (9) ja (10) kirja järgmisel viisil:

(13) Philip pole teadlik [väitest] “Tullius hurjutas Catilinat”,

(14) Philip usub [väidet] “Tegucigalpa asub Nicaraguas”,

et panna nime iga mitte puhtosutuslik esinemine jutumärkide konteksti. Church (1950) vaidleb sellele vastu. Seda tehes kasutab ta analüütilisuse mõistet, mille suhtes me oleme kahtlust avaldanud (Quine 1961b: 23–37); sellegipoolest ei saa tema argumente kergelt kõrvale jätta, kuid me ei pea nende suhtes siinkohal seisukohta võtma. Piisab, kui öelda, et kindlasti puudub *tarvidus* tõlgendada (9)–(10)-t kujul (13)–(14). Mida aga tingimata tuleb teha, on pidada silmas seda, et fraasid “pole teadlik, et...” ja “usub, et...” *sarnanevad* jutumärkide kontekstiga järgmises mõttes: nimi võib esineda osutuslikult lauses *S* ja samal ajal esineda mitte-osutuslikult pikemas lauses, kus *S* asub “pole teadlik, et...” või

“usub, et...” kontekstis. Ühesõnaga, võime rääkida kontekstidest “pole teadlik, et...” ja “usub, et...” kui *osutuslikult läbipaistmatust*.² Sama käib ka kontekstide “teab, et...”, “ütleb, et...”, “kahtleb, kas...”, “on üllatunud, et...” jne kohta. Oleks korrekterne, ent tarbetu suruda kõik läbipaistmatud kontekstid jutumärgistamise vormi; selle asemel võime tunnistada jutumärgistamist kui üht osutuslikult läbipaistmatut konteksti paljude seas.

Järgmiseks näitame, et osutuslik läbipaistmatus kimbutab ka nn *modaalseid* kontekste “Paratamatult...” ja “Võinuks olla...” [*Possibly...*], vähemalt siis, kui neid mõista *range* paratamatuse ja võimalikkusena nagu Lewise modaalloogikas (Lewis 1918: 5. ptk; Lewis, Langford 1951: 78–89, 120–166). Rangelt mõistetud “paratamatu” ja “võimaliku” korral võetakse tõesena järgmisi väiteid:

- (15) 9 on paratamatult suurem kui 7;
- (16) Paratamatult, kui Ehatähel on elu, siis Ehatähel on elu;
- (17) Planeetide arv võinuks olla väiksem kui 7;

ja järgmisi väiteid vääradena:

- (18) Planeetide arv on paratamatult suurem kui 7,
- (19) Paratamatult, kui Ehatähel leidub elu, siis Koidutähel leidub elu,
- (20) 9 võinuks olla väiksem kui 7.

Üldine idee rangetest modaalsustest tugineb ettekujutusel *analüütilisuse* mõistest järgmisel viisil: väide vormiga “Paratamatult...” on tõene siis ja ainult siis, kui lauseosa, millele “paratamatult” mõjub, on analüütiline, ja väide kujuga “Võinuks olla...” on väär siis ja ainult siis, kui “võinuks olla” mõjub lauseosale, mille eitus on analüütiline. Seega saab väiteid (15)–(17) ümber sõnastada järgmiselt:

²Termin “läbipaistmatu” [*opaque*] on laias laastus vastand Russellil “läbipaistvale” [*transparent*], nii nagu ta seda kasutab *Principia* 2. väljaande 1. köite lisas C (vt Whitehead, Russell 1925–1927).

(21) " $9 > 7$ " on analüütiline,

(22) "Kui Ehatähel on elu, siis Ehatähel on elu" on analüütiline,

(23) "Planeetide arv pole väiksem kui 7" pole analüütiline,

ja analoogiliselt (18)–(20) korral.

Nüüd on kerge näha, et "Paratamatult..." ja "Võinuks olla..." puhul on kontekstid osutuslikult läbipaistmatud, kuivõrd asendamine, mis võtab aluseks tõesed identsused:

(24) Planeetide arv = 9,

(25) Ehatäht = Koidutäht,

muudab tõed (15)–(17) väärusteks (18)–(20).

Paneme tähele, et üksipäini asjaolu, et (15)–(17) on samaväärsed (21)–(23)-ga, ja et "9", "Ehatäht" ning "planeetide arv" esinevad (21)–(23) korral jutumärkides, ei õigustaks järeldust, et "9", "Ehatäht" ning "planeetide arv" esinevad avaldistes (15)–(17) mitteosutuslikult. Selline argumenteerimine oleks sama hea, kui võtta (8) ekvivalentsust (6) ning (7)-ga tõendina selle kohta, et "Giorgione" esineb (8)-s mitteosutuslikult. Seda, et "9", "Ehatäht" ning "planeetide arv" esinevad mitteosutuslikult (15)–(17)-s (ja (18)–(20)-s), näitab asjaolu, et asendused (24)–(25) muudavad tõed (15)–(17) väärusteks (ja väärused (18)–(20) tõdedeks).

Nagu öeldud, meeldib mõnele mõelda, nagu väljendaksid (13) ja (14) väiteid (9) ja (10) fundamentaalsemal viisil. Samas vaimus meeldib paljudele mõelda, et (21)–(23) väljendavad fundamentaalsemal viisil väiteid (15)–(17).³ Ent ka seda pole tarvis. Kindlasti me ei arvaks, et (6) ja (7) on mingil kombel põhilisemad kui (8), ega ole vaja ka vaadata avaldise (21)–(23) põhilisemana kui avaldise (15)–(17). Oluline on vaid võtta arvesse, et kontekstid "Paratamatult..." ja "Võinuks olla..." on osutuslikult läbipaistmatud, samamoodi nagu seda on jutumärgistamine, "pole teadlik, et..." ja "usub, et...".

³Carnap 1937: 245–259. (Laiendatud tõlge raamatust Carnap 1934.)

Osutusliku läbipaistmatuse nähtust sai äsja seletatud singulaartermide käitumisele viidates. Ent nagu me teame (vrd Quine 1961a: 7 jj, 1961c: 85, 1961e: 166 jj), saab ümbersõnastamise abil singulaartermidest vabaneda. Lõppkokkuvõttes ei tule teoorias osutatud objektid arvesse mitte singulaartermide nimetatud asjadena, vaid kvantifitseerimismuutujate väärtustena. Niisiis, kui osutuslik läbipaistmatus on asi, mille pärast muretseda, siis peavad selle sümptomid ilmnema lisaks singulaartermidele ka kvantifitseerimise puhul.⁴ Pöörame siis oma tähelepanu kvantifitseerimisele.

Vaikimisi kasutame seost nimetamise ja kvantifitseerimise vahel, kui me väitest “Sokrates on surelik” jäeldame “ $(\exists x)(x \text{ on surelik})$ ”, s.t “Miski on surelik”. See on operatsioon, millest olen (Quine 1961d: 120) rääkinud kui *olemasolukvantori sissetoomisest*, ainult et seal oli meil vaba muutuja, mille asemel nüüd on singulaarterm “Sokrates”. Selle jäeldamise aluseks on idee, et mis iganes on tõene konkreetse singulaartermiga nimetatud objekti korral, on tõene millegi korral; ja ilmselt ei ole see jäeldus õigustatud, kui juhtub nii, et vaadeldav singulaarterm ei nimeta midagi. Näiteks väitest

Pole olemas sellist asja nagu Pegasus

ei jäeldu:

$(\exists x)(\text{pole olemas sellist asja nagu } x)$,

s.t “On olemas selline asi, nii et pole olemas sellist asja” või “On olemas midagi, mida pole”.

Muidugi on sama lubamatu selliseid jäeldusi teha mistahes nimisõna mitteosutusliku esinemise korral. Kui lähtuda (2)-st, siis olemasolukvantori sissetoomine annaks:

$(\exists x)(x\text{-i nimetatati niimoodi tema kasvu tõttu})$,

⁴Põhimõtteliselt sama asjaolu tõi esile Church (1942).

s.t “Midagi nimetati niimoodi tema kasvu tõttu”. On selge, et sel puudub tähendus, kuna pole enam ühtki asja, mille kohta saaks käia “nimetati niimoodi”. Paneme tähele, et seevastu olemasolukvantori sissetoomine nime puhtosutusliku esinemise korral (5)-s annab korrektse tulemuse:

$(\exists x)(x\text{-i nimetatati “Giorgioneks” tema kasvu tõttu})$,

s.t “Midagi nimetati “Giorgioneks” tema kasvu tõttu”.

Loogiline tehe, mida nimetatakse *üldisuskvantori eemaldamiseks*, seisneb selles, et näiteks seos “Iga asi on ta ise”, sümbolites “ $(x)(x = x)$ ”, lubab meil järeldada, et Sokrates = Sokrates. Üldisuskvantori eemaldamine ja olemasolukvantori sissetoomine on ühe ja sellesama printsiibi kaks aspekti, kuna selle asemel et öelda “ $(x)(x = x)$ ” implitseerib “Sokrates = Sokrates”, võiksime samahästi öelda, et eitus “Sokrates $\neq$ Sokrates” implitseerib “ $(\exists x)(x \neq x)$ ”. Printsiibiks, mis kehtastub neis kahes tehtes, on seos kvantifitseerimise ja seda instantsieeriva singulaarväite vahel. Ent see on printsiip vaid viisakusest. See kehtib üksnes siis, kui term midagi nimetab, ja lisaks sellele esineb osutuslikult. See lihtsalt ongi osutusliku esinemise idee loogiline sisu. Sel põhjusel on see printsiip anomaalne, olles lisandus puhtloogilisele kvantifitseerimisteooriale. See teeb loogiliselt oluliseks tõsiasja, et kõik singulaartermid peale muutujate, mille ülesandeks on olla kvantoreid siduvateks asesõnadeks, on asendatavad, neist saab ümbersõnastamise teel vabaneda.⁵

Äsja nägime, kuidas osutuslikult läbipaistmatus kontekstis (2) olemasolukvantori sissetoomine luhtub. Vaatame, mis juhtub meie teiste osutuslikult läbipaistmatute kontekstidega. Isikunime

⁵Vt Quine 1961a: 7 jj, 13; Quine 1961e: 166 jj. Pange tähele, et olemasolukvantori sissetoomine, nii nagu see esineb Quine 1961d: 120-s, kuulub puhtasse kvantifitseerimisteooriasse, kuna see on seotud pigem vabamuutujate kui singulaartermidega. Sedasama võib öelda üldisuskvantori eemaldamise korrelatiivse kasutamise kohta, nii nagu seda tehakse reeglis R2 [“Kui ψ on nagu ϕ , peale selle et β esineb ψ -s vabamuutujana, millal iganes α esineb ϕ -s vabamuutujana, siis $((\alpha)\phi \supset \psi)$ on teoreem”] (Quine 1961c: 89).

esinemisele (4)-s rakendatuna annaks olemasolukvantori sissetoomine meile:

(26) $(\exists x)(\text{"}x\text{" koosneb kuuest tähest})$,

s.t:

(27) Leidub miski, nii et "see" koosneb kuuest tähest,

või ehk:

(28) "Miski" koosneb kuuest tähest.

Ent väljend

" x " koosneb kuuest tähest

tähendab lihtsalt seda, et

inglise tähestiku 24. täht koosneb kuuest tähest.

Avaldises (26) puutub tähe esinemine jutumärkides sama vähe talle eelnevasse kvantorisse kui sellesama tähe esinemine kontekstis "six". (26) koosneb lihtsalt väärusest, millele eelneb asjasse mittepuutuv kvantor. Sarnane lugu on väitega (27); selle osa

"see" koosneb kuuest tähest

on väär ja ette lisatud "leidub miski, nii et" ei puutu asjasse. Ka (28) on väär — kui "koosneb kuuest" tähendab "koosneb täpselt kuuest".

Pole nii ilmne, ja seetõttu seda olulisem tähele panna, et olemasolukvantori sissetoomine on põhjendamatu ka (9) ja (10) korral. (9)-le rakendatuna annab see:

$(\exists x)(\text{Philip pole teadlik, et } x \text{ hurjutas Catilinat})$,

see tähendab:

(29) Miski on selline, et Philip pole teadlik, et see hurjutas Catilinat.

Milline on see objekt, mis hurjutas Catilinat, ilma et Philip oleks sellest asjaolust teadlik olnud? Tullius, s.t Cicero? Aga selle omaksvõtt läheks vastuollu asjaoluga, et (11) on väär.

Pange tähele, et (29)-t ei tohi segi ajada väitega

Philip pole teadlik, et $(\exists x)(x \text{ hurjutas Catilinat})$,

mis küll juhtub olema väär, kuid on üsna selgesõnaline, mille puhul pole ohtu, et seda võiks järeldada (9)-st olemasolukvantori sissetoomise abil.

Raskus, mis seisnes (29) näivas järeldumises (9)-st, tuleb taas esile, kui me rakendame olemasolukvantori sissetoomist modaalsele väidetele. Näivad järeldused (15)-st ja (16)-st,

(30) $(\exists x)(x \text{ on paratamatult suurem kui } 7)$,

(31) $(\exists x)(\text{paratamatult, kui Ehatähe peal on elu, siis } x\text{-i peal on elu})$,

tõstatavad samad küsimused mis (29). Mis on see arv, mis on (30) põhjal paratamatult suurem kui 7? (15) — millest (30) tuletati — põhjal on selleks 9, s.t planeetide arv; ent selle tunnistamine oleks vastuolus asjaoluga, et (18) on väär. Ühesõnaga, olla paratamatult suurem kui 7 ei ole mitte arvu omadus, vaid oleneb arvule osutamise viisist. Ja mis asi on see x , mille olemasolu kinnitab (31)? Vastavalt (16)-le, millest (31) tuletati, on selleks Ehatäht, s.t Koidutäht; ent selle tunnistamine oleks vastuolus asjaoluga, et (19) on väär. Olla paratamatult nii-ja-nii või võinuks olla nii-ja-nii ei ole üldjuhul mitte kõnealuse objekti omadused, vaid olenevad objektile osutamise viisist.

Paneme tähele, et (30) ja (31) ei tohi segi ajada väidetega

Paratamatult $(\exists x)(x > 7)$,

Paratamatult $(\exists x)(\text{kui Ehatähe peal on elu, siis } x\text{-i peal on elu})$,

mille tõlgendamine ei valmista sedalaadi probleeme nagu (30) ja (31). Erinevuse võib paremini välja tuua, muutes näidet: mängudes, kus ei tunnistata viiki, on paratamatu, et mõni mängija võidab, kuid ei leidu mängijat, kelle kohta saaks öelda, et tema paratamatult võidab.

Eelmises punktis nägime, kuidas osutuslik läbipaistmatus avaldub singulaartermide puhul, ja käesoleva punkti alguses seadsime endale eesmärgiks näha, kuidas see läbipaistmatus avaldub kvantifitseerimis muutujate puhul. Vastus on nüüd ilmne: kui rakendada kvantifitseerimist muutujale osutuslikult läbipaistmatus

kontekstis, püüdes hallata muutujat väljastpool seda konteksti, siis jõuame tavaliselt säärase tahtmatute mõtete või mõttetusteni, nagu (26)–(31). Ühesõnaga, üldjuhul ei saa õigesti osutuslikult läbipaistmatu konteksti *sisse kvantifitseerida*.

Eelmises punktis leidsime, et jutumärgistamise kontekst, samuti kontekstid "...kutsuti niimoodi", "pole teadlik, et...", "usub, et...", "Paratamatult...", "Võinuks olla..." on osutuslikult läbipaistmatud, kui proovisime rakendada identsete asendatavust singulaartermidele. Käesolevas punktis selgus, et need kontekstid on osutuslikult läbipaistmatud kriteeriumi põhjal, mis pole enam seotud singulaartermidega, vaid kvantifitseerimise luhtumisega. Õigupoolest võib lugejale tunduda, et teise kriteeriumiga pole me tegelikult singulaartermidest lahti saanud, sest kvantifitseerimiste (29)–(31) luhtumise selgitus tugines vahekorrale singulaartermide "Tullius" ja "Cicero", "9" ja "planeetide arv" või "Ehatäht" ja "Koidutäht" vahel. Tegelikult saab selgituses sellist sinulaartermide juurde tagasipöördumist vältida, nagu võib näidata (30) tähendussetust teistmoodi põhjendades. Suurem kui 7 saab olla vaid arv, ja mistahes 7-st suuremat arvu x saab üheselt määrata mitme eri tingimuse abil, millest mõnel puhul " $x > 7$ " järeldeb *paratamatult* ja mõnel puhul mitte. Üks ja seesama arv x on üheselt määratud nii tingimusega

$$(32) \quad x = \sqrt{x} + \sqrt{x} + \sqrt{x} \neq \sqrt{x}$$

kui ka tingimusega

$$(33) \quad \text{Leidub täpselt } x \text{ planeeti.}$$

Ent " $x > 7$ " järeldeb paratamatult (32)-st, kuid mitte (33)-st. 7-st *paratamatult* suurem olemine ei ole rakendatav *arvule* x ; paratamatus on seotud üksnes seosega, mis on avaldise " $x > 7$ " ja konkreetse x -i määramise meetodi (32) vahel, erinevalt meetodist (33).

Samuti puudub tähendus (31)-l, sest sedalaadi asja x , mis rahuldab tingimust

$$(34) \quad \text{Kui Ehatähe peal on elu, siis } x\text{-i peal on elu,}$$

nimelt füüsilist objekti, saab üheselt määrata mitme eri tingimusega, ja (34) ei ole mitte kõigi nende paratamatuks järelduseks.

(34) *paratamatul* rahuldamisel puudub tähendus, kui seda rakendada füüsilisele objektile x ; paratamatus rakendub paremal juhul üksnes seosele (34) ja ühe või teise konkreetse x -i määramise viisi vahel.

Osutusliku läbipaistmatuse äratundmise tähtsust on raske üle hinnata. Punktis 1 me nägime, kuidas osutuslik läbipaistmatus võib tõkestada identsete [väljendite] asendatavust. Nüüd nägime, et samamoodi võib see segada kvantifitseerimist: väljaspool osutuslikult läbipaistmatut konstruktsiooni olevatel kvantoritel ei tarvitse olla mingit seost konstruktsiooni sees olevate muutujatega. Ja see on ilmne ka jutumärgistamise puhul, nagu kinnitab groteskne näide:

$(\exists x)(\text{"six" sisaldab "x"-i}).$

3

(30)–(31) näitel nägime, kuidas modaalsele lausele rakendatud kvantor võib viia lihtsalt mõttetuseni. Mõttetus on õigupoolest vaid mõtte puudumine ja seda saab alati parandada mõne suvalise mõtte omistamisega. Oluline on siinjuures aga see, et tingimusel, et saadakse aru modaalsustest (argumendi huvides kasvõi aluseks oleva analüütilisuse mõiste ebakriitilise omaksvõtu naajal) ja kvantifitseerimisest nii, nagu seda tavaliselt mõistetakse, ei jõua me automaatselt mitte mingi tähenduseni, kui jutt on kvantifitseeritud modaalsest lausetest, nagu (30)–(31). Sellega peab arvestama igaüks, kes võtab ette kvantifitseeritud modaalloogika seaduste väljaselgitamise.

Probleemide allikaks oli modaalsete kontekstide osutuslik läbipaistmatus. Ent osalt oleneb osutuslik läbipaistmatus omaks võetud ontoloogiast, s.t sellest, millised objektid tulevad arvesse võimalike osutusobjektidena. Seda on kõige kergem näha, kui pöörduda tagasi punkti 1 vaatekoha juurde, kus osutuslikku läbipaistmatust seletati sama objekti nimetavate nimede vahetatavuse luhtumisega. Oletame nüüd, et me hülgame kõik objektid, nagu 9 ja Veenuse ehk Ehatähe, mida saab nimetada nimedega, mille vahetatavus modaalses kontekstides luhtub. Nii tehes saame lahti

kõigist näidetest, mis viitavad modaalsete kontekstide läbipaistmatusele.

Ent mis objektid jääksid sel kombel puhastatud maailma alles? Et sellist puhastamist üle elada, peab objekt x vastama järgmisele tingimusele: kui S on x -i nime osutuslikuna sisaldav väide, ja S' on moodustatud S -ist sel teel, et on kasutatud mistahes muud x -i nime, siis ei pea S ja S' mitte üksnes sarnanema oma tõeväärtuse poolest, vaid tõeväärtus peab jääma samaks ka siis, kui nende ette panna "paratamatult" või "võinuks olla". Või mis teeb sama välja: mistahes analüütilises väites x -i ühe nime asendamine teisega peab andma tulemuseks analüütilise väite. Või siis: x -i mistahes kaks nime peavad olema sünonüümsed.⁶

Seega planeet Veenus kui materiaalne objekt jääb kõrvale oma heteronüümsete nimede "Veenus", "Ehatäht" ja "Koidutäht" tõttu. Et modaalised kontekstid ei oleks osutuslikult läbipaistmatud, peaksime neile kolmele nimele vastavana tunnistama ühe objekti asemel kolme — vahest Veenuse-mõistet, Ehatähe-mõistet ja Koidutähe-mõistet.

Samamoodi 9 kui ainus täisarv 8 ja 10 vahel jääb kõrvale oma heteronüümsete nimede "9" ja "planeetide arv" tõttu. Et modaalised kontekstid ei oleks osutuslikult läbipaistmatud, peaksime neile nimedele vastavana tunnistama ühe objekti asemel kahte; vahest 9-mõistet ja planeetide-arvu-mõistet. Need mõisted ei ole arvud, sest üks ei ole teisega identne, ega ka mitte teisest väiksem või suurem.

x -i mistahes kahe nime sünonüümsuse nõuet võiks näha piiranguna mitte lubatavatele objektidele x , vaid singulaartermide lubatavale sõnavarale. Seda halvem nõude seesuguse sõnastuse jaoks; see näitab taas kord, kui pealiskaudne on käsitleda ontoloogilisi küsimusi singulaartermide vaatepunktist. Asja tegelik mõte, millel on nüüd oht varju jääda, oli pigem selline: paratamatus ei rakendu õigesti tingimustele, mida rahuldavad *objektid* (nagu kivi-pall, mis on Veenus, või arv, mis loetleb planeete), vaid üksnes

⁶Vt Quine 1961b: 32. Nimede sünonüümia ei tähenda pelgalt sama asja nimetamist; see tähendab ka nendest kahest nimest moodustatud identsusväite analüütilisust.

nende objektide määramisviisidele. Kõige mugavamalt toodi see asjaolu esile singulaarterme vaadeldes, kuid nende elimineerimine ei kaota probleemi. Anname nüüd asjast ülevaate kvantifitseerimise, mitte singulaartermide vaatekohast.

Kvantifitseerimise puhul kajastus modaalsete kontekstide osutuslik läbipaistmatus selliste kvantifitseerimiste nagu (30) ja (31) mõttetuses. (30) puhul on probleemi tuum selles, et arvu x saab üheselt määrata kahe eri tingimusega, näiteks (32) ja (33)-ga, mis pole paratamatult, s.t analüütiliselt teineteisega ekvivalent-sed. Aga oletame nüüd, et me loobume kõigist sellistest objektidest, jättes alles üksnes objektid x , mille korral *mistahes kaks x -i üheselt määravat tingimust on analüütiliselt ekvivalentsed*. Sel juhul pühitaks minema kõik (30)–(31) sarnased näited, mis illustreerisid osutuslikku läbipaistmatust modaalsetes kontekstides. Siis oleks üldjuhul mõtet öelda, et meil on objekt, mis sõltumata tema konkreetsest määramisviisist on paratamatult nii-ja-niisugune. Ühesõnaga, kvantifitseerimine modaalses kontekstidesse muutuks legitiimseks.

Meie näited ei keela modaalses kontekstidesse kvantifitseerimist, niikaua kui mistahes selliselt kvantifitseeritud muutujad on piiratud *intensionaalsete objektidega*. Selline piirang tähendaks vähemalt niisuguse kvantifitseerimise korral, et lubatud ei ole klassid, vaid ainult klassimõisted või atribuudid, kuna arusaadavalt kaks lahtist lauset,* mis piiritlevad sama klassi, määravad ära sama atribuudi üksnes siis, kui nad on analüütiliselt ekvivalentsed. Sellise kvantifitseerimise jaoks tähendaks see, et lubatavad ei ole arvud, vaid üksnes mingit laadi mõisted, mis on arvudega suhtes mitu-ülele [*many-one relation*]. Edasi tähendaks see niisuguse kvantifitseerimise huvides konkreetsete objektide mittelubamist, nii et jäävad vaid objektid, mida Frege (1949) kutsus nime tähenduseks ning Carnap (1947) ja Church individuaalseks mõisteks. Sellise ontoloogia nõrkuseks on see, et selle entiteeti-

*Predikaatloogikas on lause (valem) lahtine, kui selles esineb vähemalt üks vabamuutuja, vastasel korral (kõik muutujad on seotud) on lause kinnine. *Toim.*

de individueerimine tugineb läbivalt vaieldavale arusaamale sünonüümiast või analüütilisusest.

Tegelikult on nii, et isegi kui neid kahtlasi entiteete tunnista-da, võime ruttu näha, et lõppude lõpuks on muutujate väärtuste nendega piiramise otstarbekus petlik. See ei lahenda algset modaalsestes kontekstidesse kvantifitseerimisega seotud probleemi; vastupidi, intensionaalsete objektide vallas saab esitada vanadest mitte vähem häirivaid näiteid. Sest kui A on mingi intensionaalne objekt, näiteks atribuut, ja " p " tähistab suvalist tõest lauset, siis on selge, et

$$(35) A = (\lambda x)[p.(x = A)].^*$$

Ometi, kui tõene lause, mida " p " esitab, ei ole analüütiline, siis ei ole seda ka (35), ja selle pooled ei ole modaalsetes kontekstides paremini vahetatavad kui "Ehatäht" ja "Koidutäht" või "9" ja "planeetide arv".

Või kui väljendada sama mõtet ilma singulaartermide abita: et oleks täidetud eespool kursiivis esitatud nõue — "mistahes kaks x -i üheselt määravat tingimust on analüütiliselt ekvivalent-sed" —, ei piisa, kui võtta x -iks intensionaalne objekt. Sest kui " Fx " on mistahes tingimus, mis üheselt määrab x -i, ja " p " on mitteanalüütiline tõde, siis " $p.Fx$ " määrab üheselt ära x -i, ole-mata analüütiliselt ekvivalentne " Fx "-iga ka mitte siis, kui x on intensionaalne objekt.

Modaalsestes kontekstidesse kvantifitseerimise vaidlustasin ma esimest korda oma 1943. a artiklis (Quine 1943), ja just selle artikli arvustuses pakkus Church välja lahenduse piirduda sel-lisel kvantifitseerimisel muutujate intensionaalsete väärtustega. See lahendus, mille ekslikkust ma äsja demonstreerisin, paistis tookord vastuvõetav. Carnap (1947) võttis selle omaks äärmusli-kus vormis, piirates muutujate muutumispiirkonna intensionaal-sete objektidega kogu oma süsteemi ulatuses. Ta küll ei kirjeldanud oma protseduuri niimoodi; ta komplitseeris pilti, pakkudes muutujate jaoks välja kurikuulsa kahekordse tõlgenduse. Ent olen

*Määrava kirjelduse operaator: $\lambda x(\phi x)$ tähendab 'unikaalne x , nii et ϕx '. Toim.

näidanud,⁷ et sellest keerukast võttest on vähe abi ja et parem on sellest loobuda.

Selleks ajaks, kui Church tuli välja omaenda intensionaalse loogikaga (Church 1951), ta võib-olla mõistis, et modaalsetesse kontekstidesse kvantifitseerimist ikkagi ei saa legitimeerida lihtsalt muutujaid intensionaalsete väärtustega piirates. Igatahes on tema eemaldumine radikaalsem. Lausetele rakenduva paratamatuseoperaatori asemel on tal paratamatusepredikaat, mis rakendub teatud propositsioonideks nimetatud intensionaalsete objektide komplekssetele nimedele. See eemaldumine on tõsisem, kui ta paistab, sest ilma lisatingimusega ei kordu lauses esinevad konstandid ja muutujad vastava propositsiooni nimes. Lisatingimusena toob Church sisse lihtfunktsiooni, mis intensionaalsetele objektidele rakendudes annab väärtuseks nende ekstensioonid. Vahetõlke väljendite esinemise vahel väljaspool modaalset konteksti ja nende taasesinemise vahel modaalsetes kontekstis, mis modaalloogikas on tavaline, vahendab Churchi süsteemis see funktsioon. Ehk ei peaks me seda süsteemi modaalloogikaks nimetama; Church seda üldjuhul ei teinud. Igatahes mõistetagu mu järgnevat arutelu käivana üksnes modaalloogika kohta kitsamas mõttes, kus modaalne operaator rakendub lausetele.

Church (1943) ja Carnap üritasid — edutult, nagu ma äsja näitasin — vastata minu kriitikale kvantifitseeritud modaalloogika aadressil, kitsendades muutujate väärtusi. Arthur Smullyan valis teise tee, vaidlustades minu esitatud kriitika enda. Tema mõttekäik tugineb ideele nimede fundamentaalsest jagamisest pärisnimedeks ja (ilmseteks või varjatud) kirjeldusteks, nii et sama objekti nimetavad pärisnimed on alati sünonüümsed. (Vrd (38) allpool.) Ta täheldab, ja nende eelduste korral täiesti õigesti, et mistahes näide, nagu (15)–(20) ja (24)–(25), mis ilmutab identsete asendatavuse luhtumist modaalsetes kontekstides, peab kasutama pigem mingit kirjeldust kui lihtsalt pärisnime. Otsides seejärel tuge Russellilt (1905), seletab ta asendatavuse luhtumist erinevustega kontekstide struktuuri aspektis, mida Russell nimetas

⁷Kriitikas, mille Carnap suuremeelselt tõi ära oma raamatus (1947: 196 jj).

kirjelduse ulatuseks.⁸ Ent nagu eelmises punktis rõhutatud, tuleb osutuslikku läbipaistmatust tunnistada isegi siis, kui kirjeldused ja teised singulaartermid on üldse kõrvaldatud.

Sellegipoolest on ainus lootus kvantifitseeritud modaalloogika säilitamiseks võtta omaks lähenemine, mis sarnaneb pigem Smullyani kui Churchi (1943) või Carnapi (1947) omaga, järgmisel viisil: ta peab ümber lükkama minu vastuväited. See peab seisnema põhjendamises või otsustamises, et kvantifitseerimine modaalses kontekstidesse on mõttekas hoolimata sellest, et sellise kvantifitseerimise mistahes muutujat saab määrata tingimustega, mis pole omavahel analüütiliselt ekvivalentsed. Ainus lootus on leppida olukorraga, mida kirjeldavad (32) ja (33), ja toonitada sellest hoolimata, et kõnealune objekt x on paratamatult suurem kui 7. See tähendab, et tuleb omaks võtta halvustav suhtumine mõnedesse x -i üheselt määravatesse viisidesse, nagu näiteks (33), ja soosida teisi viise, nagu näiteks (32), milles justkui paremini avalduks objekti "olemus".

Kui tahetakse kvantifitseerida modaalsete kontekstide sisse, siis on ilmselt vaja sel kombel tagasi pöörduda aristotelliku essentsialismi juurde (vrd Quine 1961b: 22). Objekti iseenesest, ükskõik mis nime all või üldse ilma nimeta, tuleb näha nii, nagu oleksid tal mõned tunnused paratamatult ja teised sattumuslikult, hoolimata sellest et viimased järelduvad mõnest objekti määramisviisist sama analüütiliselt kui esimesed mingist muust. Õigupoolest võime päris otse näha, et igasugune kvantifitseeritud modaalloogika peab ilmutama sedalaadi eelistusi objekti tunnuste suhtes; sest kindlasti ollakse iga asja x suhtes seisukohal, et ühelt poolt

(36) paratamatult ($x = x$)

ja teiselt poolt

(37) $\sim$ paratamatult $[p.(x = x)]$,^{*}

⁸Välja arvatud juhul, kui kirjeldusel objekti nimetamine luhtub, ei ole ulatus oluline ekstensionaalses kontekstis. Kuid intensionaalset konteksti võib ta mõjutada.

^{*}" $\sim$ " tähistab eitust. *Toim.*

kus "*p*" tähistab suvalist sattumuslikku tõde.

Essentsialism on teravas vastuolus Carnapi, Lewise ja teiste soovitud ideega seletada paratamatust analüütilisuse kaudu (vrd eespool lausele (20) järgneva jutuga). Sest apelleerimine analüütilisusele võib pretendeerida olemuslike ja juhuslike tunnuste eristamisele üksnes objekti määramisviisi suhtes, mitte absoluutselt. Ja ometi peab kvantifitseeritud modaalloogika eest seisja leppima essentsialismiga.

Muutujate väärtuste piiramine ei ole talle ei tarvilik ega piisav, et õigustada muutujate kvantifitseerimist modaalsetesse kontekstidesse. Essentsialismiga koos võib tal väärtuste piiramisel selline eesmärk siiski olla: kui ta tahab piirata oma essentsialismi kindlat laadi objektidega, peab ta vastavalt piirama modaalsetesse kontekstidesse kvantifitseeritavate muutujate väärtusi.

Oma kvantifitseeritud modaalloogikale pühendatud teedrajavates artiklites esitas preili Barcan* süsteemi, mis erineb Carnapi ja Churchi omast selle poolest, et ei piira muutujate väärtusi. Veelgi enam, tema valmisolekust võtta omaks essentsialistlikud eeldused annab aimu tema teoreem:

$$(38) \ (x)(y)\{(x = y) \supset [\text{paratamatult } (x = y)]\},$$

sest see on sama hea kui öelda, et vähemalt mõned (ja tegelikult ka mitte rohkem; vrd "*p.Fx*") tunnused, mis määravad objekti, teevad seda paratamatult. Fitchi (1952) modaalloogika järgib Barcanit mõlemas punktis. Muide pange tähele, et (38) järeldub otse (36)-st ja identsete asendatavuse seadusest muutujate jaoks:

$$(x)(y)[(x = y.Fx) \supset Fy].$$

Nende mõtisklustega tahetakse lõppkokkuvõttes öelda, et kui üldse teha kvantifitseeritud modaalloogikat, siis tuleb omaks võtta aristotellik essentsialism. Ent aristotelliku essentsialismi kaitsmine ei kuulu mu plaanidesse. Selline filosoofia on minu meelest sama ebamõistlik nagu Carnapi või Lewise meelestki. Ja ma järeldan siit, kuigi Carnap ja Lewis nii ei teinud: seda halvem kvantifitseeritud modaalloogikale. Siit tulenevalt, seda halvem ka

*S.t Ruth Barcan Marcus. *Toim.*

kvantifitseerimata modaalloogikale; sest kui me ei kavatse kvantifitseerida üle paratamatuseoperaatori, kaotab see operaator selge eelise lause lihtsalt analüütiliseks nimetamise ees.

4

Loogiliste modaalsustega kaasnevad hädad tulevad kaasa ka atribuutide tunnustamisega (vastandatuna klassidele). Väljend “atribuut olla nii ja nii” on osutuslikult läbipaistmatu, nagu võib näiteks näha asjaolust, et tõene väide

(39) Atribuut olla suurem kui 9 = atribuut olla suurem kui 9

muutub vääraseks:

Atribuut olla suurem kui planeetide arv = atribuut olla suurem kui 9,

kui teha asendus vastavalt tõesele identsusele (24). Veelgi enam, (39) olemasolukvantori sissetoomine annaks:

(40) $(\exists x)(\text{atribuut olla suurem kui } x = \text{atribuut olla suurem kui } 9)$,

mis ei võimalda sidusat interpretatsiooni, just nagu seda ei võimaldanud (9), (15) ja (16) üldistused (29)–(31), kus toodi sisse olemasolukvantor. Kvantifitseerida lauset, mis sisaldab kvantifitseerimismuutujat kontekstis, mille vorm on “atribuut olla...”, on täpselt sama hea, kui kvantifitseerida modaalsel lauset.

Nagu eespool öeldud, individueerib atribuute järgmine printsiip: kaks lahtist lauset, mis määravad ära sama klassi, määravad ära sama atribuudi ainult siis, kui nad on analüütiliselt ekvivalentsed. Populaarne on veel üht laadi intensionaalne entiteet — *propositsioon*. Propositsioonide vahekorda väidetega kujutatakse ette samuti nagu atribuutide vahekorda lahtiste lausetega: kaks väidet määravad ära sama propositsiooni parajasti siis, kui nad on analüütiliselt ekvivalentsed. Eelmainitud kitsendused atribuutidele rakenduvad ilmselgelt ka propositsioonidele. Tõesus

(41) Propositsioon, et $9 > 7$ = propositsioon, et $9 > 7$

teiseneb vääraseks

Propositsioon, et planeetide arv > 7 = propositsioon, et $9 > 7$,

kui teha asendus vastavalt (24)-le. Ja olemasolukvantori sissetoomine (41)-sse annab tulemuse, mis on võrreldav (29)–(31) ja (40)-ga.

Enamik loogikuid, semantikuid ja analüütilisi filosoofe, kes räägivad vabalt atribuutidest, propositsioonidest või loogilistest modaalsustest, ei suuda märgata, et seeläbi vihjavad nad metafüüsilisele positsioonile, mida nad endale vaevalt andestaksid. Väärrib märkimist, et raamatus *Principia Mathematica* (Whitehead, Russell 1925–1927), kus atribuute nime poolest tunnustati entiteetidena, olid kõik formaalse töö käigus esinenud tegelikud kontekstid sellised, kus sama hästi oleks võinud kasutada ka klasse. Kõik tegelikud kontekstid on *ekstensionaalsed* Quine 1961b: 30 tähenduses. Seega lähtusid *Principia Mathematica* autorid praktikas ekstensionaalsuse printsiibist, mida nad teoorias omaks ei võtnud. Kui nende praktika oleks olnud teistsugune, võinuksime selle printsiibi hädavajalikkuse tunnustamiseni jõuda varem.

Nägime, kuidas modaalsed laused, atribuuditermid ja propositsioonitermid on vastuolus mitteessentsialistliku arusaamaga universumist. Tuleb meeles pidada, et sellise vastuolu tekitavad need väljendid ainult neisse sisse kvantifitseerimisel, s.t kui nende ette pannakse kvantor ja nad ise sisaldavad kvantifitseerimis muutujat. Me oleme tuttavad asjaoluga (mida eespool illustreeris (26)), et tsitaat ei saa sisaldada tõeliselt vaba muutujat, mileni ulatuks väline kvantor. Kui me säilitame sarnase suhtumise modaalsustesse, atribuuditermidesse ja propositsioonitermidesse, siis võime neid vabalt kasutada ilma igasuguse praegu vägisi tekkiva kartuseta.

Nendel lehekülgedel modaalsuse kohta öeldu käib ainult rangete modaalsuse kohta. Teist laadi modaalsuste puhul, näiteks füüsilise paratamatuse või võimalikkuse korral oleks esimeseks mureks mõistete selge ja täpne formuleerimine. Seejärel võiks uurida, kas nende modaalsustega on nii nagu rangetegagi, millesse ei saa kvantifitseerida, ilma et meid paisataks ontoloogilisse kriisi. See küsimus puudutab lähedalt praktilist keelekasutust. See puudutab näiteks kontrafaktilise konditsionaali sisse kvantifitseerimist; sest mõistlik on oletada, et kontrafaktiline konditsionaal taandub kujule “Paratamatult, kui p , siis q ” mingis paratamatu-

se tähenduses. Kontrafaktilisest konditsionaalist sõltub omakorda näiteks järgmine vees lahustuvuse definitsioon: öelda, et objekt on vees lahustuv, on öelda, et ta lahustuks, kui ta oleks vees. Füüsika üle arutades on meil loomulikult vaja kvantifitseerimisi, mille osalauseks on “ x lahustub vees” või selle sõnaline ekvivalent. Ent vastavalt väljapakutud definitsioonile peaksime siis tunnistama kvantifitseerimise rakendamist väljendile “kui x oleks vees, siis x lahustuks”, s.t “paratamatult, kui x on vees, siis ta lahustub”. Paraku me ei tea, kas on olemas sobiv tähendus fraasile “paratamatult”, mille sisse me saame sel kombel kvantifitseerida.⁹

Igasugusel väidete sisestamisel väidetesse, tuginegu see mingile “paratamatuse” või näiteks “tõenäosuse” mõistele nagu Reichenbachil,¹⁰ tuleb hoolega järele vaadata, kas liitväide võimaldab kvantifitseerimist. Võib-olla ainsad kasulikud väidete kokkupanemise viisid, mis kitsendusteta kvantifitseerimist võimaldavad, on tõefunktsioonid. Õnneks ei lähe teistsuguseid kokkupanemisi viise tarviski, vähemalt mitte matemaatikas; ja matemaatika on olulises osas see teadusharu, mille vajadusi kõige selgemini mõistetakse.

Viimase üldise tähelepaneku tegemiseks lähtume taas oma esimesest osutusliku läbipaistmatuse kriteeriumist — identsete asendatavuse luhtumisest; ja oletame, et meil on tegemist teooriaga, kus (a) *loogiliselt* ekvivalentsed valemid on kõikides kontekstides *salva veritate*¹¹ vahetatavad ning (b) meie käsutuses on klasside loogika (vt Quine 1961b: 27, 1961c: 87). Sellise teooria korral saab näidata, et *mistahes* väidete kokkupanemise viis peale tõefunktsioonide on osutuslikult läbipaistmatu. Sest olgu ϕ ja ψ mistahes kaks ühesuguse tõeväärtusega väidet, ja olgu $\Phi(\phi)$ mistahes tõene väide, mis sisaldab oma osana ϕ -d. Tuleb näidata, et $\Phi(\psi)$ on samuti tõene, välja arvatud juhul, kui “ Φ ”

⁹Dispositsiooniliste termide nagu “lahustuv” teooria kohta vt Carnap 1936–1937.

¹⁰Hans Reichenbach (1891–1953), Saksa-Ameerika filosoof, üks loogilise empirismi peaesindajaid. *Toim.*

¹¹Lad k ‘tõde säilitades’. *Toim.*

esitatav kontekst on osutuslikult läbipaistmatu. Teame, et klass nimega $\hat{\alpha}\varphi$ on kas V või Λ , olenevalt sellest, kas φ on tõene või väär; sest peame meeles, et φ on väide, mis ei sisalda vaba α -t.* (Kui tähis $\hat{\alpha}\varphi$ ilma α -t kordamata paistab mõistatuslik, siis lugege seda kui $\hat{\alpha}(\alpha = \alpha \cdot \varphi)$.) Pealegi on φ loogiliselt ekvivalentne lausega $\hat{\alpha}\varphi = V$. Seetõttu järeldub $\Phi(\varphi)$ tõesusest tänu (a)-le $\Phi(\hat{\alpha}\varphi = V)$ tõesus. Ent $\hat{\alpha}\varphi$ ja $\hat{\alpha}\psi$ nimetavad üht ja sedasama klassi, sest φ ja ψ tõeväärtused on ühesugused. Siis aga kuna $\Phi(\hat{\alpha}\varphi = V)$ on tõene, on seda ka $\Phi(\hat{\alpha}\psi = V)$, välja arvatud juhul kui “ Φ ” esitatav kontekst on osutuslikult läbipaistmatu. Ent kui $\Phi(\hat{\alpha}\psi = V)$ on tõene, siis on (a) põhjal tõene ka $\Phi(\psi)$.

Kirjandus

- C a r n a p, Rudolf 1934. *Logische Syntax der Sprache*. Wien: Springer
- C a r n a p, Rudolf 1936–1937. Testability and meaning. — *Philosophy of Science*, Vol. 3, pp. 419–471; Vol. 4, pp. 1–40
- C a r n a p, Rudolf 1937. *The Logical Syntax of Language*. New York: Harcourt Brace; London: Kegan Paul
- C a r n a p, Rudolf 1947. *Meaning and Necessity*. Chicago: University of Chicago Press
- C h u r c h, Alonzo 1942. Review of Quine, “Whitehead and the Rise of Modern Logic”. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 7, pp. 100–101
- C h u r c h, Alonzo 1943. Review of Quine, “Notes on Existence and Necessity”. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 8, pp. 45–47
- C h u r c h, Alonzo 1950. On Carnap’s analysis of statements of assertion and belief. — *Analysis*, Vol. 10, No. 5, pp. 97–99
- C h u r c h, Alonzo 1951. A formulation of the logic of sense and denotation. — *Structure, Method, and Meaning: Essays in Honor of Henry M. Sheffer*. P. Henle, H. M. Kallen, S. K. Langer (eds.). New York: Liberal Arts Press, pp. 3–24
- F i t c h, Frederic 1952. *Symbolic Logic*. New York: Ronald Press

* Artiklis Quine 1961c on viimases lauses esinevad tähised määratletud nii: $\hat{\alpha}\varphi$ on klass, mille liikmed on parajasti need objektid α , mis rahuldavad tingimust φ , V on universaalklass, kuhu kuuluvad kõik objektid, ja Λ on tühi klass, kuhu ei kuulu mitte ühtki objekti. *Tlk.*

- Frege, Gottlob 1949 [1892]. On sense and nominatum. — *Readings in Philosophical Analysis*. H. Feigl, W. Sellars (eds.). New York: Appleton-Century-Crofts, pp. 85–102 [eesti keeles: Tähendusest ja osutusest. Tlk Jaan Kangilaski. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 22–43]
- Lewis, Clarence Irving 1918. *A Survey of Symbolic Logic*. Berkeley
- Lewis, Clarence Irving, Cooper Harold Langford 1951 [1932]. *Symbolic Logic*. 2nd printing. New York: Dover
- Quine, Willard Van Orman 1943. Notes on existence and necessity. — *Journal of Philosophy*, Vol. 40, No. 5, pp. 113–127
- Quine, Willard Van Orman 1961a [1948]. On what there is. — Quine 1961f: 1–19 [eesti keeles: Sellest, mis on olemas. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, 2008, nr 3, lk 637–657]
- Quine, Willard Van Orman 1961b [1951]. Two dogmas of empiricism. — Quine 1961f: 20–46 [eesti keeles: Empirismi kaks dogmat. Tlk Jüri Lipping, Ene-Reet Soovik. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 194–219]
- Quine, Willard Van Orman 1961c [1937]. New foundations for mathematical logic. — Quine 1961f: 80–101
- Quine, Willard Van Orman 1961d. Logic and the reification of universals. — Quine 1961f: 102–129
- Quine, Willard Van Orman 1961e. Meaning and existential inference. — Quine 1961f: 160–167
- Quine, Willard Van Orman 1961f [1953]. *From a Logical Point of View: 9 Logico-Philosophical Essays*. 2nd edition. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Russell, Bertrand 1905. On denoting. — *Mind*, Vol. 14, pp. 479–493 [eesti keeles: Osutamisest. Tlk Urmas Sutrop. — *Akadeemia*, 1995, nr 3, lk 526–542]
- Whitehead, Alfred North, Bertrand Russell 1925–1927 [1910–1913]. *Principia Mathematica*. 3 vols. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press

WILLARD VAN ORMAN QUINE (1908–2000) oli Ameerika filosoof ja loogik. Kaitses 1932 Harvardi Ülikoolis doktorikraadi ning töötas edaspidi põhiliselt samuti Harvardis, alates 1948 professorina.

Olulisemad raamatud: *Mathematical Logic* (1940, 2. väljaanne 1951), *From a Logical Point of View* (1953, 2. väljaanne 1961), *Word and Object* (1960; eesti k 2005, tlk Anto Unt), *The Ways of Paradox and Other Essays* (1966, 2. väljaanne 1976), *Ontological Relativity and Other Essays* (1969), *Philosophy of Logic* (1970, 2. väljaanne 1986), *The Roots of Reference* (1974), *Theories and Things* (1981) ja *From Stimulus to Science* (1995). Akadeemias on varem järjestatuna ilmunud Quine'i raamat "Tõe otsing" (1995, nr 4–7, lk 861–893, 1093–1117, 1315–1341, 1545–1556; tlk Lauri Pilter) ning artiklid "Carnap ja loogiline tõde" (1998, nr 6, lk 1215–1244; tlk Triinu Pakk) ja "Sellest, mis on olemas" (2008, nr 3, lk 637–657; tlk Bruno Mölder).

MAIE HELM. Tegi pesa kõrgele. II (1988)

KÕRGHOONESUKELDUJA

Katkendeid romaanist

Julia von Lucadou

Tõlkinud Anne Arold

Kujutage endale ette maailma.

Kujutlege maakera, kuidas see ilmaruumis hõljub.

Teie silmis on maakera ümmargune ja sile. Nautige seda ühtlast pinda, kujutage ette, et see on olemas vaid teie jaoks. Sulgege hetkeks silmad, hingake sügavalt sisse ja välja ning kui te mõne sekundi pärast uuesti silmad avate, vaadake maapinda täiesti uue pilguga.

Suumige see nüüd veidi lähemale. Nähtavale ilmuvad maapinna väikesed ebatasasused, kõrgendikud ja nõod. Need moodustavad pehme, lainja reljeefi, punase vaheldumisest sinise ja pruuniga sünnib veikleval muster.

Kui veelgi lähemale suumite, terendub neis maakarva mustrites üks hõbedane laik. See, mida nüüd näete, ehkki alles kaugelt, kuid üha lähemale nihkumas, on linn. See läigib, sest on ehitatud terasest ja klaasist, nüüd saate seda ise näha. Linn laiub teie all nagu saladus, mis ootab avastamist. Nõnda siis suumige rahulikult edasi, ärge peljake, see on määratud just teile, see vaade.

Julia von Lucadou. *Die Hochhausspringerin: Roman*. 2. Aufl. München: Hanser Berlin, 2018, S. 9–13, 75–81. © Julia von Lucadou 2018. Avaldatavad lõigud (sissejuhatus ja 7. ptk) on valinud autor, avaldame tema ja kirjastuse Carl Hanser Verlag (München) lahkel loal.

Teile tundub rahustav näha, et ka linn allub teatavale ühtlusele, selle hooned on ehitatud mingis kindlas arhitektuuri stiilis ja paigutatud geomeetrilise korrapära järgi, ristküliku- või tähekujuste rühmadena. Peaaegu filigraanselt mõjuvad kõrghooned sirutuvad üksteise kõrval taevasse ja neid on võimatu üksikult eristada.

Linn laotub teie ees nüüd täies ulatuses laiali otsekui ääretu meri. Ja ometi on ka sellel kuskil lõpp, äär, seal taga, kus tolmust ja heitgaasidest pilved taevasse tõusevad. Peab see siis nii olema, mõtlete teie, et ilusat linna reostab vaade mustusele, miks peab see üleüldse kusagil lõppema? Aga kas oskaksite kujutleda merd ilma rannata või kaldajärsakuta või sadamasillata? Ei, ilma nende perifeeriateta, ilma eemaletõukava väljaspoole suunatud poleks linn, nii nagu see just praegu pärastlõunases oranžis valguses kumab, pooltki nii ilus.

Teie keskenduge südalinnale. Üks pilvelõhkujast ulatub teisest mitmekümne korruse jagu kõrgemale.

Hoone ümber on värvides kerge kõrvalekalle, mis jätab esiti mulje, justkui oleks tegu pildi defektiga, ent kui edasi suumida, osutub see millekski materiaalseks, liikuvaks, elavaks. Te näete majade vahel kihavat kogumit, tihedalt kokku surutud päid, inimmassi. See vibreerib, pead liiguvad, ja siis te näete, mida see rahvahulk seal all ootab: kõige kõrgemale sirutuva hoone katusel on mingi sätendav asi.

Lähivaatesse suumides võite näha, et tegu on hõbedases kostüümis naisega. See on Flysuit™, mis on sobitatud tema kehavormidega ja milles ta näeb välja justkui alasti, tema treenitud keha iga kumerus on täpselt näha.

Vaadake hoolega naise nägu. Milline nägu, mõtlete seejuures, nii sümmeetriline, otsekui oleks loodud ainult üks pool ja seda siis peegeldatud. See on noor nägu, teie hinnangul on naine ehk kakskümmend aastat vana, oma ilu kõrgpunktis, keha on pingul, silmad pärani lahti. Vaadake hoolega neid silmi, te ei leia neis ainsatki puudust, ei mingit punetust, iirise hägusust või eri läbimõõduga pupille, selle asemel peegeldavad need teravdatud fookust, keskendumist. Mida te seal näete, on tippsportlane oma töö

juures. Naise iga lihas on kontrolli all. Kui paluksite tal kirjeldada tunnet tema parema jala suures varbas, võiks ta seda väga täpselt teha.

Sel hetkel läbib keha nõksatus, naine liigub katuse äärel, aeg on käes. Vahest tahaksite nüüd jälle pisut eemalduda, lähivaatest väljuda ja pöörata pilgu sellele, mis on tema all. Hoonetevaheline siht kulgeb alla tuhande meetri sügavusse, täpselt tuhat meetrit kõrgust, nii on kirjas Highrise Diving™-i ülemaailmse komitee kinnitatud juhendis.

Kui naine astub lameda katuse servale, hoiavad pealtvaatajad hinge kinni. Oma Flysuit™-is sätendab ta lausa ebamaiselt. Inimesed all maapinnal, samuti vastasmaja publikuboksidest, kuni üles Skybox™-ini välja, sirutavad talle vastu oma käsivarred.

See, mida te kogete, on kehastunud eufooria, mis tuksleb majade vahel. Sulgege silmad. Laske end nakatada. Tunnetage iseenast kuni sõrmeotsteni, tajuge, kuidas teie südame pekslemine üle keha laiali kandub.

Kui te silmad avate, sööstab naine kõrghoone katuselt, pea ees, sügavusse.

Esimesel hetkel tunnete õudust. Teie keha tõmbub krampi, otsekuu sööstaks seegi koos naisega sügavikku.

Ent siis näete hüppajat nagu lennul lindu. Te tunnetate tema absoluutset kindlust, usku, et ta suudab langemishoo peatada.

Te jälgite langevat keha, hoiate temast pilguga kinni ja näete, kuidas see täiusliku täpsusega pöörleb, algul horisontaalselt, siis vertikaalselt, seejärel kerra tõmbub ja taas välja sirutub, seda kõike sekundi mürdosa vältel. Järgmisel hetkel hõivab teie pilgu maapind, teil jääb hing kinni, naine kihutab selle suunas ja teda ähvardab oht sellega kokku põrgata, päikesest kuumav asfalt paisab olevat juba lausa tuntav, kui naise keha ühtäkki järsult ülespoole sööstab, kantuna viimsel võimalikul hetkel, sekundi mürdosa jagu enne kokkupõrget lennurežiimile lülitunud Flysuit™-ist, ja te kuulete, kuidas õhk inimeste avatud suudest välja pääseb, kuidas kõik kollektiivselt välja hingavad.

Rahvahulk aplodeerib, sukelduja sööstab noolena taevasse. Lennul naeratab ta kaameratesse, see kaalutu olevus.

Kujutlege seda tunnet, mida see naine peab läbi elama, sügavikku langemist kõigutamatus usus, et tõusete taas õhku. Vähi-magi hirmuta maapinnaga kokkupõrke ees, kustumise ees.

Te naudite raskusjõu ületamist, surm ei saa teile enam midagi teha. Milline tunne see on, kaalutus. Milline ülev tunne.

Astume nüüd taas pisut tagasi, suumige pikkamööda tagasi, sujuvalt, ilma värinata, nii et liikumine jääb silmale meeldivaks. Kujutage ette, et keha tõuseb ja langeb ikka veel majade vahel, ka siis, kui te ei saa seda enam kehana eristada, kui sellest on järel veel vaid liikuv laik ja siis üksnes punkt, mis võiks olla ka piksliviga, ja siis enam mitte midagi, kui te tagasi suumite ja maakera uuesti keset kõiksust hõljumas näete, ühtlaselt ja vaikselt.

Kujutlege seda keha oma lõputuses, surematuna, tema katkematut tõusmist ja langemist nagu hingamist, otsekui pulssi, ja maitske seda mõtet, pagege sellesse peitu, ammutage sellest usaldust. Nüüd, just sel hetkel, kui te aeglaselt maailmast tagasi tõmbute, ei ole mingit surma, on üksnes elu.

7. PEATÜKK

Mu tööriitm ei ole ideaalne. Kui ma parajasti arvutiekraani ees ei istu, on mul ikka tunne, et magan midagi tähtsat maha. Büroosse tagasi tulles kerin ma esimese asjana läbi viimaste minutite või tundide logi. Alles siis saan jälle olevikule keskenduda.

Püüan sobitada oma ööpäevast elurütmi Riva omaga. Aga see on ebakorrapärane. Mõnikord tõuseb ta juba kell neli, teistel päevadel uinub alles vastu hommikut ja jääb siis lõunani voodisse. Öökaamera videotest näen teda tihti minutite viisi mööda elutuba ringi tammumas.

Olen Astonile korduvalt saatnud unerohu- ja rahustite retsepte ja palunud, et ta kehutaks Rivat neid sisse võtma. Tema raha liikumise põhjal otsustades on ta ravimid välja ostnud. Rivaga pole ta neist aga seni juttu teinud.

Minu aktiivsusmonitor näitab, et kell on 1:17. Peaksin juba tund aega magama. Lebedes hallikas valguses selili voodil, mõtlen ma Rivale, kuidas tema oma voodil lebab. Jalad ja käed välja sirutatud, pilk lakke suunatud. Nahk kattub hooti higiga, mis kaasneb sageli unehäiretega, sest need pärsvivad keha soojusregulatsiooni. Tema muidu lihaseline keha on räsitud ja lõtv.

Kaalun endamisi, millisest hetkest peale muudab lihasmassi kadu taastumise ebatõhusaks. Kui palju aega mulle on jäänud.

Kõige varasem salvestis, mille analüütik tema kohta suutis leida, on ühelt *casting*'ult. Tegelikult polegi päris kindel, kas see on ikka Riva. Videost jookseb küll läbi tema eesnimi, aga mingi tundmatu perekonnanimi. Too Riva on kõige rohkem kuus aastat vana, väiksem kui teised sama vanuserühma tüdrukud. Tema kaamerasse suunatud pilk on ebakindel. Ta keha on pingul, kukal krampis. Ta esineb mitmes kategoorias, ei ole üheski just eriliselt hea.

Ometi paistab ta silma, kerkib esile. Kui kõik teised lapsed on läinud, jääb ta lavale seisma. Kaks korda palutakse läbi valjuhääldi sõbralikul, kuid kindlal toonil, et kandidaadid lavalt lahkuksid. Tema ei reageeri. Ta jääb paigale, liikumatult, tummalt. Samamoodi, nagu täiskasvanud Riva oma hotellitoa põrandal istub.

Erinevus on üksnes selles, et konkursisalvestuse Riva ei tundu mulle põikpäisena. Tema tardunud kuju ei sea end vastupanu avaldama. Ta näib justkui olevat unustanud, kus ta on või mida tal teha tuleb. Otsekui oleks ta ajutiselt kaotanud kontrolli oma keha üle. Kaalun endamisi, kas ka praegu võiks olla tegu millegi sellisega. Kas talle tuleks ainult valjuhääldi kaudu öelda, mida ta tegema peab?

Riva, ütleb lõpuks hääl videos, ilmselt pärast seda, kui moderaator on kandidaatide nimekirjast ta nime välja otsinud. Riva, palun mine lavalt ära, et järgmine rühm saaks esinema tulla. Ja Riva, korraga taas ärkvel, lahkub lavalt. Vähe aja pärast helistatakse kellukest ja järgmise rühma esimene kandidaat astub lavale. Suures plaanis on näha, kuidas tal alahuul väriseb.

Mu silmad valutavad ja mulle tundub, nagu oleks need tursunud. Olen võtnud juba kolm unerohutabletti. Ravimi kasutusõpetuse järgi on see absoluutne maksimumdoos. Ma ei suuda lõpetada mõtlemist Rivale, tähtajale, järgmisele juhtkomisjoni koosolekule, materjalile, mis mul tuleb veel läbi vaadata ja mis peab olema homseks arhiivitoimikusse paigutatud.

Teen vastumeelselt lõdvestusharjutusi, mis mind veelgi rohkem ärevile ajavad. Iga poole tunni tagant tõusen püsti ja kõnnin läbi oma apartemendi.

Kell 3:17 lülitan ma sisse lapsevanema-boti. Vastavalt oma lepingus ettenähtud tingimustele kasutan peale tavapäraste turvameetmete häälemuundurit. Ometi on mul kogu vestluse kestel ebamääraselt halb tunne, et hääleanalüsaator tunneb mu hääle ära.

— Hallo, kullake, ütleb bott.

Valisin suvandimenüüst EMA. Hääl matkib umbes viiekümneaastast naist sooja sumeda tämbri ja rahuliku, peaaegu uinutava kõnelaadiga.

— Hallo.

— Mis lahti, väikseke?

Mind paneb ikka veel imestama, kui kiiresti vestluse kestel unustatakse, et räägitakse masinaga. Häält ja reaktsiooni kiirust on pea võimatu inimese omast eristada. Oma lõputöös uurisin ma seda fenomeni tehniliselt palju kehvemates tingimustes. Juba toona ilmutasid katseisikud kõigest mõne sekundi pärast märke põhimõttelisest usaldusest, nagu seda tuntakse sõprade vastu. Isegi siis, kui nende nutitahvli meeldetuletusfunktsioon pani neid kord minutis teadvustatult keskenduma asjaolule, et nad räägivad botiga, unustasid nad selle taas järgmise minuti jooksul.

— Ma ei saa magada, ütlen ma.

— Paha lugu. Kas sa tabletti võtsid?

— Jah.

— Kas mõtled millestki konkreetsest, mis sind ärkvel hoiab?

— Oma tööst.

Hääl teisel pool naerab.

— Pingutad järelikult jälle tööga üle, kullake.

— Ma ei jõua sellega kuidagi edasi.

— Ega sa peagi ju tingimata edasi jõudma.

— See on õige.

— Ma olen sinu üle uhke, ükskõik kas sa jõuad edasi või mitte, ütleb hääli.

Lasen neil sõnadel endas natuke aega edasi kõlada. Tunnengi end juba pisut paremini. Võib-olla saan siiski veel uinuda, kui temaga veel veidike räägin.

— Aga sa ei saa kuidagi lakata sellele mõtlemast?, katkestab ta minu vaikimise.

— Ma ei saa lakata sellele mõtlemast.

— Kas sind aitaks, kui me sellest räägiksime?

— Ma arvan küll.

Hetkeks kuulatan ma vaikust teisel pool, siis ütlen:

— Ta ajab mu marru.

— Kes?

— Minu sihtisik. Ta ei peaks mind marru ajama, aga ta ajab mind marru.

Ema vastus kõlab nõustuvalt. Tema hääle kuulmine rõõmutab mind. Öösiti on mul sageli tunne, et pimedusega langeb minu ja ümbruse vahele audiofilter. Ühtäkki on nii, justkui poleks maailmas mitte kedagi peale minu enese. Summutatud helid, mis kostavad mu kõrvu läbi mu hotellitoa seinte ja lae, on justkui mingi viirastuslik müra, surnute järelkaja. Külmutusseina vaikne surin. Vibreeriv undamine seintes. Mingi naksatus. Ainult siis, kui mu nutitahvel heliseb ja ma kuulen teises otsas mõne kliendi häält, tunnen, et olen taas elavatega ühenduses.

— See on täiesti seletamatu, ütlen ma, et niivõrd edukas naine, sihikindluse musternäide, viskab korraga kõik nurka, mis ta on juba saavutanud.

— Mõistan, ütleb hääli, mis kõlab natuke nagu mu ema oma, kui ma õigesti mäletan.

Ainult varjund on teine, tähelepanelikum.

Me oleme lahku elanud, ütles mu bioloogiline ema enne seda, kui lõpetas reageerimise mu helistamistele ja sõnumitele. Minu head tulemused polnud talle kunagi õieti muljet avaldanud, näis, et tema pretensioonid minu suhtes olid üldisemat laadi, peitusid milleski, mida ma ei suutnud tuvastada.

Ma lootsin ikka, et sa jõuad kaugemale, ütles ta, kui me viimati vestlesime. Et sa oma kalli elunatukesega midagi rohkemat peale oskad hakata.

— Nii kallis elunatuke, ütlen ma botile.

— Elu on hinnaline, vastab hääl, selles on sul õigus, kullake. Elu on hinnalisem kõigest, mis meil on.

Aga mis siis, kui see on siiski päris naine, kes seal minuga räägib? Mis siis, kui seal juhtme teises otsas pimedas toas ikka istubki keegi? Keegi, kes tõesti minu pärast muretseb?

— Mis sind täpsemalt marru ajab?, küsib naine.

— Ma pole päris kindel, ütlen ma. Vahest see, et ta on tänamatu. Jonniv laps, kes saab pulgakommi ja viskab selle põrandale, sest see pole õige maitsega. Tahaks teda raputada ja ta peale karjuda, et meil pole veel kunagi nii hästi läinud kui praegu.

— Sul on õigus, ütleb bott. Mul on hea meel, et sinust on nii mõistlik naine saanud. Mida ma sulle alati rääkisin, kui sa laps olid? Me peaksime oskama end õnnelikuks pidada.

— Jah, ütlen mina. Just nimelt, ema. Me peaksime oskama end õnnelikuks pidada.

Vestlus rahustas mind. Mu keha tundub soojem ja raskem kui enne. Heidan uuesti voodisse ja katsetan visualiseerimisharjutust, et kergendada üleminekut uneseisundisse. Kujutan ette, et laman internaadis oma lapsevoodis. Ehkki ma tean, et mälestused pole usaldusväärsed, näib mulle see ühiskodu tuba nii selge ja tõeline nagu mingi virtuaalreaalsuse projektsioon.

Ma libistan pilgu üle toa, üle meie kahe voodiga toa. Kuulen enda kõrval Andorra vaikset hingamist. Ta lamab küljeli, näoga minu poole. Käsi ripub tal üle voodiserva alla peaaegu põrandani, magajast unustatuna. Ma küünitan sinnapoole, võtan sellest kinni.

tõstan oma silma ette. Uurin peenikesi jooni ta nahal, ta sõrmel jälgi, silitan neid oma sõrmega.

— Hei, ütleb Andorra ja tõmbab käe tagasi, mis sa teed, väärakas.

See ajab mind naerma. Mis sa teed, kordan ma tasa oma voodis, oma internaaditoas. Näen Andorra padjajäljest kirjatud nägu. Tema teeseldud pahameelt, teatraalselt kergitatud kulme. Mida sa minuga teed, kui ma magan. Andorrat, kes raputab pead ja hüppab oma voodist minu omasse. Kes hüppab voodil, kuni ära väsib, ja siis minu kõrval uinub. Ma naeran enda üle, kuidas ma magava sõbranna kätt püüan haarata. Kuidas ma ei söanda seda tema ärkveloleku ajal puudutada, kui ta kilkab ja ringi hüppab. Mitte sel moel.

Arhiivi nr: PMa3

Andmetüüp: Urgent-Message™

Saatja: @PsySolutions_ID5215d

Saaja: @dancerofthesky

Riva!

Oleme kutsunud Teid kuus korda kohustuslikule vestlusele, kuid Te pole ühelegi neist ilmunud.

Te ei vea alt ainult iseennast, vaid ka neid, kes on Teie jaoks alati olemas olnud. Oma käitumisega rikute Teiega sõlmitud lepingut, pannes ühtlasi Dom Wu ja kogu akadeemia keerulisse olukorda. Dom on Teie pärast väga mures. Ta ei saa aru, miks Te talle ei ütle, mis toimub.

Tuletage meelde, kuidas Te noore tüdrukuna akadeemiasse tulite. Meenutage, kui üksildasena Te end neis suurtes ruumides tundsite. Kui suurt hirmu Te tundsite ebaõnnestumise ees. Kuidas kartsite, et Teid saadetakse tagasi. Ja kuidas Dom pani Teid tundma, et Te pole ükski. Kuidas ta Teile kannatlikult selgitas igat treeningut, igat vigurhüpet.

Kas ei võlgne Teie nüüd mingit selgitust inimestele, kes on investeerinud Teisse oma aega ja armastust?

Ärge heitke lihtsalt niisama nurka kõike seda, mille nimel nii palju vaeva olete näinud. Isegi kui Te ei tee seda enda jaoks, siis tehke vähemalt Domi ja Astoni heaks.

JULIA VON LUCADOU
JÄLGIMISKAPITALISTLIK DÜSTOOPIA

Filmi- ja teletööstuse taustaga Saksa kirjaniku Julia von Lucadou (snd 1982) düstoopiline esikromaan *Kõrghoonesukelduja* (Die Hochhausspringerin, 2018) kujutab omamoodi “täiuslikku” jälgimiskapitalistlikku tulevikühiskonda. See on ühiskond, kus inimene on sisimas väärt alati täpselt samapalju kui tema tulemusnäitajad ning kus äärmusliku tõhususastmeni väljaarendatud kõikvõimalikud jälgimis- ja võrdlemistehnoloogiad on rakendatud ainiti parema sooritus tulemuse saavutamise teenistusse. Kõik jälgivad siin kõiki: ülemused alluvaid ja alluvad töösisuna teisi inimesi ning kõik jälgivad tagatipuks kinnisideeliselt ka iseennast — oma füüsilist ja psüühilist seisundit ning oma saavutustaset, et jumala eest mitte ettekirjutatud normist kõrvale kalduda.

Loo keskmes on kaks naist. Riva on maailmakuulus sportlane, kelle alaks on “kõrghoonesukeldumine” — midagi vettehüpete sarnast, aga kõrghoone katuselt allahüppamise kujul —, kuid kes ühtäkki tõmbub endasse ning keeldub oma tööd edasi tegemast ja lepinguid täitmast. Minajutustaja Hitomi on äripsühholoog, kelle käsutusse antakse kogu jälgimistehnoloogia viimane sõna, et ta selgitaks välja, mis on Riva niisuguse käitumise põhjuseks, ning taastaks võimalikult kiiresti tema teo tahte ja töövoime, sest sellest sõltub Riva palganud suurfirma kasum, investorihuvi jne. Hitomi on aga ka ise intensiivse jälgimissurve all — tema ülemus saab kohe ülevaate niihästi kõikidest tema otsustest ja tegudest kui ka muutustest tema pulsist, vererõhust, une kvaliteedist ning üleüldises vaimses ja füüsilises vormis. Tegu on tema esimese tõsisema tööotsaga, kuid sellest sõltub kogu tema edasine karjäär koos privileegi-ga elada armetu “perifeeria” asemel ultramoodsas kesklinnas. Lucadou romaan ongi kõikide nende jälgimiste mitmekihiline, viirastuslik ja paranoiline lugu.

Kõrghoonesukelduja on tõestuseks, et klassikaline düstopia, mille pikka ajaloolisse ritta kuuluvad näiteks Aldous Huxley *Hea uus ilm* (1932), George Orwelli *1984* (1949), Ray Bradbury *451° Fahrenheiti* (1953), aga ka Margaret Atwoodi *Teenijanna lugu* (1985) ja Dave Eggersi *Ring* (2013), on žanreregistrina vägagi aja- ja asjakohane ka tänapäeval. Klassikaline düstopia esitab meile indiviidi ja ühiskonna vahelist konflikti. Selle konflikti kaudu kirjeldatud maailm peaks olema meie maailma makroskaalal metonüümia, mille otstarbeks on hoiatada meid meie praeguse tegevuse või tegematajätmise võimalike tagajärgede eest tulevikus. Niisiis ei saa me düstopiast teada midagi mitte niivõrd tuleviku kohta, vaid selle kohta, mida me omaenese igapäeva-

tegelikkuses liiga endastmõistetavalt võtame ja seetõttu kriitilise tähelepanuta jätame. Ning see, mille me Lucadou romaani foonil oleme ühiskonnana jätanud märkamata, mille ulatust me lõpuni ei taju või mille kirjeldamiseks meil õigupoolest veel puudub tavakeel, nii et appi tulebki võtta kirjandus, on hoopis meie tegelik nüüdisaegne heidetus jälgimis-kapitalistlikesse vooluringidesse.

Jälgimine, alates vahetust füüsilisest jälgimistööst ja näotuvastusest ning lõpetades isikuandmete, -elistuste ja -valikute automaatse talletamise ja töötlemisega võib olla nii riiklik tööriist kehtiva korra põlistamiseks kui ka korporatiivne tööriist kasumi saamiseks. Jälgimine pole aga mitte üksnes välispidine ja meelevaldne. Kõnealune romaan paneb mõtlema ka sellele, kui palju me end ise vaikimisi vabatahtlikult jälgitavaks teeme ja oma andmeid jagame ning kui palju me tegelikult ise tahame, et meid jälgitaks. See paneb mõtlema, kui palju me oma identiteedi kestva kujunemisel ja ümberkujunemisel õigupoolest juba arvestame omaenese jälgitavusega — ning kuivõrd meie ihade sellise seadistamise juures on kande roll tehnikal.

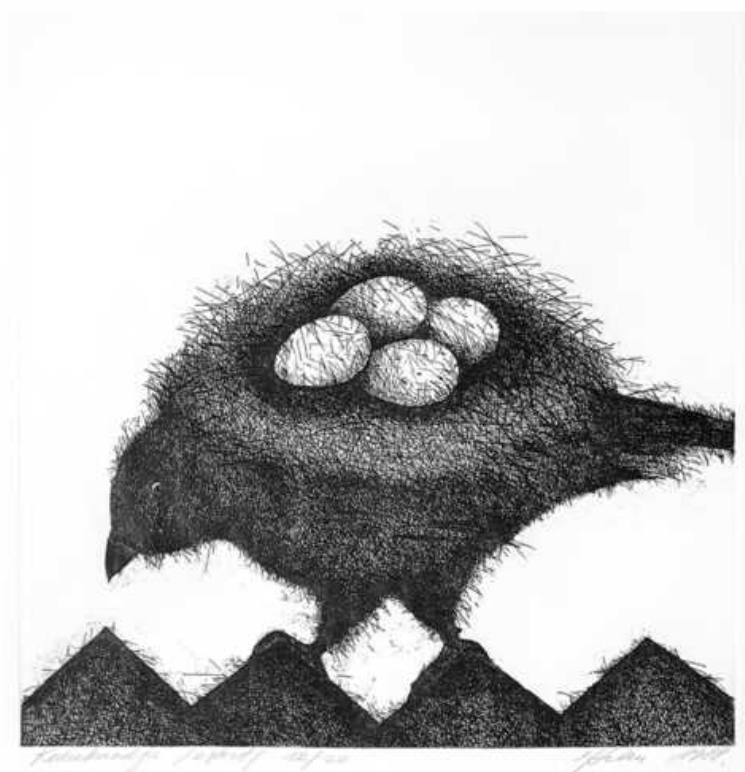
Ehk rohkemgi (või vähemalt teistmoodi) kui teised ülalmainitud klassikalised düstooapiad on *Kõrghoonesukelduja* märkimisväärne oma äärmiselt sisendusjõulise ja täpselt häälestatud poeetika poolest. Lucadou kirjelduskeel on romaani teemale vastavalt väga visuaalne ning jutumärkide puudumine ja esimeses isikus jutustaja kombinatsioon võimaldab mõjusalt edasi anda nii jälgimisakti eripära kui ka jälgimisühiskonna üldist õhustikku ja sellest tulenevaid individuaalseid afekte ja ärevust. Maailm, mida ta selle keelega kirjeldab, on ühtaegu külgetõmbav ja eemaletõukav ega erine enam kuigivõrd sellest, milles elame praegu.

Julia von Lucadou on öelnud, et lähtus romaani kirjeldamisel isiklikust kogemusest. Ta ütles, et filmi- ja teletööstuses töötades “kogesin moodsat kapitalistlikku sooritusühiskonda ja selle mõju oma kehale ja hingele. Minu enesehinnang sõltus täielikult minu töösooritusest ning olin valmis laskma end maksimaalselt ära kasutada firmal, mis ei hoolinud üldse minu heaolust”. Küllap oleks nii tema kogemusest kui ka tema romaanist õppida paljudel praegugi.

*

Julia von Lucadou on üks peaesinejaid 2024. aasta mais Tartus toimuval Prima Vista kirjandusfestivalil “Paremad ja halvemad tulevikud”.

Jaak Tomberg

MAIE HELM. Kodukandja (1988)

SAKSAMAA- JA SAKSA-TÄIENDIGA VÕÕRPUUD JA -PÕÖSAD VARASES KIRJAKEELES JA RAHVASUUS

*Jüri Viikberg,
Heldur Sander,
Raivo Kalle*

SISSEJUHATUSEKS

Inimene on tänapäeval suurim võõrliikide levitaja. Võõrliikidest on saanud üks peamisi ohte kohalikele ökosüsteemidele ja seepärast on nende uurimine tänapäeval järjest aktuaalsem. On täheldatud, et taimestiku ühtlustumine on suurim tihedate haldussidemetega piirkondade vahel, sest seal on intensiivseim kaubavahetus ja transport (Yang jt 2021). Ühtlustumisoht ei ähvarda aga üksnes kohalikku loodust, vaid ka kohalikke kultuure ja keeli. Näiteks Kanadas on võõrliigid välja tõrjunud paljud põlised taimetoidud, taimravimid ja -materjalid, mis olid põlisrahvaste keelte ja kultuuride põhielementidena püsinud aastatuhandeid (Turner 2023). Ka Euroopast võib näiteid tuua: Aadria mere idarannikul oli juba barokiaegses maalikunstis võõramaiste puude ja põõsaste osakaal väga suur — 71% kõigist maalidel tuvastatud 23 liigist või perekonnast. Enamik neist pärines Palearktise muudest piirkondadest või Ameerikast. Kohalikud taimeliigid olid kunstis tagaplaanile tõrjutud (Jasprica jt 2023). Sloveenias on kindlaks tehtud, et 19. sajandi rahvalauludes mainitud 93 taimeliigist on vaid 42% pärismaised, ülejäänud on kultuur- ja eksootilised liigid. See näi-

tab, et võõrliikidel on olnud suur mõju ka varajaste rahvalaulude sisule (Fišer 2022).

Eestis peetakse võõrliikideks taimi, mis on meie floorasse liisandunud pärast 18. sajandi keskpaika (Ööpik jt 2008). Võib öelda, et meie alade esimesed kultuurliigid olid põllukultuurid; näiteks Lähis-Idas kodustatud teravilju on meil kasvatatud juba aastatuhandeid. Euroopast kui meile kultuuri ja kliima poolest lähedastest piirkonnast on siia saabunud enim meie looduses invasiivseks muutunud võõrliike (samas). Esimesed võõramaised puud olid keskajal imporditud vilja- ja haljastus- või ilupuud, järgnesid metsapuud 18. sajandi viimasest veerandist. Seejuures on viljapuid kasutatud ka haljastuseks ja ilupuude vilju toiduks. Eraldi teema on kasvuhoonetes kasvatatavad puud ja potipuud, mis kasvuperioodiks (suveks) välja tõstetakse. Kõige vähem on sisse toodud tarbepuid, näiteks musta leedrit ravimtaimeks ja pajusid utilitaarsetel eesmärkidel: mesilaste toiduks,¹ pajuviitsa ja -koore saamiseks ning tuisikliiva kinnistamiseks (pajust pikemalt vt Kalle, Sander 2020).

Kaubanduse arenedes ilmus meile ka eksootilisi taimesaadusi, mida kohapeal ei kasvanud, näiteks toidutaimedest tsitruselisi² ja pähkleid, apteegidrooge raviks ning kõvalehtpuud mööbli ja tarbeasjade valmistamiseks.

Võõrpuuliikide introduktiooni ajalugu on meil põhjalikult uurinud üks käesoleva artikli autoreid (vt Sander 2008; Sander jt 2006; Sander jt 2008). Samuti on käsitlemist leidnud vilja- ja ilupuude jõudmine meie taluaedadesse (Viires 1974) ning puuviljanduse ajalugu üldisemalt (Jaama 1985). Märksa vähem on uuritud seda, kuidas võõrpuuliigid on mõjutanud meie keelt ja kultuuri. Üks käesoleva artikli autoreid on uurinud võõrliikide kasutust varajaste käsikirjaliste ravimtaimetekstide järgi, mis pärinevad ajast enne 1944. aastat (Kalle 2010). Kultuurigeograaf Vello Paatsi on

¹Mesilaste korjemaad rikastamiseks on soovitatud istutada teisigi "Saksamaa" võõrpuuliike, näiteks *saksamaa vahtrat* (Aednikud... 1930: 4) ja *Saksamaa haaba* (Bergmann 1903: 284).

²Alates 19. sajandi teisest poolest kasvatati neid kasvuhoonetes siiski juba siingi.

vaadelnud eestlaste loodussõnavara kujunemist kuni 1850. aastani (Paatsi 1993). Botaanik Gustav Vilbaste on koostanud käsikirja “Võõrkeelsete taimenimede register” (Vilbaste 1953), kus on ka peatükk “Taimenimede register kultuur- ja välismaistest taimedest” (lk 622–710), aga et tegu on vaid loendiga, siis puuduvad selles algallikaviited. Paraku on ta nimede originaalkujud tänapäevastanud (nt *saksamaa* pro *saxa mah*). *Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga nimede tulekut eesti loodussõnavarasse on uurinud üks käesoleva artikli autoreid (vt Viikberg 2023a).

Alljärgnevas artiklis otsitakse vastust kolmele üldisele uurimisküsimusele:

- millised *Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga puunimetused levisid kirjanduses ja rahvasuus ning kui kaua nad käibel olid;
- kuidas *Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga võõrpuuliike (nende introduktiooni ajal), samuti eksootilisi puuvilju ja apteegidrooge on meie keeles tutvustatud ning kuidas ja miks sellised nimed hiljem muutusid;
- mis motiividel *Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga nimesid puudele pandi ja kas need olid levinud ka naaberrahvastel ning sugu- laskeeltes.

Neile küsimustele vastamiseks vaatasime läbi varasemad leksikonid ja botaanilised käsiraamatud, otsisime lisateavet varasemast perioodikast ning käsikirjalistest allikatest. Alustuseks võib öelda, et esimesteks võõrpuudeks olid viljapuud, mille kohta on meie keeles kirjalikke märke juba 17. sajandist. Et tegu oli siinmail uute ja tundmatute liikidega, siis tutvustati neid esmalt omasõnavara abil. Heinrich Stahli eesti keele grammatika saksa-eesti sõnastikus on näiteks saksa *Birn*’i eesti vasteks *Marri* ja saksa *Birnbaum*’i vasteks *Marja puh* (Stahl 1976 (1637): 42).

Teine võimalus võõraid liike nimetada oli nende seostamine päritolumaaga. Üldtuntud näide on siin *apelsin*, sõna, mis ilmus Euroopa keeltesse tähendusega ‘Hiina õun’ (vrd hollandi *sinaasappel* või prantsuse *pomme de Sine*). Eesti keeles hakkas niisugust võimalust kasutama Kullamaa pastor Heinrich Göseken. Et

uued lõunamaa liigid saabusid Eestisse enamasti Saksamaa³ kaudu, siis on tema grammatika sõnastikuosas näiteks pirni kohta öeldud *Saxa marri Oun* 'Saksa marjaõun' ja pirnipuu kohta *Saxa maria ouna puh* 'Saksa marjaõuna puu' (Göseken 1977 (1660): 140). Sidruni nimetuseks annab ta nii *Saxa mah oun* 'Saksamaa õun' kui ka *Hollandi mah Oun* 'Hollandimaa õun' (Göseken 1977 (1660): 281, 153). *Saksamaa*-täiendiga looma- ja taimenimetusi esinebki 17. sajandil kõige rohkem Gösekenil, aga teda järgisid ka hilisemad autorid. Täpsustuseks mainitagu, et esimesena oli *Saksamaa*-täiendi saanud uudisolend *kalkun*, algse tähendusega kui Indiast pärit lind (vrd vn *индюк*). Heinrich Stahlil (1976 (1637): 69) kandis ta nime *Saxamah kuck* ('Kalckunschhan') ja Johannes Gutsclaffil (1998 (1648): 220) *Saxemah kanna* ('Kalckau'), Gösekenil (1977 (1660): 224, 244, 251) tähendas aga *Saxa mah kuck* ('Kalekutischer Hahn') isaslindu ning *Saxa mah kanna* ('Kalekutisch-Huhn') emaslindu.⁴ Alates Heinrich Gösekenist said *saksa*- või *Saksamaa*-täiendi juba ka puudpõõsad, näiteks *Saxa Sahrne Puh* ('pöök; büchen Holtz'), *Saxa Mah Sara Puh* ('saar; Esche' — arvatavasti mõeldud meil mittekasvatatav õissaart, *Fraxinus ornus* L.) — ja *saxamah wachter puh* ('valgepöök; Hayn Büche') (Göseken 1977 (1660): 150, 180, 231).⁵

³Mainitagu vahemärkusena, et kohanimi *Saksamaa* ('Deutschland') esineb eesti keeles hiljemalt Stahli grammatikast (1976 (1637): 48) peale — *Saxamah* 'Deutschland' — ja tähendas nii Saksamaad kui ka välismaad üldse (vt nt Wiedemanni sõnaraamatus *saksa-mā* 'Deutschland; Ausland' (1869: 1103)). Laias laastus oligi Saksamaa välismaa (*resp.* Euroopa) sünonüüm ja ühtlasi selle peamine ühenduslül.

⁴Jüri Kivimäe arhiivileidude seast pärineb teade, et tartlased nägid kaamelit ja kalkunit oma linnas juba 1534. aastal (Kivimäe 1985: 53–55). Tolle kalkuni (sks *Calculus thier*) toonud Tartu piiskopi hea sõber Saksamaalt koos ühe murjaniga (*Moriann*; samas: 53).

⁵Rõhutada tuleb, et Göseken ei lähtunud oma sõnastiku koostamisel mitte bioloogilistest huvidest, vaid sõnavarast. Kui võõramaa taimedelloomad-viljadel veel eestikeelset nimetust polnud, moodustas ta neid parafrasidena ise. Nii sündisidki nt *Saxa mah keggi* [Saksamaa kägu] 'turteltuvi' või *Saxa mah tango* [Saksamaa tangud] 'riis; hirss'. Nagu osutab Kai Tafenau oma uurimuses (2011: 425–439), ei töötanud aga

Tolleaegsest sõnaloomest sai alguse ka kolmas võimalus, nimelt laenamine võõrkeeltest, esiti eeskätt alamsaksa keelest. Eesti keelde ilmusid *Luun* 'ploom; Pflaum' ja *Luun puh* 'ploomipuu; Pflaum [Baum]' (Göseken 1977 (1660): 322), laenuallikaks alamsaksa *plūme* 'Pflaum'. Kirsi tähenduses võeti kasutusele esmalt *käsper* (laenuallikaks alamsaksa *kersebere*): Stahlil (1976 (1637): 78) näiteks *Karsberi marri* (kirss; 'kirsch'), Gösekenil (1977 (1660): 257) *Karsbeer marri* ja Anton Thor Hellel (2006 (1732): 104, 299) nii *käsperi-marri* kui ka *käspere pu*. Niisiis ei tehtud juba tollal tutvust mitte üksnes uute viljapuude viljadega, vaid ka puude enestega.

Laensõnade puhul tuleb rõhutada, et neid on aja jooksul võidud laenata ka mitu. Näiteks leedripuu (kasvab enamasti põõsana, harva puu eluvormina) esineb esmalt Põltsamaa pastori August Wilhelm Hupeli sõnastikus (1780: 400) *wledri pu* kujul (laenuallikaks alamsaksa *vlêder*), ent saksa *Hollunderbaum* on saanud sõnastikus koguni kolm eesti vastet: *wledri pu*, *hollundri pu* ja *wilder ois pu*.⁶ Leedripuu kujul (*lêder*, *lêd'ri-pū*) jõudis sõna Wiedemanni sõnaraamatusse (1869: 542) ning sellisena jäigi käibeale. Üks mitmese laenamise põhjusi peitub muu hulgas eesti keele jagunemises Tallinna ja Tartu keelemurdeks. Nii oli näiteks kirsimari Kadrina pastori Stahlil (1976 (1637): 78) *Karsberi Marri* (< alamsks *kersebere*) ja Urvaste pastori Gutsblaffil (1998 (1648): 221) *Wissila Marri* (< *вн вишня*), kuni Pärnu pastori Salomo Heinrich Vestringi sõnastikku (1998 (1720–1730): 81) ilmus *Kirsimarri* (< *sks Kirsche*). Pisut hiljem, 1780. aastal, leiduvad Hupeli sõnastikus (1780: 409) saksa *Kirschbaum*'i vastena kõrvuti põhjaeesti *käsperi pu* ja *kirsi pu* ning lõunaeesti *wisna pu*.

Göseken mitte omapäi, vaid tema eeskujuteoseks sõnavara esitamisel oli Jan Amos Komenský *Janua linguarum reserata* (1631), saksa keeles *Die Neue Sprachenthür* (1633). Päritolumaaga seotud nimetustest võib esile tuua loomade ja lindude XIV peatükis esitatud kalkuneid — *die Indianische [die calekutische] hüner*; puude ja viljade XI peatükis seevastu päritolumaaga seotud nimetusi ei leidu (Komenský 1633).

⁶*Wilder*-täiend viitab leedri metsistumisele Eestis, aga pole selge, kas on mõeldud musta või punast leedrit.

VARASES KIRJASÕNAS LEIDUVAD NIMED, MIS PUUDUVAD SUULISES PÄRIMUSES

Aed-ploomipuud (*Prunus domestica* L.) on pärit algselt Ida-Aasiast, tänapäevaks on neid aretatud juba üle 2000 sordi. Ploomipuul on hulk suuri sorditüüpe, kuid need võivad omavahel ristuda. Meil on ploomi kasvatatud juba sajandeid, kuid külm talv kahjustab saaki oluliselt (Jänes, Öunmaa 1998). Ajaloolane Wilhelm Christian Friebe pani juba 18. sajandi lõpul kirja, et meil on aedades tavalised ploomisordid (s.t tänapäeva mõistes rahvasordid), kuid hinnatud on kollased ja punakad ploomid (Friebe 1794: 197). Esmakordselt seob 'Pflaumenbäume' ladina keelega (*Prunus domestica*)⁷ pastor August Wilhelm Hupel, lisades, et neid kahjustavad talved, ning täpsustades 'Zwetschgeni' kohta, et ise pole ta neid siin kohanud (Hupel 1777: 523). Samas on saksa keeleruumi puhul tõdetud, et augustis valmiva ümara ploomi (*Pflaume*) ja septembris valmiva pikliku ploomi (*Zwetsche*) erinevust kõikjal ei arvestata ja et kohati kasutatakse *Zwetsche*-nimetust mõlema sordi kohta (Paul 1956: 780). Sellele ploomi alamliigile (sks *Zwetschen*,⁸ lad *damascenu*) on pastor Heinrich Göseken oma grammatika saksa-eesti sõnastikus märkinud eestikeelseks nimetuseks *saxa mah marri* (Göseken 1977 (1660): 420). Botaanik Johannes Christoph Klinge järgi leidis seda 'Zwetschenbau-mi' sorti meil veel ka 19. sajandi lõpul, kuid tema märgib selle nimeks *plumi-puu* (Klinge 1883: 223–224). Seda sorti tunti meil tollal ka damaskuse ploomi nime all ja teati sedagi, et need viljad sobivad kõige paremini kuivatamiseks, nagu ajalehes tutvustati (Puu- ja aiavilja... 1896: 235). See ploominimi sisaldub ka eestikeelsete taimenimede andmebaasis⁹ ladinakeelse nimetusega *Prunus domestica* subsp. *insititia* var. *damascena* L. Seega ei pruukinud Göseken mõelda mitte meil kasvavat puud, vaid pigem kuivatatud kujul (söögiks) sissetoodud vilju.

⁷Toomas Kukk on oma raamatus märkinud *Prunus domestica* L. subsp. *domestica* (Kukk 1999: 220).

⁸Saksa keele mitmus annab siin märku, et Göseken peab arvatavasti silmas vilju.

⁹Vt <https://taimenimed.ut.ee>.

Eesti keeles pärineb ploomi ja ploomipuu nimetus alamsaksa keelest (*plūme*, *plūm-bōm*), nagu ilmneb kirjalikest allikaist. Heinrich Gösekeni sõnaraamatus leiduvad *luun* 'Pflaume' ja *luun puh* 'Pflaum Baum' ning *plumit* 'zwetschen damascena' (Göseken 1977 (1660): 322, 494). Alamsaksa keelest on pärit ka läti *plūme* ja liivi *plūm*, soome *luumu*-sõna laenati aga rootsi keelest (*plomon*) (Viikberg 2023b, *sub* ploom). Soome kirjakeeles (1637 *plumut*) tuntakse ploomi tänapäevalgi kui *luumu* ja *luumupuu* (Itkonen 1995: 115). Ent 18. sajandil ilmuvad eesti kirjakeeles *pluumide* kõrvale *ploomid* (Vestring 1998 (1720–1730): 182; Hupel 1780: 243), sest alamsaksa keele asemele tulnud ülemsaksa keeles kõlas *au*-difong (sh *Pflaume*-sõnas) baltisaksa häälduses *oo*-na (Uibo 2010: 923). Korduvale laenamisele osutab veel saksa keelest (*Pflaume*) pärit *plaum* (Wiedemann 1973 (1893): 837). Eesti murdeandmetest on näha, et saksa laensõna *l*-algulised vormid esinevad kujul *loom*, *loem* saartel ja Lääne-Eestis ning *luum* Mulgis (EMS VII: 596). Silma torkab akadeemik Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 997) Hiiumaalt registreeritud *mar'ja-pū* (D) 'Pflaumenbaum', sest selle üldnime all tunti mitmeid teisigi viljapuid.

Harilik pirnipuu (*Pyrus communis* L.) ehk aed-pirnipuu (sks *Garten-Birnbaum*) on pärit Euroopast ja temast on aretatud palju sorte. Meil harva Lääne-Eesti looduses leiduvat mets-pirnipuud¹⁰ (*Pyrus pyraster* (L.) Burgsd.) ei peeta enam mitte omaette liigiks, vaid alamliigiks (*Pyrus communis* subsp. *communis*).¹¹ Botaanik Gustav Vilbaste on oma taimenimede raamatus (1993: 517) ära toonud üksnes hariliku pirnipuu rahvapärased nimetused. Kindlasti eristas rahvas meil looduslikkugi puud, kuid neid nimesid pole kogutud ega kirja pandud; praeguseks on rahva seas levinud valdavalt kirjandusmõjuuline *metspirnipuu*.

Göseken annab oma sõnastikus saksakeelse puu 'Birnbäum' eesti vasteks *Saxa maria ouna puh* ja puuvilja 'Birn' vasteks *Saxa marri Oun* (Göseken 1977 (1660): 140). Nagu näha, tuletas Kul-

¹⁰Vt Eesti taimede uue levikuatlase tööversiooni: <https://ottluuk.github.io/atlas>.

¹¹Vt Plants of the World Online: <https://powo.science.kew.org>.

lamaal töötanud Göseken need sõnad õunapuu (*Malus* sp.) Põhja-Eesti nimetuse¹² *õun* kaudu, mis oli tuttav ja kodumaine, samal ajal kui “saksa” õun tähistas siis võõrpuuvilja. Jüri pastor ja eesti kirjakeele arendaja Anton Thor Helle lisab juba täpsustuseks vilja (‘die Birne’) ette “saksamaa” (*saksa-ma marri*; Helle 2006 (1732): 173) ja eraldi “puud” ei esita. Tema nimekuju on järginud ka Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel (1780: 263; 1818: 215) — *saksa ma marri* (‘die Birne’). Kui grammatika esmatrükkis esines sõna vaid Tallinna (*revalsche*) murdes (r.), siis 1818. aastaks oli see levinud ka Tartu (*dörptsche*) murdesse (d.), s.t üle maa.

Hupel ei piirdu siiski “saksamaa marjaga”, vaid Tallinna murde *marja pu*¹³ ‘Birnbäum’ kõrval esitab ta Tallinna murdes ka saksa keelest laenatud *pirnid* ‘Birnen’ (Hupel 1780: 214, 243) ning Tartu murdes baltisaksa keelest laenatud *pombre*¹⁴ *marja* ‘Birnen’ (Hupel 1780: 246). Koolikirjanik Georg Gottfried Marpurg toob oma kooliraamatus huvitavaid näitelauseid: *Ubbina pu kannap ubbinid. Se pombre pu kannap pombre. See plumi pu kannap plumi marju. Se wisla pu kannap wisla pu marju.* (Marpurg 1805: 24–25). Selle söödavate puuviljade kategoriseerimise järgi olid Marpurgil *marjad* vaid luuviljalised, kuid nagu keeleandmeist selgub, kutsuti marjadeks siiski ka õunvilju. *Pumbri puu* kohta täpsustab Klinge (1883: 159), et metsikuna kohtab seda Läänemere provintside lehtmetsades, põõsastes ja põldudel harva, aga pseudoaedades (*Gärten der Scheinfrucht wegen*) kasvatatakse paljusid sorte. Kas võis siis *pomber* tähistada hoopis looduslikku mets-pirnipuud, mitte kultuurtaime aed-pirnipuud?

Botaanik Johann Gottlieb Fleischer toob meie piirkonna eestikeelsete taimenimede loendis *Pyrus communis*’e vastetest välja vaid *Pirni pu* ja *Marja pu*, märkides, et need nimetused on levinud nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis (Fleischer 1830: 67). Eraldi

¹²Lõuna-Eestis olid levinud nimetused *uipuu*, *uibu*, *uibupuu* või lihtsalt *ubinapuu* (Vilbaste 1993: 418).

¹³Vt ploomipuu peatüki lõpulauset.

¹⁴*Pomber* on sõnasõnalises tõlkes *puumari* (vrd alamsaksa *Boom-Beer*, baltisaksa *Bumbeere*).

“Saksamaad” ta ei rõhuta. Hupeli sõnastike põhjal koostatud Ivan Lunini eesti-vene sõnaraamat annab veel vana nimekuju: *saksa ma marri* (‘груша, дуля’) (Lunin 1853: 166). Täpsustuseks toodud “dulja” on Lõuna-Venemaal (Ukrainas?) aretatud suvipirni sordinimi, mida meie kliimas ei kasvatatud. Kas võis eksootilisus olla põhjuseks, miks Lunin rõhutab “Saksamaad” — teiste nimekujude juures ta seda esile ei too: *pirn* (r. d.) ‘груша’ (samas: 142); *pombre marri* (d.) ja *pumberi pu* ‘грушевое дерево’ (samas: 146).

Kõik tollal käibinud nimevariandid on kirjas Wiedemanni põhjalikus eesti-saksa sõnaraamatus: *pumbri-pū* ‘Birnbäum’ (Wiedemann 1869: 998), *pombar*, *pomber* ja *pombre-mari* ‘Birne’ (samas: 932); Gösekeni sõnastikust võetuna esitab ta *saksa-mari-õun*’a ‘Birne’ (samas: 818), toob ära *saksa-mā-marjad* (‘Birnen’) (samas: 633) ja hilisema laensõna *pir’n* ‘Birne’ (samas: 910). Kuigi Wiedemann kasutab oma sõnaraamatus Eestis kasvavate taimede juures ladina keelt, ta nendel juhtudel ladina keelt esile ei too.

Nagu ütleb pomoloog Jaan Spuhl-Rotalia (1912: 12), ei saanud tollal meie kliimas kalleid peenemaitselisi pirnisorte kasvatada nende külmakartlikkuse tõttu. Ta täpsustab, et lõunamaa sorte saab kasvatada vaid potitaimedena, väljas aga ainult väheväärtuslikke köögipirne. See võib ühtlasi seletada, miks rõhutati sõnaraamatutes “Saksamaad” just viljadega seoses, mida võidi söögiks sisse tuua, ja kui “puud” rõhutati, siis enam “Saksamaad” ei nimetatud, sest selle all võidi mõelda ka looduslikku mets-pirnipuud. Pealegi Põhja-Eestis, kus *Saksamaa* nimi levis, see puu tollal magusaid vilju ei kandnud, nagu vihjab ka lõunapoolse sordi “dulja” nimi eesti-vene sõnaraamatus. Kuigi *Saksamaa*-nimetus säilis sõnaraamatutes veel 19. sajandi keskpaigani, toimus see pigem n-õ inertsist, ülekantuna varasematest leksikonidest. Suulise pärimuse kogumise ajaks (19. sajandi lõpust alates) pirni “Saksamaa” nimega enam ei kutsutud. Võimalik, et rahvakeeles polegi seda üldse kasutatud.

Alamsaksa keelest kujunenud baltisaksa keele *Bumbeere* ‘Birnen’ andis eesti keelde *pomber*~*pumber*, läti keelde *bumbieris* ja liivi keelde *bumbīer* (Viikberg 2023b, *sub pomber*), kuni ülem-

saksa keelest pärit *pirn* 19. sajandi lõpuks eesti keeles peale jäi (kuid ei laenatud läti ega liivi keelde).

Harilik küdoonia (*Cydonia oblonga* Mill.) on pärit Kaukasusest ja Pärsia lahe ümbrusest. Selle liigi kohta leidub vaid üks teade — *saksa-õunapuu* — Gustav Vilbaste käsikirja jäänud võõrkeelsete taimenimede registris (Vilbaste 1953: 689). Siiski peab siin tegemist olema veaga, sest see saab olla vaid jaapani ebaküdoonia (*Chaenomeles japonica* (Thunb.) Lindl. ex Spach). Mujalt kirjalikest allikatest pole siinse artikli autorid sellele nimele kinnitust leidnud. Kas Vilbaste on selle nime kogunud 20. sajandi esimesel poolel oma taimenimede raamatu jaoks tehtud välitööde käigus (raamatu käsikirja sai ta valmis 1944. aastal) või leidnud kuskilt kirjalikust allikast, ei ole tagantjärele võimalik tuvastada. Spuhl-Rotalia (1912: 184) ütleb vaid niipalju, et seda küdooniat saab paljundada nagu sõstra (*Ribes*) põõsaid; eestikeelset nime ta ei maini. Siingi mõeldakse jaapani ebaküdooniat, kuigi päris nii seda paljundada ei saa; eelkõige saab seda teha haljaspestikutega.

Tsitruselised (*Citrus* L.). Gösekeni sõnastikus on *Saxa mah oun* toodud nii hariliku sidrunipuu (*Citrus × limon* (L.) Osbeck 1765) kui ka pomerantsipuu (*Citrus × aurantium* L.) vilja nimetusena (Göseken 1977 (1660): 281 ja 325). Nähtavasti pärineb nimetus Gösekenilt endalt nagu ka *Hollandi mah Oun* 'Citron' (Göseken 1977 (1660): 153), sest teistes allikates neid ei leidu. Nagu näha, tuletas Göseken need nimed õunapuu (*Malus* sp.) viljast ja Põhja-Eestis tuntud sõna kujul. Sidrun ja pomerants on mõlemad aretatud hübriidid ja kasvavad subtroopilistes piirkondades, meil suudavad nad kasvada vaid kasvuhoones. Gösekeni omaloomingu näiteid on teisigi, kus ta parafraseerib võõrapärast ja uut millegi teada-tuntu kaudu, nimetades näiteks puuvilla 'Baumwolle'¹⁵ lambavilla järgi ja lisades ette "Saksamaa": *Saxa mah lamba wil-lat* (samas: 125).

¹⁵Puuvill on puuvillapõõsa (*Gossypium* sp.) seemneid katvate, tseluloosi sisaldavate karvade kuivamisel tekkiv saadus. Puuvillapõõsast kasvatatakse troopikas ja lähistroopikas. Veel 19. sajandini oli puuvill Euroopas luksускаup, mida toodi Indiast. Vt <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/puuvillap%C3%B5%C3%B5sas>.

Eesti *sidrun* on laensõna saksa keelest (< sks *Zitrone*). Kirjasõnasse ilmus *sidrun* esmakordselt Johann Lithanderi kaudu, kes tõlkis eesti keelde Rootsi kuulsa koka Christina (Cajsa) Wargi kokaraamatu (Warg 1781).¹⁶ Seal soovitatakse panna *Sitroni wilud* linnusupi sisse (Warg 1781: 18), riivida *Sitroni koort*, valmistada *Sitroni Moos munnadest* ('Zitronmoos von Eyer'), keeta *Sitroni puder* (Zitronbrey) (samas: 564, 579) jms. Ent samas kokaraamatus esineb sidruni kõrval samas tähenduses ka *lemon*, saksa laensõna seegi (< sks *Lemon*): *lemoni wilokad~wilokessed* sobivad liharoogadesse (samas: 12, 75, 125, 207), magustoitudesse (samas: 500, 505), aga võib ka lihtsalt *Lemonid sisse teha* ('Lemonen einzumachen') (samas: 447). Muudest tsitruselistest on kokaraamatus mainitud *pomerantsi* ja *oransi* 'apelsin'. Autor soovib *katki leigatud Pomerantsi koort* lisada rõõsa koore ehk õllesupi sisse (samas: 42) ning õpetab, kuidas destilleerida *Oransi vett* [apelsini] puu õitest ('Orangewasser zu distilliren') (samas: 683); seda sobiks lisada eelkõige ternespiimakoogi (samas: 531) ja kreemi sisse (samas: 561).

Sidruneid ja apelsine toodi 18. sajandi lõpul sisse Prantsusmaalt, aga edumeelsemad mõisad kasvasid neid tollal kasvuhoonetes ka siin (Plath 2010). Sidrunipuude kasvatamist õpetas hilisem Riia linnapea Samuel von Holst, kelle aednikele mõeldud kirjatöö eestikeelsest tõlkest¹⁷ võib lugeda jaanuarikuu tööde kohta: *Mes Kaswamisse-hone sissen, kun Citroni nink muu saksa maa Puid nink Lomad ehk Lillid, mes talwitsel ajal Külma kätte ei woi jätta, hoietas ja üllespeetas, tullep tähhele panema* (Holst 1796: 6). Märtsikuu tööde juures on märgitud: *Saksa ma-pu ehk Oransi honen nink lilli üllespidamisse Kambrin. Citroni nink Oransi puiele woip nüüd, kui se tarwis am, wastset mulda anda, nink neid ümberistutada* (samas: 14–15). Nagu näha,

¹⁶Ilmselt oli tõlke esmane eesmärk õpetada eesti kokkasid, kes saksa majapidamistes töötasid, ent sedakaudu hakkasid levima paljud hiljem üldtuntuks saanud toidud ning toidutermid (vt Viires 1985).

¹⁷Samuel von Holsti saksakeelsest käsikirjast ilmus esmalt Johann Prechti läti keelne tõlge "Dahrsa-Kallenders" (1796) ja läti keelest tõlkis selle tartu keelde Tartu ülikooli esimene eesti keele lektor Friedrich David Lenz.

kategoriseerib teksti eestindaja Lenz neid võõrpuuid, mis on külmaõrnad ja mida meil on võimalik kasvatada vaid kasvuhooes, "Saksamaa puudeks".

Saksa laensõna on ka *pomerants* (< sks *Pomeranze*) 'pomerantsipuu apelsinitaoline hapu vili', mis on registreeritud eesti leksikonides alates Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust (1869: 941): **põmerants* 'Pommeranze'.¹⁸ Teatritegelasena tuntud Georg Tuksami postuumselt välja antud saksa-eesti sõnaraamat¹⁹ annab saksa *Pomeranze* vasteteks 'pomerants; apelsin' (Tuksam 1939: 763), aga need kaks on siiski eri puuviljad. Wargi kokaaraamatus on neid nimetatud saksa laensõnadega *Pomerants* ja *Orans* (< sks *Orange*), kuid 19. sajandiks vahetas *oransi* välja juba uuem saksa laen *apelsin* (< sks *Apfelsine*): *Sealt* [Sitsiiliast] *tullewad Sitronid, Appelsinid, wigid, mandlid, rosinad ja kallid plumid* (Masing 1823: 228). Huvitaval kombel ei kadunud sidruni ja apelsini kõrvalt nende varasemad nimekujud veel niipea, sest Wiedemanni 2. trükkis (1973 (1893): 500 ja 713) leiduvad **limõn* 'Limone' ja **oranji~orang* 'Orange' ning *limon* 'sitruuna' Lauri Kettuse eesti-soome sõnaraamatus (1917).

Harilik kastanipuu (*Castanea sativa* Mill.) on algselt pärit Balkani poolsaarelt ja Vahemere idaosast. Seda kasvatatakse Euroopas antiikajast peale ilupuu ja toidutaimena. Puu on külmaõrn, seetõttu leidub meil seda tänapäevalgi vaid üksikutes dendraariumides. Göseken on oma sõnastikus andnud 'Castanieni'²⁰ vasteks *Saxamah pechklet* (Göseken 1977 (1660): 153), mis pärineb ilmselt jällegi autorilt endalt. Eestikeelne nimetus *Saxamah pechklet*²¹ ei tähista mitte puud, vaid vilja, mida võidi tuua sooje-

¹⁸Tärn märksõna ees osutab, et tegu on veel uudse sõnaga.

¹⁹Georg Alexander Tuksami (1883–1936) sõnaraamatu käsikirja lõpetas ning redigeeris keeleteadlane Elmar Muuk. Sõnaraamatust anti välja kokku viis trükki, nii lühemas kui ka täielikus formaadis, viimane versioon Saksamaal Geislingeni linnas (1947).

²⁰Vana saksa kirjepilt, nüüd on selle puu nimi *Edelkastanie*, *Esskastanie*, *Echte Kastanie*.

²¹Inglise keeles kutsutaksegi vilju pähklikeks: *sweet chestnut*, *Spanish chestnut*, *chestnut*. Ka saksa keeles kutsutakse söödavat seemet pähkliks ('Nuss'). Ilmselt tõlkis Göseken oma nimetuse saksa keelest.

matelt aladelt siia toidutegemiseks. Wargi kokaraamat õpetabki, et *Tuwitud pruunkapsta sisse sünnib Kastanid ehk sinnised Rossinad panna* (Warg 1781: 375), aga võib ka lihtsalt *kastanid praadida* ('Castanien zu braten') (samas: 398). Apteekides müüdi veel 20. sajandil ravimina puulehti *Folia Castanea* nimega *kastanilehed*, paralleelnimega *Päris ehk Saksa kastanipuu lehed* (Vallner 1920: 22).

Saksa laensõna *kastan* (< sks *Kastanie*) on puu tähenduses mainitud esmalt ajalehes *Marahwa Näddala-Leht* (1823), kus Masing tutvustab Euroopa kõige vanemaid ja suuremaid puid. Üks neist olnud kastanipuu, mille õõnsusse mahtunuvat 30 hobust: *Kõige Europa-maal on se Kastani pu (Castagniaro di cento cavalli [saja hobuse kastan], nenda tedda seälne rahwas kutsub), mis Sitsilia sarel, kõigist kõigesuremaks petut: temma seisab tulle-purskava Ätna mäel, pole tee wahhe peäl, alt ülles ammak mäe õtsa minnes* (Masing 1823: 255–256).²² Käsikirja jäänud piiblitõlgetes (vt Eesti piiblitõlke... 2020) on aga sõna *kastan* kasutatud palju varem: *Ninck Jaakob wöttis hennesselle keppit tohrest Pappellipuhst, Sarrapuhst, ninck Kastonnepuhst* (Gutslaff 1998 (1648)); *Jakob agga wottis Kepp[êi] halijast Popli-Puust, Sara-Puust, nink Kastania-Puust* (Virginius 1687–1690).

Harilik valgepöök (*Carpinus betulus* L.) on Euroopa päritolu ja olnud meilgi kunagi soojemal kliimaperioodil laialt levinud (u 8000–6500 aastat tagasi; Kukk jt 2000: 99). Praegu on ta paiguti kultiveeritav, lähimad looduslikud leiukohad asuvad Lõuna-Leedus (Kukk 1999: 162). Meie harilikku valgepööki peetakse põhjapiiril olevaks, külmahell puu on ka teaduskirjanduses tähelepanu pälvinud. Kuramaa lõunatipus Rucavas (Rutzaus) leidunud seda looduslikult ja isegi puistuna. Ta talub hästi pügamist ja Saksamaal kasutatakse seda puud sageli hekkide, lehtlate jms jaoks. Sobiv hekitaim on ta eriti selle poolest, et säilitab kuiva lehestiku enamasti kevadeni (Klinge 1883: 131–132). Eks seetõttu püütud teda siingi kasvatada ja valgepööki on leidunud kohati maaparkides ning linnade haljastuses. Metsamees Eduard Viiroki andmeil leidunud hariliku valgepöögi puid 1920.–1930. aastail

²² Vt ka https://it.wikipedia.org/wiki/Castagno_dei_Cento_Cavalli.

mitmel pool Eestis. Tallinnas kasvas neid koguni mitmes rühmas ja kahes kohas hekina nagu mujal Euroopas (Kanger, Sander 2004: 25). Veel hiljuti leidus Tallinnas kümnes kasvukohas 49 puud, vanimad vähemalt 70-aastased (Sander 1998: 36–37).

Vilbaste käsikirja jäänud võõrkeelsete taimenimede registris on tal nimeks *saksamaa saar* (Vilbaste 1953: 689).²³ Milliste allikatele ta on toetunud, pole võimalik tagantjärele kindlaks teha. Võimalik, et Hupelile, kes annab oma sõnaraamatus 'Büche, Buche' vasteks *saksa-ma saar*, *saksa sarra* (*sarre*) *pu* (käibel Põhja- ja Lõuna-Eestis) ning *saksa wahher pu* (käibel Lõuna-Eestis) (Hupel 1780: 351; 1818: 353). Gösekeni sõnaraamat annab saksa 'Hayn büche' eesti vasteks *saxamah wachter puh* (Göseken 1977 (1660): 231), mida Gösekenile viidates mainib ka Wiedemanni sõnaraamat: *saksa-mā-waher* ('Hainbuche') (Wiedemann 1869: 1424). Kirjanduses pole need *saksamaa*-täiendiga nimed edasi kandunud, samuti pole valgepöögil niisuguseid nimetusi fikseeritud suulises pärimuses.

Mänd (*Pinus* sp.) on suur perekond, kuid meil esineb looduslikuna vaid harilik mänd (*Pinus sylvestris* L.). Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 648) on märksõnal *saksa-mā-mänd* saksakeelseks vasteks nii 'Weymouthskiefer' (Weymouthi mänd) kui ka 'Lärche' (lehis).²⁴ Weymouths-Kiefer on saksa keeleruumis tuntud kui valge mänd (*Pinus strobus* L.), mille kodumaa on Põhja-Ameerika, kuid mida kasvatatakse tänapäeval ka Euroopas. Vilbaste käsikirjas on euroopa seederänni (*Pinus cembra* L.) nimeks *saksamaa mänd* (Vilbaste 1953: 670). Kummalgi männiliigil pole me muid "saksa" nime lisaallikaid leidnud. Ilmselt ei teinud rahvas võõrmändide vahel vahet ega eristanud neid nime tasemel.

Johannes Klinge on valge männi kohta öelnud, et see majesteetlik puu moodustab Põhja-Ameerikas suuri metsi ja on meie aedades, parkides ja kirikuaedades levinud ilupuu, mis talub ka kõige karmimaid talvesid. Seederänni kohta ütleb ta, et seda on sageli meie parkidesse ja aedadesse istutatud (Klinge 1883: 15).

²³Vt pöõgi (*Fagus sylvatica*) peatükki.

²⁴Vt lehise (*Larix* sp.) perekonna peatükki.

Nulu (*Abies* sp.) perekonnast pole Eestis ühtki pärismaist liiki. Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu III köites leidub märksõna *saksamaa kuusk* vastetena botaanilise liigina nulg²⁵ ja nulpuu ning saksakeelse määranguna 'Abies, Edel-, Weiss- oder Silber-tanne' (ÕS 1937: 1242). Nagu näha, nimetati selle sõnaga kogu perekonda *Abies*, mitte üksikliike. Tuntuim nululiik on meil Euroopast pärit euroopa nulg (*Abies alba* Mill.), Saksamaal tuntud kui 'Edeltanne', 'Weisstanne' ja 'Silbertanne',²⁶ sest tema okkad on hõbedased. Ehkki ka Eestis püüti euroopa nulg juba varakult kasvatada, oli ta meil siiski külmahell ja külm võttis ta sageli ära. Selle esmateade on küll võrdlemisi hiline, 1865. aastast (Kukk 1999: 86), kuid sellegipoolest võinuks ta juba siis saada eestikeelse liiginimetuse. Ometi oli veel 1930. aastail ilmunud *Saksa-eesti sõnaraamatus* märksõnal *Edeltanne* mitu tõlkevastet: hõbekuusk, nulg, nulpuu, saksamaa kuusk (Tuksam 1939: 220). Segadus tulenes arvatavalt sellest, et nt *Kodumaa taimede* I osas on *Abies*-perekonnale kinnitatud eestikeelseks nimeks *kuused* (*Kodumaa...* 1918: 59). Soome keeles sai euroopa nulg juba 19. sajandi lõpul nimeks *Saksan kuusi*, *Saksankuusi* (Suhonen 1936: 18).

Saksamaa kuusk on fikseeritud küll rahvakeeleski; keelenäide Juurust (1948): *saksamaa kuusk on ja saksamaa mänd on — nad on nagu allikad* ('hallikad'), *ikke okkad külgis* (Viikberg 2023a: 18). Hallikate okastega on peale nulu perekonna liikide ka hõbe- ehk ilukuusk (*Picea pungens* Engelm.), kuid seda puud hakati meil kasvatama alles 19. sajandi lõpul. Ja üks teade ka vaigukasutusest: *Haavadele oli kuusevaik. Keedeti ära sibula ja searasvaga. Seda tehti küllalt sagedasti, ikka lapsed saadeti korjama. Kutsuti saksamaa kuused, hästi pehme okstega. Tumerohelise läi-*

²⁵Nulg-sõna pärineb mari keelest (< *nulyo*; Metsmägi 2012: 321) ja laenati eesti keelde 1920. aastail. Omaegne selgitus oli selline: *Sõna nulg on võetud tšeremissi keelest, kus see sõna samas tähenduses esineb. Sama tüvi teisendatult on ka muudel volga-äärsetel soomesugul rahvastel olemas* (Kiisvek 1926: 266).

²⁶Samade nimede all tuntakse Saksamaal ka Ameerikast pärit hõbenulgu (*Abies procera* Rehder), mis on hinnatud jõulupuu, kuid oli meil 20. sajandi algul suhteliselt haruldane.

kiva okkaga, alumine pool matt, selle vaiku me korjasime (EFA II 26, 107 (11) < Helme khk. — Mall Hiimäe < Aita Vähi (1998)).

19. sajandi lõpuveerandil hakati meil kasvatama veel üht võõrpuud, nimelt harilikku ebatsuugat²⁷ (*Pseudotsuga menziesii* (Mirb.) Franco). Üks teade pärineb Tallinnast, kus E. von Stauden püüdis 1880. aastal ebatsuugasid suurel hulgal aklimatiseerida, kuid katse ebaõnnestus täielikult (Klinge 1883: 11). Seejärel katsetas seda liiki puudega Sangaste krahv Berg (1924: 160–161). Praeguseks peetakse ebatsuugat Eesti kultuuris tavaliseks (Kukk 1999: 87). Saksamaa eeskujul istutati neid esmalt mõisaparkidesse ja -metsadesse. Metsamees Harry Paal on öelnud 19. sajandi lõpu kohta: *Seepärast oli loomulik, et võõrpuulide katsetamise ja kasvatamise buum jõudis Saksamaalt kiiresti ka Eestisse. Introdutseeritud lehised, nulusid ja ebatsuugad said rahva hulgas tuntuks kui "saksamaa kuused"* (Paal 1989: 80). Siinse artikli autorid pole siiski kusagilt leidnud, et see liik oleks niisugust rahvapärast nime kandnud, ja kahtlustavad, et Harry Paal on selle ise välja mõelnud.

Segadus hariliku saarega. Segaduse põhjustas Göseken, kes esitas saksa *Esche* ja ladina *Fraxinus*'e eesti vasteks *Saxa Mah Sara Puh* (Göseken 1977 (1660): 180). On küsitav, kas harilik saar (*Fraxinus excelsior* L.) meil tollal nii haruldane oligi, et teda vaid võõrpuudele omase päritolumaa nimega kutsuda. Arvatavasti mõtles Göseken siiski Lõuna-Euroopas looduslikult kasvavat õissaart (*Fraxinus ornus* L.), mida on püütud ka meil kultiveerida. Ükski hilisem sõnaraamat ega botaaniline kirjatöö hariliku saare nime *saksamaa sarapuu* ei kinnita. Vastupidi, selline nimi on antud pöögile (*Fagus sylvatica* L.),²⁸ millele osutab ka meie varane kirjasõna: *Saxa Sahrne Puh* 'büchen Holz' (Göseken 1977 (1660): 150), saksa *ma saar* ja saksa *sarra pu* 'die Büche, Buche r. d.' (Hupel 1780: 263), saksa *ma saar* 'Büche, Buche r. d.' ja

²⁷See liik introdutseeriti Ameerikast Euroopasse alles 19. sajandi esimesel poolel (Paal 1989: 79). Halli ebatsuugat (*Pseudotsuga menziesii* (Mirb.) Franco var. *caesia* (Schwer.) Franco) on meil ka metsapuuna istutatud alates 20. sajandi algusest.

²⁸Vt ka hariliku pöögi peatükki.

saksa sarra ehk *sarre pu* 'Büche, Buche r. d.' (Hupel 1818: 215), *Saksasarra-pu* (Annenkov 1878: 143).

Isegi veel 20. sajandi algupoolel käsitati selle nime all just pööki. Nii on kirjas ka *Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus: saksa-maa saar* = pöökpuu (ÕS 1937: 1242). Mitmeid näiteid leidub tollases ajakirjanduses. Ajalehes *Sakala* kirjeldab keegi K. artiklis "Kuidas tarbepuid wastupidawaks teha" Saksamaa kogemusi: *laskis kõige suurema mahla ajal suure saksamaa sarapuu (Buche) maharaiuda ja kohe neljakandilisteks pakkudeks saagida* (K. 1923: 4). See näitab, et "Saksamaa sarapuudeks" kutsuti ajalehes Saksamaal kasvavaid pöoke. Teine näide on reklaam 1906. aastast ajalehe kuulutusteküljelt:

Uuendatud Saksamaa göplid ja rehepeksu masinaid. 10 jalga pikade puistajatega, kuulilaagrite pääl Saksamaa sarapuu raamidega, mille läbi masinad palju kõwemad on, jõudsid siia ja müüb wõimalikult odawate hindadega Chr. Sander'i masinakauplus, Suure turu ääres Wiljandis (Uuendatud... 1906: 6).

1930. aastatel on ajalehes kirjeldatud mudelseppade tööd ja muu hulgas märgitud: *Wähemal määral on aga mudelipuudena üldiselt tarvitusel seeder, "saksamaa sarapuu" ja muid eriti kõwu puuliike* (Mudelist... 1938: 2). Mõningaid teateid on noteeritud ka suulisest pärimusest, nt Kihelkonna kihelkonnast on 1942. aastal kirja pandud: *suured laigud [laual] sees, nee on saksama sarabud* (Viikberg 2023a: 18).

Omal ajal apteegis müüdud droogi, pöögitõrva *Oleum Fagi empyreumaticum* eestikeelseks nimeks oli *Saksamaa saare tõrv* (Vallner 1920: 33; 1929: 124), mida rahvas ja apteekrid kutsusid lihtsalt *saaretõrvaks*²⁹ (Vallner 1929: 124). See võis olla ühtlasi põhjus, miks hakati Eestis kodustes tingimustes harilikult

²⁹Proviisor Rudol Vallner täpsustab: *õieti peaks saaretõrva nime all Saksamaa saare ehk pöökpuu tõrv tarvitusel olema, selle nime all on aga teised ülesloetud ained tarvitusel, eriti kadakatõrv [Oleum Juniperi empyreumaticum] ja põdrasarve õli [Oleum Cornu Cervi]; [ülalpool loetletust] kadakatõrva ja tõkatit [Oleum Rusci] tarvitatakse ka sissevõtmiseks, põdrasarve õli ainult pealt määrimiseks* (Vallner 1929: 123).

saarepuust (ravi)tõrva välja kuumutama (lähemalt vt Sõukand, Kalle 2008).

RAHVAPÄRASED SAKSAMAA-TÄIENDIGA TAIMENIMED, MIS PANDI SÕNARAAMATUTESSE JA MIDA TOETAS AMETLIK TERMINOLOOGIA

Lehise (*Larix* Mill.) liike on meile sisse toodud nii Euroopast kui ka Aasiast, enamasti küll Venemaa Euroopa-osast. Ta on vana kultuurpuu ning meil laialt levinud. Teada on ligi 230-aastasi lehisid ja veelgi vanemaid. Kuna euroopa lehis (*Larix decidua* Mill.) ja siberi lehis (*Larix sibirica* Ledeb. 1833) on sarnased, käsitati neid kaua aega, veel 19. sajandilgi Linné järgi ühe liigina kui *Pinus larix* L. Seetõttu kattuvad nende rahvapärased nimetused nii kirjanduses kui ka rahva seas. Hoolimata varasest introduktsoonist on seda perekonda mainitud esmalt alles Wiedemanni sõnaraamatus: *saksa-mā-mān'd* 'Lärche, Weymouthskiefer' (Wiedemann 1869: 648) ja *saksa-mā-kūs'k* 'Lärche (*Larix* L.)' (samas: 468). Kuid siin on ka botaanikuna tuntud Wiedemann tekitanud segadust, sest Weymouthskieferi nime all on tuntud hoopis valge mänd (*Pinus strobus* L.), saksa *Weymouths-Kiefer*, mida introdutseeriti Eestis lehisega peaaegu samal ajal. Pedagoog Juhan Kunder räägib oma kooliõpikus vaid euroopa lehisest: *Se jaost* [kuuse ja männi] *on ka weel saksamaa pedakas ehk lårjepuu* [soome keeles] *lehtikuusi* (*larix europaea*). *See okaspuu ajab talweks omad "kübemed" ehk okad maha. Kaswab aias aga ka metsas* (Kunder 1881: 83). Kunderi mainitud *lårjepuu* on laenatud saksa keelest (< sks *Lärche* 'lehis') ja jäi käibele ka 20. sajandil: *lårjepuu* 'lehtmänd' (ÕS 1925: 443), *lårjepuu* 'van. lehis' (ÕS 1980: 392) (Viikberg 2023b, *sub* *lårjepuu*). Lehist on meil istutatud ka metsadesse, Liivimaal 18. sajandi viimasel veerandil ja Eestimaal 19. sajandi alguskümneteil. *Kodumaa õiskaswude* I osas esineb vaid euroopa lehis, nimedeks *lehtkuusk*, *Saksamaa pädakas*, *Saksamaa mänd*, *Saksamaa kuusk* ja *lårjepuu* (Nielsen, Aidas 1907: 4). 1920. aastail müüdi apteekides lehise tärpentini ('Terebinthina laricina'), mida rahvas kutsus *Saksamaa kuuse vaiguks* (Vallner 1929: 124).

Lehtkuusk on laenatud arvatavasti soome keelest (vrd sm *lehtikuusi* '(bot.) lehtmänd (*Larix*)' (Mägiste 1931: 256). Soomest on lehisega seotud *saksa*-täiendi kohta vaid üksikteateid 19. sajandi keskpaigast *Saksannäre* ['Saksamaa noor kuusk'] ja *Saksankuusi* kujul (Suhonen 1936: 194). Vadja keelest on üliõpilane Dmitri Tsvetkov 1920. aastail üles märkinud *saksā kūsi* (Vilbaste 1957: 177), vrd *saksaa kuusi* 'lehis (Saksamaa kuusk)' (Grünberg 2013: 1105). Isuri keeles on lehis *saksankuusi* 'lehtikuusi' (Nirvi 1971: 501) ja sama ka ingerisoomes keeles — *saksankuusi*, mille Vilbaste on tuvastanud kui *L. sibirica* (Vilbaste TN 3: 580). Liivi keelest on üles märgitud *saksäküzõ* 'lehis; lapegle (*Larix*)' (Viitso, Ernštreit 2012: 279). Saksamaa kuuseks on lehist nimetatud ka läti keeles: *Vāczemes egle* 'Lärche' (Dravnieks 1944: 325), tänapäevaseks *lapegle*: *Eiropas lapegle* 'euroopa lehis' ja *Sibīrijas lapegle* 'siberi lehis' (Ernštreits 2015: 419).

Lehist on rahva seas kutsutud üldiselt nimega *Saksamaa kuusk* Põhja-Eestis ja *Saksamaa kuus* Lõuna-Eestis (Vilbaste 1993: 387), Lääne-Eestis paiguti ka *Saksamaa-mänd* ja *Saksamaa kuusk*, Lõuna-Eestis *saksakuus*, *Saksamaa petäi*, *saksapetäi* ja Setumaal *säksakuus*,³⁰ *säksamaa-kuus* ja *säksamaa-petäi* (samas). *Lehis* on metsameeste loodud nimi 1920. aastatest ja tõrjus hiljem *Saksamaa kuuse* kasutuselt. See näitab, et meil väga laialt (ka puisteedena) kasvatatavaid lehiseid (tihti euroopa ja siberi lehised koos) ei jäänud nimetama saksa laensõnaga *lärjepuu* (< Lärche), vaid selle asemele moodustati eestikeelne nimi.

Toompihlaka (*Amelanchier*) liike on kaugelt üle 20, nad on pärit nii Euroopast, Aasiast kui ka Põhja-Ameerikast, aga kuna välimuselt on nad üsna sarnased ja nende süstemaatikagi keeruline ning segane, siis rahvas neid liigi tasemel ei erista. Neid kasvatatakse ilu- ja viljapuuna (Arus 2022). Kuigi Klinge mainib, et toompihlakaid püüti meil kasvatada juba 19. sajandil (Klinge 1883: 186), annab botaaniline kirjandus nende esmakordseks kasvuajaks 1930. aastad (Kukk 1999: 214). Ameerikast pärit tähktoompihlakas (*Amelanchier spicata* (Lam.) K. Koch) on tänapäe-

³⁰Kunagi märgitud *säksa* kirjutatakse praegu *s'aksa*; ä andis märku, et *s* on peenendatud.

val kohati laialt metsistunud, ka metsades. Euroopa toompihlaka (*A. ovalis* Medik.) looduslik levila on Kesk-, Lääne- ja Lõuna-Euroopa. Ka tema metsistub meil kergesti. *Saksamaa*-täiend võeti esmakordselt kasutusele *Kodumaa taimede* kordustrukis (*Kodumaa...* 1918: 18): *Saksamaa toompihlakas*. Sealtsamast tuli kasutusele ka toompihlaka nimi, eeskujuks soome *tuomipihlaja* (Vilbaste 1993: 149); enne tal eestikeelset nime polnud. Rahvasuus mugesid puu nimetuseks *saksamaa toomingas* ja *saksamaa tuum* (Vilbaste 1953: 648, 699, 702), Harglast on 1947. aastal üles kirjutatud *saksa tuum* ‘toom’ (Viikberg 2023a: 18). Nime aitas ja aitab tänini rahva seas levitada erialakirjandus, kus toompihlaka ühe paralleelnimena esineb *Saksamaa toomingas* (nt Arus 2022).

Leedri (*Sambucus* sp.) perekonnast on meile tuntuimad kaks liiki. Must leeder³¹ (*Sambucus nigra* L.) on kogu Euroopas kasvav looduslik põõsas, Eestis aga külmaõrn ja teda leidub naturaliseerunult vaid Lääne-Eestis. Euroopas on ta ammusest ajast tuntud toidu- ja ravimtaim. Arheoloogilised kaevamised näitavad, et leedrit kasvatati juba Pirita kloostri (1407–1577) juures (Reppo jt 2021: 233). Punane leeder (*S. racemosa* L.)³² on pärit Euraasiast ja tänapäeval laialt metsistunud. Mõlemat leedriliki on kasvatatud meil ka ilupuuna.

Botaanik Otto Friedrich von Pistohlkors oli esimene, kes esitas oma Liivimaal kasvavate puude ja põõsaste loendis musta leedri eestikeelsed nimetused, sh *Saksamaa*-täiendiga *Saksamaa lodja pu* (Pistohlkors 1797: 180) ning teise nimevariandina *Koera õispu* (samas). Mõlemad nimed tähistavad Eestis laialt levinud pärismaist harilikku lodjapuud (*Viburnum opulus* L.): rahvapärane nimetus *koer(a)õispuu* on sel liigil levinud peamiselt Põhja-Eestis ja *lodjapuu* (*lodjap*, *loidapu*, *loedapuu*) Lõuna-Eestis (Vilbaste 1993: 657; EMS III: 391, 393; V: 319). Pistohlkorsi toodud nimed annab muutmata kujul edasi Friebe: *Koera õis pu* ja *Sak-*

³¹Vilbaste on arvanud, et selle liigi varasemad nimed kuuluvad tegelikult punasele leedriks, sest see on Eestis laiemalt levinud (Vilbaste 1993: 565).

³²Vt lähemalt punase leedri peatükki allpool.

sama lodja pu (Friebe 1805 : 55). Ta ütleb, et see puu on looduslik Saaremaal ja teistel väikesaartel, mandril on puu aga külmaõrn ja marju ei kanna. Teda kasvatatakse aedades ravimtaimena (samas).³³ Selle info edastab arst Wilhelm Johann Engelbrecht Zoeckell oma looduses ja aias kasvavate ravimtaimede loendis, ent teeb nimede kopeerimisel näpuvea: *Saksama lodja* (pro *lodja*) *pu* (Zoeckell 1828: 389). Seejärel võtab varasemad kirjanduses ilmunud eesti nimed kokku botaanik Johann Gottlieb Fleischer, esitades *Saksama lodja pu* kõrval ka trükivealise *ladja pu*. Kui ta märgib *Saksama lodja pu* kohta, et tegu on Põhja-Eesti (*reval-sche*) keelemurdega, siis a-lise *Saksama lodja pu* juures ta piirkonda ei märgi (Fleischer 1830: 47). Klinge enam ekslikku nimetaju ära ei too, vaid ütleb *saksama lodja puu* (Klinge 1883: 31)³⁴. Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körber märgib oma 1843. aasta käsikirjas *saksa*-nime x-iga: *Saxa ma lodja pu* (vt Vilbaste 1993: 565). Musta leedri tähtsust ravimtaimena näitab tema mainimine esimeses eestikeelses ravimtaimeraamatus:³⁵

Wleedri pu, ehk Saksa ma lodja pu. Pöesasarnane, ennamast rohhu aedades. Walged õied lahheda laia kobbaras, wängest haisust, kuiwatakse warjus ning antakse higgistamiseks, kui innimenne ennast on külmetanud, ehk kui temmal lu-wallu, ehk kael haige, ehk kõhha. Siis wõtta lussika täit kuiwa õili, walla kortert täis kewa wet peäle, katta riista kinni, et rohhi ärra ei hinga, ning lasse nüüd tük aega seista. Siis kurna weddelat läbbi ning jo sedda wet sojalt sisse; heida ennast sāngi mahha ning katta sojalt ennast kinni (Jannau 1857: 50–51).

Esimest korda seostatakse hariliku lodjapuu Põhja-Eestis levinud nimi *õispuu* Saksamaa-täiendiga Wiedemanni sõnaraamatust: *saksa-mā-ōiz'-pū* 'Flieger (*Sambucus nigra* L.)' (Wiedemann

³³Täpselt sama teave on ka juba Hupelil, aga tema esitab läti-, mitte eestikeelseid nimesid (Hupel 1777: 496).

³⁴Klinge loeb üles 15 sorti, mida aedades kasvatatakse, ja lisab ka eestikeelsed nimed: *leedri puu*, *koera õis puu*, *lodja õis puu*, *hollandri puu* (Klinge 1883: 31–32).

³⁵Sama kasutus ja samad rahvapärased nimed on toodud veel 1980. aastail populaarseimas ravimtaimeraamatus (vt Tammeorg jt 1985: 73).

1869: 810), samas on toodud ka varem kirjanduses mainitud *saksamā-lod'ja-pū* 'schwarzer Flieder (*Sambucus nigra* L.)' (samas: 569). Seejärel esitab need kaks nime Kunder oma loodusõpetuse raamatus — *Saksamaa õispuu* ja *Saksamaa lodjapuu* —, kuid kasutab neid kogu perekonna *Sambucus* kohta (Kunder 1881: 49). Ei eristatud leedriliike varem ka Soomes ja kogu perekonna kohta käisid *Saksanheisipuu* ja *Saksanheisi* (Suhonen 1936: 337). Eesti keeles tähendab *heisi* lodjapuud.

Viimast korda toob musta leedri muude rahvapäraste nimetuste hulgas *saksamaa õispuu* ja *saksamaa lodjapuu* ära oma pomoloogiaraamatus Jaan Spuhl-Rotalia (1912: 392). Ta ütleb, et see puu kasvab enamasti linnades, mõisates ja kirikute juures, sest on meile sisse toodud, ning soovitab seda rohkem kasvatada nii ravim-, ilu- kui ka toidutaimena (samas). Ometi ei leidu kumbagi musta leedri *saksamaa*-täiendiga nime suulise pärimuse kogumise ajal üleskirjutatud materjali seas. See tähendab, et need nimed olid 19. sajandi lõpuks juba käibelt kadunud. Kuid apteekrite keeles elasid edasi *Flores Sambuci* ('leedripuu õied') nimed *Saksamaa lodjapuu õied*, *Saksamaa õispuu õied* ning *Saksamaa õitsepuu* (Vallner 1929: 124).

Tänapäeval kasutatav *leeder* on eesti keelde laenatud kesk-alamsaksa keelest (< *vlêder*) ja registreeritud August Wilhelm Hupeli tõlgitud teoses *Lühhike õppetud* (Hupel 1976 (1766): 63): *Se pu mis saksad Holundri ehk Wludri puuks nimmetawad, on keigeparrematte ja kallimatte pude seltsist*. Hupeli sõnaraamatus (1780: 400) esineb laensõna *wledri pu* kujul, levikuks nii Tallinna kui ka Tartu keelemurre. Baltisakslased on seda puud kutsunud *Flieder*'iks 'statt Holunder (*Sambucus nigra*)' (Hupel 1795: 66; vt ka Pistohlkors 1797: 180). Saksamaal on *Flieder* tähistanud eeskätt leedripuud ('Holunder'), ent 16. sajandist on *Flieder* kandunud üle (ka) sirelile ('Syringe'; *Syringa vulgaris*; Kluge 2002).

Kreeka pähkclipuu (*Juglans regia* L.) on algselt levinud Vahemere idaosas ja Pärsia lahe ääres, kuid tänapäeval kasvatatakse seda puud söödavate pähklike pärast laialdaselt ka Euroopas. Meil kultiveeritakse teda harva viljapuuna ja 1930. aastaist pärineb teade Viljandist kreeka pähkclipuude kasutamisest alleepuudena (Saksa-

maa... 1932a). Teise maailmasõja lõpuni kasvas Saaremaal Mõntus suurem pähklipuu, mis andis idanemisvõimelist seemet (Laas 1987: 656; Kukk 1999: 184).

Saaremaal kasvab tänapäevalgi mitu suurt puud, näiteks Kaali külas: *kaks ligi kuue meetri kõrgust Kreeka pähklipuud, millest üks andis tänavu tubli kartulikorvitäie saaki* (Rand 2007).

Eesti keelde ilmus pähklipuu-sõna 18. sajandil, kui Helle eesti keele grammatika (2006 (1732): 299) tõi puunimetuste seas ära *saksama pähkle pu* ('Wall-nussbaum'). Nimi *saksa ma pähkla pu* ('Wallnussbaum') leidub ka Hupeli sõnaraamatus (1780: 263) Tallinnamaa (*revalsche*) sõnana, kuid sõnaraamatu teises trükkis annab Hupel vaid viljanime *saksa ma pähklid* (*pähknä, pehhen*; Hupel 1818: 215). Neid pähkleid soovitati kokaraamatutes ka toitude sisse panna; näiteks *Uus Kögi- ja Kokka raamat* ütleb, et *löhhe- ja wärske leste-kalla soosti sisse lisa* [kui on käepärast] *sampinjongid, saksama pähklaid, kapprid* (Henning 1825: 15).

Üksnes vilju (pähkleid), mitte aga puud, on nimetanud hilisemadki allikad, näiteks *saksa-mä-pähkel, sür'-pähkel* ('Wallnuss') on kirjas Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 862) ja *saksa-maa-pähkel* ('грецкий орехъ, волоский орехъ') Salemi eesti-vene sõnaraamatus (1890: 266). Nende all mõeldi seega imporditud seemneid, mitte puud ennast, mida kinnitab ka rahvapärismusse levinud viljanimi: *saksama pähken, saksama(a) pähknä, saksama pähkid* ja Martna keelejuhi selgitus (1945): *saksamaa pähklid* [on] *õuna suurdused, toodi võeralt maalt* (Viikberg 2023a: 18).

Puud mainitakse uuesti *Kodumaa taimede* esmatrükkis, kui liigile oli vaja panna nimi, ja selleks sai *Saksamaa pähklipuu* (*Kodumaa...* 1917: 56). Kuid aasta hiljem kordustrukis seisab selle asemel *Türgi pähklipuu* (*Kodumaa...* 1918: 45). Järgnenud üleminekuajal kasutati mõlemat nimekuju. Näiteks apteekides müüdava droogi *Folia Juglandis* ametlikuks nimeks oli *Türgi pähklipuu lehed*, kuid paralleelnimena kasutati edasi *Saksamaa pähklipuu lehed* (Vallner 1920: 22; 1929: 124). Kuigi loodussõnava-ra hakkas soosima *Türgi pähklipuud*, peeti kirjakeeles 1930ndate lõpuni õigeiks nii *türgi pähklipuu* kui ka *saksamaa pähklipuu* kasutamist (ÕS 1937: 1242). Samas ei mainita soome-eesti sõ-

naraamatus "türgit" üldse, viljanime *saksanpähkinä* eesti vasteks on antud *saksamaa pähkel* ja liiginime *saksanpähkinäpuu* vasteks *saksamaa pähklipuu* (Mägiste 1931: 484). Kolmas nimi — *kreeka pähklipuu* — levis rahvas seas juba 1930. aastatel (Saksamaa... 1932a) ning just see on kinnistunud puu nimeks tänini. Soome keeles praegugi käibel olevat "saksanpähkinät" on esmakordselt mainitud juba 17. sajandil: *Saxan pähkinnepuu* ja *Saxan pähkinnä*. Hilisemas kirjanduses on lisatud murdevorme: *Saksanpähkinä-puu*, *Saksanpähkinäpuu*, *Saxan-pähkinä*, *Saxan pähkinä*, *varsinainen saksanpähkinä* (Suhonen 1936: 186).

Juhan Peegel on täheldanud, et regivärssides on sõna "neiu" sünonüümina kasutatud Kihnus ja Kärddlas fraasi *saksa õun*, Jõhvis ja Paides *saksa mari*, Kosel *Saksa pähkel* (Peegel 1975: 99). Tõenäoliselt polnud neil juhtudel tegu mitte konkreetsete viljalikidega, vaid *saksa*-täiend andis neiule saksiku, s.t harilikust toredama või peenema (ülekantud) tähenduse.³⁶

Harilik pöök (*Fagus sylvatica* L.)³⁷ on looduslikult pärit Euroopast. Soojema kliima perioodil, varases neoliitikumis (6500–5000 aastat tagasi) levisid Eesti alal laialevelised metsad ja pöök oli siis üks olulisimaid puid (Kukk jt 2000: 101). Kliima külmenedes ta kadus. Pöök oli üks meie varasemaid kultuurpuuliike (Hupel 1777: 493). Meil on teada suuri vanu puid, kuigi nad on mõneti külmahellad (Kukk 1999: 179).

Anton Thor Helle sõnastikus on sõna 'Buchbaum' tõlkeks *saksamaa saar* (Helle 2006 (1732): 299). Loodusteadlane Jakob Benjamin Fischer toob oma Liivimaa loodusolu kirjeldavas raamatus samuti ära eestikeelse puunime *Saksamaa Saar* (Fischer 1778: 299) ja täpsustab, et katse neid seemnest üles kasvatada ebaõnnestus, sest külm võttis kõik kohe esimesel talvel ära. Ent ta lisab (lõuna poole osutades), et Lielvärde (sks Lennwarden) linna juures Väina jõe kaldal on pööki üsna sageli leida (samast 138). Samast ajast pärit Hupeli sõnastikus (1780: 263) leidub kaks nimekuju — *saksa ma saar* ja *saksa sarra pu* —, mis on

³⁶ Vt ka eesti fraseologisme: *kena nagu saksa õun*; *tüdruk nagu saksa õun*. www.folklore.ee/justkui/sonastik.

³⁷ Vt ka hariliku saare ja valgepöögi peatükki.

käibel nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis; sõnastiku 2. trüki lisandub kolmandana *saksa sarre pu* (Hupel 1818: 215).

Fischeri puuleviku juttu korrates mainib Friebe (1805: 18), et Kuramaal leidub põõki väidetavalt nn Oberlandis, mõnikord metsikuna, kuid täpsustab, et kui läti- ja eestikeelsed nimetused tähistavad tõesti seda puud, siis võiks selle olemasolu oletada, kuid ta ise pole neid kuski sisemaal metsikult kasvamas leidnud (samas). Friebe kordab Fischeri eestikeelset nimetust *Saksamaa saar* ("saar" väikse tähega), kiidab selle head puitu ja soovib kasvatada. Hiljem ütleb Wiedemann meie piirkonna taimestikku kirjeldavas raamatus (Wiedemann, Weber 1852: 578–579), et Fischeri andmed põõgi looduslikust leidumusest on ekslikud, sest kliima on selleks liiga külm. Ta täpsustab, et isegi kui üksikuid vanu puid olla kunagi (Liivimaal) leitud, siis küllap oli tegu istutatud puudega, mitte looduslikega. *Eesti-saksa sõnaraamatus* toob ta 'Buche' eestikeelseks vasteks *saksa-mā-sār* (Wiedemann 1869: 1120). Ka varasemas, Hupeli järgi koostatud eesti-vene sõnaraamatus on seesama *saksa ma saar* märgitud 'буковое дерево' vasteks (Lunin 1853: 166). Hupeli sõnastikus leiduvad põõgi tähenduses *saksa ma saar* ning *saksa sarra pu* (Hupel 1780: 263). Kui esimene nimekuju kandus edasi teistessegi leksikonidesse, siis teist esines vaid üksikjuhtudel, nt Nikolai Annenkovi botaanilises sõnaraamatus: *Saksamaa saar*, *Saksamasaar*, *Saksasarra-pu* (Annenkov 1878: 143). Ilmselt pole "sarra pu" puhul tegu sarapuuga (*Corylus avellana* L.), vaid "sarapuu" on saadud arvatavasti saarepuu ekslikust üleskirjutusest.

Võib niisiis oletada, et varases kirjasõnas ei mõeldud *Saksamaa saare* all mitte niivõrd meil kasvavat harilikku põõki, vaid pigem põõgipuitu, mida tisleritöödeks sisse toodi. Nii mainib ju ba Göseken oma sõnastikus vaid põõgipuitu ('büchen Holtz') ja ütleb selle eestikeelseks vasteks *Saxa Sahrne Puh* (Göseken 1977 (1660): 231).³⁸ Ka Kunder rõhub puidu olulisusele: *saksamaa saar*, (*fagus sylvatica*) *mis Lõuna-Euroopas kaswab ja mil-lest sigarikastid, räimepütid tehakse* (Kunder 1881: 70). Soome

³⁸Vilbaste on selle oma raamatus märkinud ekslikult harilikuks saareks (*Fraxinus excelsior* L.; Vilbaste 1993: 324).

murretest on registreeritud vaid nimekujud *Saksan saarni*, *Saxan saarni*, *Saksantammi*, *Saxan tammi* 19. sajandi keskel (Suhonen 1936: 152). Nagu näha, pandi kõva puiduga pöögile nimed samasuguste kõvapuidu omadustega kodumaiste puude saare ja tamme järgi.

Kui 20. sajandi algul, nt Jannau saksa-eesti sõnaraamatu 9. trükk (1906), oli *saksamaa saare* nimi veel esil, siis hiljem hakkas see kirjakeelest kaduma. *Kodumaa taimede* esmatriikis pandi puu nimeks *pukspuu* (*Saksamaa saar*) kui pöögipuu paralleelnimi (*Kodumaa...* 1917: 39), järgmises trükkis oli aga pukspuust saanud *pöökpuid* (*Saksamaa saar*) (*Kodumaa...* 1918: 44). Paralleelnimena jäi see käibele 1930ndate lõpuni, kui õigekeelsuse sõnaraamat annab *saksamaa saare* vasteks *pöökpuid* (ÖS 1937: 1242). Suulise murdeainese kogumise ajast on *Saksamaa saar* üles märgitud viiest kihelkonnast (Viikberg 2023a: 18); seda pole palju.

Eesti *pöök*-sõna laenuallikaks on tavatsetud esitada alamsaksa *böke* ja/või rootsi *bök* (Mägiste 1982: 2335; Raun 1982: 136; Metsmägi 2012: 406), ent see paistab olevat nii üksnes häälikulisest küljest. Kahtlaseks muudab seletuse väga hiline esinemus eesti kirjakeeles, sest alamsaksa laenud annavad endast märku varakult, ja murdekeeles on *pöök* päris tundmatu. Sõna on peetud alamsaksa laenuks ka liivi keeles (*būg-boim* 'Buche, Buchenbaum' < alamsks *bōk* 'Buchecker' Kettunen 1938: 33), tänapäevasel kujul *bukspū* 'pöök' (Viitso, Ernštreit 2012: 50), kust paistab ühtlasi välja pukspuu nimi (< sks *Buchsbaum* < lad *buxus*). Soome *pyökki* (*Fagus silvatica*) on ammune laen rootsi keelest. Eesti *pöögi* puhul tuleb niisiis arvestada alamsaksa või rootsi päritoluga. Pole välistatud ka soome kaudlaen (Viikberg 2016, *sub* *pöök*).

Suur sarapuu (*Corylus maxima* Mill.) on looduslikult levinud vaid Kreekas, Türgis ja Kaukaasias, mujal, ka meil, kasvatatakse teda kultuurtaimena. Selle seemneid kutsutakse fundukkideks. Lauluisa Friedrich Reinhold Kreutzwald märgib ajakirja *Ma-ilm ja mõnda* teises numbris (1848), kui ta kirjeldab Ameerika loodust:

Pennsilwania, Tennessee ja Wirginia maal paneb nende [rändaw-tui] rändamise parw inimest kohkoma, ja siiski on nisuggused rändavad ulgad pissokeseks arwata nende miljonide wasto, mis õhto pool Amerika metsades Kentukki ja Indiana maakonnas sure Ohio-jõe kallastel leitakse, kus nende kõige armsam toit Saksamaa-sarrapu pähkliid wägga rohkest kaswab (Kreutzwald 1848: 45).

Millise puuliigi vilju ta selles tekstis *Saksamaa-sarrapu pähk-lite* all mõtleb, pole teada, kuid on kahtlane, kas suurt sarapuud tol ajal Ameerikas üldse kasvatati. Igatahes ei saanud see levida metsades, seega pidi see olema mingi Ameerika oma liik. Selle nime seostab meil kõnealuse liigiga alles Wiedemann 20 aastat hiljem, kui annab saksa 'Lambertsnußbaumi' eesti vasteks *saksa-mā-sara-pū* (Wiedeman 1869: 1111). Eesti murdematerjalis leidub Väandrast üles kirjutatud puukirjeldus (1932): *saksama sarapu on põesa moodu puu, a tal kasvavad teist moodu pähk-led* (Viikberg 2023a: 18). Nagu näha, leidub selle nimekuju kohta nii kirjanduses kui ka pärimuses vaid üksikteateid.

Höberemmelgas (*Salix alba* L.) on üks meie läbi aegade populaarsemaid ilupuid, looduslikult levinud Lõuna-Eestis, mujal Eestis kultuurpuuna. Alates Pistohlkorsi Liivimaal kasvavate puude ja põõsaste loendist on tal eesti keeles nimeks *saksa pao* (Pistohlkors 1797: 179), mis lubab oletada puu võõrapärast päritolu või siis seda, et esmalt istutasid "saksad" seda oma elukohta ilupuuna. Höberemmelga oksad olid varasemal ajal Lääne-Euroopas olulised palmipuudepüha kombestik (Kalle, Sander 2020). Fischer lisab *Saksa pao* nimele "puu" — *Saksa pao-pu* (Fischer 1805: 29–30) — ning annab puule veel pika kasutus- ja kasvatamissoovitusse. Hupeli sõnaraamatus on saksa 'weisse Weide resp. Satzweide'³⁹ vasteks *saksa pao*, *saksa paio* (Hupel 1818: 215). Järgmine autor, Johann Wilhelm Ludwig von Luce, toob oma loodusraamatus ära vaid nimekuju *saksa paio* (Luce 1823: 332). Rõhutades "puud", esitavad Wiedemann ja Weber selle nime *saksa paju pū* kujul (Wiedemann, Weber 1852: 593) ja loevad üles Liivimaa ko-

³⁹*Satzweide* tähendab tõlkes pajukeppe, mida kasutatakse pajupuu istutamiseks, seega tähendas eesliide "saksa" istutatavaid pajukeppe.

had, kus puid kasvab või kuhu neid on istutatud. Saaremaa kohta on neil öelda vaid seda, et puu esinemist seal on maininud Luce.

Helisemad sõnaraamatud on toonud kord lühema *saksa*-, kord pikema *saksamaa*-täiendi: *saksa-mā-paju* 'Silberweide' (Wiedemann 1869: 831) ja *saksa-paju* 'Silberweide' (*Salix alba* L.) (sammas: 1103), *saksa-maa-pahju* (верба бѣлая, ветла) ['pahju' on ilmne trükiviga, *pro* 'paju'] (Salem 1890: 258) ja *saksa-paju* (верба бѣлая, ветла) (sammas: 344). Lühikirjeldus Kunderi kooliõpikus ütleb, et puu on remmelgasarnane (s.t puu, mitte põõsa välimusega): *Saksamaa paju (salix alba) saab 80 jala kõrguseks. Seda samma moodi kui rämmelgas, muud kui lehed alt poolt pehmete, nagu siidiste karwadega kaetud* (Kunder 1881: 72). 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse ajalehtedes kohtabki neid kaht nime sageli koos: *saksamaa paju ehk remmelgas*.⁴⁰ *Saksa*-täiendit on sel liigil täheldatud ka vadja keeles: *saksā paju* (Vilbaste 1957: 177). *Saksaa paju* (Saksamaa paju) 'hõbepaju, hõberemmelgas' juures täpsustatakse kasvukohta: *saksaa paju kasvop kuza ni-buit liivõzikkos* 'hõbepaju kasvab kusagil liivikul' (Grünberg 2013: 1105). Eesti pärimuses on selle liigiga seotud ka üks ilmaennustus Rõugest (tekst ei järgi küll kohalikku murdekeelt): *Kui saksamaa paio lehed kuiva ilmaga väga läikivad kui päike õhtsa pooles on, tuleb tõisel päeval vihma* (E 17093 (25) < Rõuge — Märt Siipsen (1895)).

Paplid (*Populus* sp.)⁴¹ on omavahel üsna sarnased, seetõttu eristab rahvas neid harva ja nimetab ühe nimega. 19. sajandi algusest on teada (Germann 1807: 107), et pappleid kasvatati juba päris palju tema kiire kasvu ja hea hakkamasaamise tõttu meie kliimas.⁴² Siin-seal maanteedel võis leida juba isegi paplialleesid. Suuri va-

⁴⁰Vt paju peatükki tagapool.

⁴¹Läti keeles on registreeritud saksa *Pappel*'i vasteks *Vācijās apse* ('Saksamaa haab'; Dravnieks 1944: 388), mille on hiljem välja vahtanud laensõna *papele* 'pappel' (Ernštreits 2015: 607).

⁴²Nendest üksikutest 18. sajandil istutatud puudest jõudsid 20. sajandil oma imposantse välimuse tõttu saada maamärkideks — kusjuures liiginimena säilis edasi *Saksamaa haab* — nt Rāpinas 150-aastane "Kõstrimäe uhkus" (Rāpina... 1934: 6) ja Mustjalas 150–180-aastane "Mustjala puudekuningas" (Torm... 1932b: 3). Saaremaale olla nende

nu pappleid oli sel ajal eriti Vene õigeusu kirikute juures. Näiteks Tallinnas Kaasani kiriku juures olnud must pappel (*P. nigra*) kasvas seal 18. sajandi teisest poolest 20. sajandi lõpuni (Sander 2005). Papliliike on eristatud kirjanduses ja lisatud neile rahvapärased nimetusi. Nime all *saksamaa-haab* ~ *saksamaa-haav* tunti varem üle maa Põhja-Ameerikast pärit palsamipaplit (*Populus balsamifera* L.) (Vilbaste 1993: 491). Murdekeelest on registreeritud *saksa-aas* Käinast ja *saksamaa-oab* Kuusalust (samas). Ka Soomes on palsamipaplit registreeritud 19. sajandi keskpaigas *Saksanhaapa* nime all (Suhonen 1936: 288).

Helle annab sõna 'Pappelnbaum' vasteks *kunnä päe pu ja saksa ma aaw* (Helle 2006 (1732): 299) ja Hupel *saksa ma aaw* 'Pappelbaum' (Hupel 1780: 263; 1818: 215). Meie arvates võis tegu olla musta papliga (*Populus nigra* L.), mida Hupel mainib ka oma piirkonna taimenimede loendis kui kohalikku liiki koos samade nimedega (Hupel 1777: 507). Hupelilt võeti see nimi üle eesti-vene sõnaraamatutesse, kus 'ТОПОЛЬ' sai eesti vasteks *saksa ma aaw* (Lunin 1853: 166) ja *saksa-maa-haab* (Salem 1890: 1). Ent nii 'Pappelbaum' kui ka 'ТОПОЛЬ' tähistavad perekonda (*Populus*), mitte liiki. Esimesena kirjeldab puu kasutamist ajakirja Lühhiike õppetud 17. peatükis Hupel:⁴³ *Kunnä päepu ehk saksa ma aaw ei anna muud rohto kui salwi, mis seddasamma wisi tehakse kui kasse puust, kui sa ka need kassud woiga toukad* (Hupel 1976 (1766): 63). Ja ka suulises pärimuses on "Saksamaa haab" ravikasutusse läinud: *Saksamua huab* (*Saksamaa haab*), *pappel* [*Populus candicans*]. Mõned tarvitavad selle noori tõrvasiid lehti südamevalu (südamehaiguse) vastu neid suus närides ja seda sülg alla neelates (Vilbaste, TN 1, 424–426 (204) < Torma khk, Avinurme ümbrus — Mihkel Sild (1930)); *Saksama huab* ~ *paabõljoni puu* ~ *paplipao*. *Pungad teena ja viinas maohaavade, vist ka põiehaiguse vastu* (Vilbaste, TN 1, 969 (27) < Kihnu khk — Theodor Saar (1937)).

puude istikud toodud üle mere Rootsist (samas). Hiljem muutusid need puud Saaremaal meremärkideks (Kalle 2015).

⁴³Tegu oli Hupeli tõlkega Peter Ernst Wilde Miitavis ilmunud ajakirjast *Landarzt* (1865). Rahvapärane puunimi pärinebki tõlkijalt.

Varastes botaanilistes kirjutistes esitatakse puid liigilise täpsusega. Kuna tegu polnud aga maakeelt tundvate inimestega, tegid nad nimeses trükivigu. Näiteks märgib Fischer (1778) Liivimaal looduslikult kasvavaks puuks musta papli⁴⁴ eestikeelse nimega *Künäpä* ja *Saksama amo* (samas: 373), kuid kordustrukis on neid parandanud: *Küna päpu* ja *Saksama aaw* (Fischer 1791: 642). Ka Pistohlkors (1797) märgib meil looduslikuks *Künnäpäe pu* ja *Saksamaa aaw*'a (samas: 177). Samad nimed annab sellele liigile Friebe, lisades kasutus- ja kasvatamissoovitusi (Friebe 1805: 33). Nimega *saksa-maa-hāb* mainib musta paplit ka Wiedemanni sõnaraamat (1869: 65), palsamipapli nimeks on seal aga *lehkaw saksa-mā-hāb* ja *palsami-saksa-mā-hāb* (samas). Suulises pärimuses on musta papli rahvapärast nime *saksamaa aab* leitud üksnes Vigala kihelkonnast (Vilbaste 1993: 492), kuid üks käesoleva artikli autoreid kuulis Saaremaal Anseküla kihelkonnas selle liigi rahvakeelset nime *Saksamaa haab* isegi veel sel sajandil (Kalle 2015).

Euraasia päritolu hõbepapli (*Populus alba* L.) "Saksamaa" nime mainib esimest korda Kunder oma *Looduse õpetuses: Meie haawa sugulane on saksamaa haab (populus alba) oma walkjas halli lehtedega* (Kunder 1881: 71).

Mägivaher (*Acer pseudoplatanus* L.) on Euroopas looduslik liik. Meie piirkonna kohta on mainitud 19. sajandi algul (Grindel 1803: 300), et ta on aia, pargi, linnahaljastuse ning kalmistute puu, kuid millegipärast kirjeldab autor puuliiki kahtlevalt küsimärgiga. Kultuuris on liik arvatud tavaliseks (Kukk 1999: 88): teda leidub üsna sageli ja ta metsistub tihti, kohati esineb eri põlvkondadesse kuuluvaid suuri puid. Nimi *Saksamaa vaher* loodi talle *Kodumaa taimede* kordustrukis (*Kodumaa...* 1918: 11). Kirjakeeles käibis see 1930. aastate lõpuni (ÕS 1937: 1242) ja muudeti seejärel *mägivahtraks*. Murdekogudes leidub Jämaja kihelkonnast pärinev tekst (1957): *mis teineteis(s)e külge koutu kasuvad, tee ääri kou-*

⁴⁴Varastes Liivimaad kirjeldavates botaanilistes kirjatöödes tuuakse korduvalt ekslik teave, et must pappel on piirkonnas looduslik. Siiski ei peeta seda puud praegu ei Eestis ega Lätis looduslikuks. Esimesed looduslikud leiukohad on alles Lõuna-Leedus.

tu, [on] *saksamaa vahtrid*; *saksamaa vahtrid on punaste lehtedega* (Viikberg 2023a: 18). Selle kirjelduse põhjal ei saa liiki siiski tuvastada, sest punaste lehtedega võib olla teisiigi vahtra kultuurliike ja sorte (nt hariliku vahtra punaselehine sort 'Swedleri'). See võib viidata isegi meil kasvavale Ida-Aasiast pärit ginnala vahtrale, mida on teada 1865. aastast.

SPONTAANSELT LOODUD JA JUHUSLIKUD RAHVA SEAST KOGUTUD SAKSAMAA-TÄIENDIGA TAIMENIMED

Valget sõstart (*Ribes rubrum* Album Group) on *saksamaa-marjapuu* nime all mainitud vaid ühes Paistu ülestähenduses (Vilbaste 1993: 535) ja see pärineb tõenäoliselt 1920.–1940. aastaist. Nime teket või päritolu selgitatud pole. Jaan Spuhl-Rotalia (1912: 189) järgi olid 20. sajandi algul kõik valge sõstra sordid pärit kas Saksamaalt, Hollandist või Prantsusmaalt. Kodumaiseid sorte polnud, seega võiski tegu olla mingi Saksamaalt toodud sordi rahvapärase nimetusega.

Punasele leedri (*Sambucus racemosa* L.) on Vilbaste kogunud nime *saksamaa pihlakas* vaid Kuusalu kihelkonnast Kaberneemelt (Vilbaste 1993: 566). See on pandud arvatavasti sarnasuse tõttu hariliku pihlaka (*Sorbus aucuparia* L.) küpsete punaste marjadega. Samalaadne juhtum on teada Soomest, kus puud on nimetatud *Saksanpihlaja*'ks (Suhonen 1936: 337), aga ka *heisi* ehk 'lodjapuu' (*Viburnum opulus*) järgi *Saksanheisi*'ks (samas) (lähemalt vt musta leedri peatükist).

Koduloohuviline korrespondent Marta Mäesalu on 1971. aastal saatnud rahvaluulearhiivi teksti, mis näitab, kuidas võidakse omaloominguliselt moodustada loodussõnavara. Kui kultuuris kasvab mingi teistmoodi puu, olgu näiteks pihlakas (*Sorbus*), võib seda kohe kategoriseerida "Saksamaa" liigiks:

Must vares on saksamaavares, tema ei kannata külma, lendab talveks Saksamaale, sellest nimi. Lisaks, Saksamaa nime poogitakse ka puudele ja põõsastele: pappel on saksamaahaab, lehis saksamaamänd ja ilupõõsas pihlakas on saksamaapihlakas. Nii oli veel hiljuti (RKM II 333, 209 (12) < Häädemeeste — M. Mäesalu (1971)).

Vahemere idaosast pärinev **harilik hobukastan** (*Aesculus hippocastanum* L.) on meil 17. sajandist kultiveeritud ilupuu. Klinge ütleb 19. sajandil (1883: 99) selle eestikeelseks nimeks *kastani puu* (saksa keeles *Rosskastanie*). Gustav Vilbaste kirjutab, et Kihnu saarel kasutasid mõned vanemad inimesed hobukastani kohta nime *saksamaa sarabuu*, muidu on kogu saarel üldine nimi *kastan* (Vilbaste 1993: 131). Muhust on 1986. aastal talletatud tekst: *saksa soar, see oo sur kastaani puu* (Viikberg 2023a: 18), tõendades jällegi, kui juhuslikult ja spontaanselt on võidud taimenimesid luua. Kas rahvalaulus on mõeldud konkreetset liiki (tõenäoliselt siiski mitte), on tagantjärele raske tuvastada (Rõuge tekst ei järgi kohalikku murdekeelt):

Tohi siin toresta laulda, healta hästi kuulutada. Siin om kulleja külana, sõnavõttija võsana, healeviija vitsikunna. Kubjas kulleli külana, kilter võtt sõna võsasta, veli viis heale vitsikusta. Kulle kun laulab neiu noori, Virun ta laulab vitsa pääla, Harjun haavaoksä pääla, Kõpun kõeva lehe pääla, Saksamaa sarapuu pääla, Rooben rootutu pääla. Saksamaa sarapuu sadeli, Roobe roogu kõigutel-li (E 17169 (5) < Rõuge khk, Oina veski — J. Tõllasson (1895)).

Harilik kikkapuu (*Euonymus europaeus* L.) kasvab meil enamasti sissetoodud ilupuuna parkides ja aedades, aga võib ka metsistuda (Sander 2015). Looduslikult leidub seda Läti piiri ääres ja Sõrve poolsaarel, kus Jämaja kihelkonnast pärineb ka ainus asjakohane ülestähendus dendroloog Eduard Viirokilt:

[K]uid mõned asjaolud räägivad siiski metsistumise poolt, ja nimelt: leidub ainult nooremaid põõsaid ja kohalikud elanikud ei tea teda kuidagi nimetada (isegi need mitte, kes taimede, põõsaste ja puude vastu tunnevad suurt huvi, teades muidu taimi ja põõsaid nime järgi), kutsuvad teda küll “saksamaa lepaks”, kuid meil on ju saksamaa puude nime all (saksamaa kuusk, saksamaa mänd, saksamaa pihlakas) tuntud palju võõramaa puid. (Viirik 1932: 122).⁴⁵

Miks *lepaks*? Tõenäoliselt punaste viljade järgi, sest *lepane* tähendab verist Lääne-Saaremaal ja *lepäne~lepälene* Mart-

⁴⁵Vilbaste on selle ka oma raamatusse pannud (Vilbaste 1993: 310).

nas (lähemalt vt Sander, Kalle 2015; EMS V: 106, 114) ning vere tähenduses esineb *lepp* Hiiu- ja Saaremaal ning rannamurdes (EMS V: 111).

Kesk-Aasiast pärit **tatari kuslapuu** (*Lonicera tatarica* L.) kohta on teateid Vigalast *saksamaa kukepuu* ja Hallistest *saksamaa kohlap*’i nime all (Vilbaste 1993: 406). Nii *kukepuu* kui ka *kohlap* on kohaliku hariliku kuslapuu (*Lonicera xylosteum* L.) nimed, seega on võõrliik saanud oma nime sarnasuse alusel ja lisatud on täiend “Saksamaa”. Soomes on Euroopa päritolu väänduval kuslapuul (*Lonicera periclymenum* L.) üles märgitud nimi *Saksan kuusama* (‘Saksa kuslapuu’; Suhonen 1936: 208).

Põhja-Ameerikast pärit ja meil ilupuuna kasvatatava põõsa **võsund-kontpuu** (*Cornus sericea* L.) nimetustest on registreeritud Vigalast *Saksamaa kukerpuu* ja Setumaalt *Saksamaa kõiv* (Vilbaste 1993: 609). *Kukerpuu* nimi on tulnud tõenäoliselt kohalikust harilikust kuslapuust (*Lonicera xylosteum* L.); tänapäeval tuntakse kukerpuu nime all harilikku kukerpuud (*Berberis vulgaris* L.). *Kõiv* (‘kask’) on pandud arvatavalt selle kontpuu valgete marjade järgi.

Pajud (*Salix* sp.). Otto Wilhelm Masingu *Marahwa näddala-leht* toob metsade ja puude parema hoidmise ja kasutamise eeskujuks Saksamaa ning kirjeldab, milliseid tarbepuid seal kasvatatakse:

Wõtwad tallopojad Saksa-maal mitmesugust puud, agga kõigesaggedamaste rämmelgat, ehk saksama-hawa puud, ehk muud seddasarnast, mis jõudus on kaswamas. Peawad innimesed wõeral mail rämmelgatest, mis meie maal mõnnes kõhhas ka saksama pajuks nimmetawad, suurt luggu, ja piddawad tedda palju maas, et ta ussin on kaswamas, ja head põlletuse puud annab (Masing 1825: 236).

Ent kirjutades kodumaa metsade ja puude raiskamisest, ei maini ta Saksamaa paju ega haaba: *lõhmust, paju ja rämmelgat ei tahha meie nimmetatagi, et neid küll ennam raisatakse, kui tarwis olleks teha* (Masing 1825: 231).

Millist piirkonda Masing mõtles, kui kirjutas *mõnnes kõhhas*? Tegu võib olla Avinurme ja Torma piirkonnaga, kus *Saksamaa*

pajuks on kutsutud rabadat remmelgat (*Salix × fragilis* L., *nom. cons.*) (Vilbaste 1993: 558). Nimi viitab sellele, et puud kasvatati sissetoodud ilupuuna tema vastupidavuse tõttu:

Kõikide puude seast on esimene eesõigus tüvi-pajude (Saksamaa paju, remmelga⁴⁶ j.t.s) päralt. Nemad kasvavad igal maapinnal, on kõige halvema seisupaigaga rahul, kannatavad kõige karedamat ümberkäimist ja igasuguseid vigastusi: ei aja liig pikkasid ja laialdasi juuri jne. Tüvipajusid võib ka põlluvaheteele istutada (Kask 1903: 295).

Vitspaju ehk korvipaju (*Salix viminalis* L.) on puutöönduse keskuses Avinurmes tuntud *saksamaa paju* nime all (Vilbaste 1993: 563) ja teda kasutati vitspunutiste tegemiseks. Murdekogude andmed ei võimalda määrata liiki, sest kirjeldused on liiga üldised, näiteks Karksist pärit tekst: *punatse pajose olli saksamaa pajose*; Martnast: *sii taga parkis kasovad neoksed punased paiod, nee ütasse saksa paiod*; Lüganuselt: *punerdavad pajod onvad, lehed on ka tõist muodi, saksamaa pajod* (Viikberg 2023a: 18).

Punase koorega on meil mitu kultuurpaju liiki, mida on kasvatatud nii ilu- kui ka tarbepuuna (Kalle, Sander 2020), seega võib toodud kirjelduse põhjal olla tegu kas punapaju (*S. purpurea* L.), halapaju (*S. acutifolia* Willd.) või hoopis härmpajuga (*S. daphnoides* Vill.).

Harilik pooppuu (*Scandosorbus intermedia* (Ehrh.) Sennikov) kui Balti endeem kasvab meil oma areaali idapiiril (Kukk 1999: 224); looduslikult on ta levinud Lääne-Eestis ja saartel. Mihklist on üles märgitud *saksamaa pihelgas* ja Kuusalust ning Tallinnast *saksamaa pihlakas* (Vilbaste 1993: 599). Et siin on tegu puuliigi loodusliku levilapiiriga, võivad kõne alla tulla ilmselt puukoolist toodud ilupuud, mitte looduslikud. Ka Soomes on sel puul juba 17. sajandist säärane nimi nagu *Saxan pihlawa* ja 19. sajandil on

⁴⁶Siinkohal võidi mõelda hõberemmelga ja rabeda remmelga hübriidi punakat remmelgat (*Salix × rubens* Schrank), mis on saanud tuntuks suhteliselt hilja (esmamainimine Klinge 1883: 68), kuid esineb meil nüüd kultuuris sageli (Kukk 1999: 229).

kirja pandud *Saksan pihlaja* ning *Saxan pihlaja* (Suhonen 1936: 356).

Varem kuulus pooppuu pihlaka (*Sorbus*) perekonda (nüüd on see sünonüüm: *Sorbus suecica* (L.) Krok jtmq.). Soomes on mitmel varem pihlaka perekonda kuulunud liigil "Saksamaa" nimi: soome hõlmpihlakal (*Hedlundia hybrida* (L.) Sennikov et Kurtto (sünonüüm *Sorbus fennica* (Kalm) Fr.)) *Saksan pihlaja* ja *Saxan pihlava* (Suhonen 1936: 355–356) ning valgel tuhkpihlakal (*Aria edulis* (Willd.) M.Roem (sünonüüm *Sorbus aria* (L.) Crantz)) *Saksanpihlaja*, *Saksan pihlaja*, *Saxanpihlava* ja *Saxanpihkava* (samas: 355). Kuid ka tõmbilehist viirpuud (*Crataegus laevigata* (Poir.) DC.) on seal *Saksanpihlaja* nimega kutsutud (samas: 122). Arvatavalt on need soome nimed pandud sarnasuse tõttu pihlakamarjadega.

Harilik pihlenelas (*Sorbaria sorbifolia* (L.) A.Braun) on pärit Aasiast, tänapäeval on ta ilupõõsana tavaline ja metsistub kergesti. Varem, 20. sajandi esimesel poolel oli ta rahva seas tuntud kui *saksamaa pihlakas*, lisaks murdevariandid *saksamaa kanarik*, *saksamaa-pihlak*, *saksamaa-pihelgas*, *saksamaa-pihlakas*, *saksamaa-pihl* (Vilbaste 1993: 597). Nimed on antud tema lehtede sarnasuse tõttu hariliku pihlaka lehtedega (*Sorbus aucuparia* L.). Kultuurpõõsana on ta meil teada 19. sajandi algusest (Friebe 1805: 337; Kukk 1999: 223), kuid alles *Kodumaa taimede* teises trükis (*Kodumaa...* 1918) on ta saanud oma kirjakeelse nimetuse *pihlenelas*, mis on püsinud praeguseni. Ka Soomes on sellest taimest üksikteatena üles tähendatud nimetus *Saksanpihlaja* (Suhonen 1936: 355).

Suur läätspuu (*Caragana arborescens* Lam.) on niisamuti pärit Aasiast. Meil kasvatati teda ilupõõsana juba varakult (Hupel 1777: 524; Kukk 1999: 171) ja teda leidub harva ka metsistunud. Kreutzwaldi käsikirja jäänud kirjatöös on mainitud *Saksamaa ernepuu*'d, Kuusalus on aga kasutusel olnud *saksamaa pihlakas* (Vilbaste 1993: 224). *Ernepuu* on selle taimel laialt levinud rahvapärane nimetus, sest ta viljakaunad meenutavad hernekauunu. Lehtede sarnasusest hariliku pihlaka lehtedega on tulnud *saksamaa pihlaka* nimi.

Kibuvitsa (*Rosa* sp.) rahvapäraseks nimetuseks on Kuusalus olnud *lurdipuu* (Vilbaste 1993: 537; EMS V: 519), aga Kuusalu murdematerjalis leidub ka *saksamaa lurdipuu*, mis viitaks justkui kultuursordile või -liigile. On arvatud, et selleks liigiks võiks olla näärelehine kibuvits (*Rosa pimpinellifolia* L.; Viikberg 2023a: 17); täpsemalt võib see olla sort 'Plena' (Kukk 1999: 222), mida meil on tuntud juba varakult (Fischer 1778: 119; Kukk 1999: 222).

KOKKUVÕTTEKS

Saksamaa- ja *saksa*-täiendiga taimenimetusi on kõige rohkem eesti ja soome keeles; meil kattuvad nulg, pöök, lehis, leeder, kreeka pähklipuu, pappel, pooppuu ja harilik pihlenelas; teistest sugulaskeeltest kattuvad meil vadja keelega lehis ja hõberemmelgas ning isuri, liivi ja ingerisoom keelega lehis.

Nagu eelnevast selgus, jagunevad *Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga nimed kolmeks: a) üksnes varases kirjasõnas leiduvad nimed, mis puuduvad suulises pärimuses; b) rahvapärased *Saksamaa*-täiendiga taimenimed, mis pandi sõnaraamatutesse ja mida toetas ametlik terminoloogia; c) üksikud rahva seast kogutud *Saksamaa*-täiendiga rahvapärased nimed.

Võõrliike, mille puhul kasutati *Saksamaa*- või *saksa*-täiendit, leidis nii viljapuude, ilupuude, ravimtaimede kui ka metsapuude seas. Vanemas kirjanduses leidub näiteid, et nende nimedega ei tähistatud mitte üksnes võõrpuid, vaid ka nende puude vilju (nt tsitruselised, ploomid, kastanid), mida toodi sisse kokanduse tarbeks, või puitu (nt pöögipuit), mida vajati tisleritöödeks, või hoopis droogi (nt pöögitõrv), mida vajati apteegis. Ühel juhul ongi — põhjuseks sarnased nimekujud — võõrpuu pöögi nimi (*Saksamaa saar*) kandunud sellest puust valmistatud droogi (*saaretõrv*) kaudu üle kohalikule liigile, saarepuule. Nagu näha, pandi kõva puiduga pöögile nimi sarnaste kõvapuidu omadustega kodumaiste puude, saare ja tamme järgi. Ilmselt pole pöögi *Saksamaa sarapuu* nimel seost sarapuuga (*Corylus avellana* L.), vaid see "sarapuu" on tõenäoliselt pärit "saarepuu" ekslikust üleskirjutusest ja kandunud edasi kirjanduse kaudu.

Tuleb ette, et *Saksamaa*-nimega on kutsutud mitut eri liiki. “Saksamaa kuuseks” on nimetatud näiteks lehiseid, nulge, samuti võõrkuuseliike, mis erinesid kohalikust kuusest oma okaste hõbedase värvi poolest. Alati ei eristatud liike taimeperekonna sees ja nii said nime “Saksamaa haab” kõik papliliigid. Võõrpuude nimetusi oli vaja eesti keeles luua juba ammustel aegadel, kui tuli kirjeldada kas Lõuna-Euroopa või Ameerika loodust.

Nagu eelnevast selgub, liigitati 18. sajandil (esmastead 17. sajandist) “Saksamaa puudeks” külmakartlikke liike, mida pidi külmal perioodil kasvatama kasvuhoones või potitaimena. See- ja võisid need *Saksamaa*-nimed levida eestlaste kaudu, kes kasvuhoonetes taimi hooldasid. Võõrliikidele pandi nimesid nende sarnasuse tõttu mõne kohaliku liigiga, lisades ette “Saksamaa”, olgu selleks kuusk, pihlakas, paju vm. Hiljem asendati need *Saksamaa*-nimed sageli tõkelaenudega saksa taimenimedest. Üksikujuhtudel võidi võõrpuuliigi nimetus laenata mõnest soome-ugri keelest (nt *nulg* mari, *toompihlakas* soome keelest) või loodi uus algupärane nimi (nt *lehis*). Isegi veel 20. sajandil võis rahvas mingile oma kultuuris teistmoodi puule, mis meenutas kohalikku puud (nt pihlakas, *Sorbus*), panna spontaanselt ette “Saksamaa”, ja uus puunimi oligi loodud.

Keeleandmete põhjal võib jälgida, millal hiljemalt üks või teine võõrliik meile jõudis, nagu ka seda, millisel kujul jõudsid uudiskeelendid Põhja- ja Lõuna-Eestisse. Kahe omaaegse kubernangu ja kahe põhimurde alusel loodud kahe kirjakeele tõttu said paljud puu- ja põõsanimed erineva kuju — tallinna ja tartu keeles. Hästi on see märgatav näiteks pirni, leedri ja pajude puhul.

Rahvalauludes võidi aga *saksa*-nimega tähistada hoopis midagi saksikut, s.t toretsevat, paremat või nooblimat (nt *saksa õun* ja *saksa mari* tütarlapse kohta), mitte aga võõrliike sõna otseses mõttes.

Raivo Kallet toetas uurimuse kirjutamisel Eesti Teadusagentuur (grant nr STP37).

Arhiiviallikad:

E = Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EFA = Eesti folklooriarhiivi rahvaluulekogu, Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

RKM = Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi, nüüdse Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

Vilbaste, TN = Gustav Vilbaste rahvaluulekogu, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Kirjandus

- Aednikud ja mesinikud oma päevaküsimusi arutamas. 1930. — *Päevaleht*, nr 238, lk 4
- Анненков 1878 = Анненковъ, Николай И. *Ботанический словарь*. Санктъ-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ
- Arus, Liina (koost.) 2022. *Väike toompihlakaraamat*. Polli: Eesti Maaülikooli Polli aiandusuuringute keskus
- Bergmann, Jaan 1903. Mesilaste karjamaa ja selle parandamine. — *Põllumees*, nr 17, lk 283–284
- Dravnieks, Jēkabs 1944. *Vāciski latviska vārdnīca*. Sestais iespiedums. Rīga: Technisko un praktisko rakstu apgāds
- Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. 2020. Veebiväljaanne. Tallinn: Eesti Keele Instituut; www.eki.ee/piibel
- EMS 1994–2023 = *Eesti murrete sõnaraamat*, I–VII kd. Tallinn: Eesti Keele Instituut. www.eki.ee/dict/ems
- Erhardt, Walter von, Erich Götz, Nils Bödeker, Siegmund Seybold 2002. *Zander: Handwörterbuch der Pflanzennamen = Dictionary of plant names = Dictionnaire des noms des plantes*. 17. Auflage. Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer
- Ernštreits, Valts (vast. toim.) 2015. *Eesti-läti sõnaraamat*. Koost. Valts Ernštreits, Marika Muzikante, Maima Grinberga. Rīga—Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Fischer, Jakob Benjamin 1778. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*. Leipzig: J. G. I. Breitkopf
- Fischer, Jakob Benjamin. 1791. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Königsberg: F. Nicolovius

- Fišer, Živa 2022. "I Climbed a Fig Tree, on an Apple Bashing Spree, Only Pears Fell Free": Economic, Symbolic and Intrinsic Values of Plants Occurring in Slovenian Folk Songs Collected by K. Štrekelj (1895–1912). — *Plants*, Vol. 11, No. 3, art. 458; <https://doi.org/10.3390/plants11030458>
- Friebe, Wilhelm Christian 1794. *Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehistland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval*. Riga: J. F. Hartknoch
- German, Gottfried Albrecht 1807. *Verzeichniss der Pflanzen des botanischen Gartens der kaiserlichen Universität zu Dorpat, im Jahr 1807*. Dorpat: M. Grenzius
- Grindel, David Hieronymos 1803. *Botanisches Taschenbuch für Liv-, Cur- und Ehistland*. Riga: C. J. G. Hartmann
- Grünberg, Silja (toim.) 2013 = *Vadja keele sõnaraamat*. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Gutslaff, Johannes 1998 (1648). *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Tlk, koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Görsen, Heinrich 1977 (1660). *Manuductio ad Linguam Oesthonicam = Anführung zur Öhstnischen Sprache*. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, 2. Fenno-Ugrica, 3.) Kommentiert und herausgegeben von Harald Haarmann. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Unveränderter Nachdruck. Hamburg: Helmut Buske Verlag
- Helle, Anton Thor 2006 (1732). *Lühike sissejuhatus eesti keelde*. Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Hennig, Carl Matthias 1825. *Uus Kõgi- ja Kokka Ramat*. Tallinn: G. Eggers
- Holst, Samuel von 1796. *Aija-Kalender; kummast kik Kärnerit woiwa öppida mis tö egga kuu ajal sünnip tehha. Kige Maa Kärneride hääs Letti keelest maakeele sisse ümbre kirjetetu nink trükkimesses wälja antu Tarto-Lina saksa Kirriku Issndast F. D. Lenz*. Tlk Friedrich David Lenz. Tartu: M. G. Grenzius
- Hupel, August Wilhelm 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Zweyter Band. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- Hupel, August Wilhelm 1780. *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen*. Riga—Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch
- Hupel, August Wilhelm 1795. *Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch

- Hupel, August Wilhelm 1818. *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche*. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn
- Hupel, August Wilhelm 1976 (1766). *Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse*. Faksiimiletrükk. Tallinn: Valgus
- Itkonen, Erkki, Ulla-Maija Kulonen (päätoim.) 1995. *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja*. Osa 2. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja, 62). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- Jama, Arthur 1985. Ajaloolisi andmeid puuviljanduse arengust Eestis. — Arne Pung (toim.). *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*, 5. Tallinn: Valgus, lk 49–67
- Jannau, Otto August von 1857. *Ma-rahwa Koddo-Arst ehk lühhi-kenne juhataja, kuida iggaüks mõistlik innimenne ommas maias ja perres, kui kegi haigeks saab, agga arsti ep olle sada, wõib aidata*. Tartu: H. Laakmann
- Jannau, Otto August von 1906. *Kõnelemised õppimiseks Eesti rahwale, kes Saksa keelt ja Saksa rahwale, kes Eesti keelt tahawad õppida* = *Unterredungen zur Uebung für Esten, welche die deutsche Sprache und für Deutsche, welche die estnische Sprache erlernen wollen: Saksa-eesti ja eesti-saksa keele sõnastikuga*. 9. trükk. Jurjev: H. Laakmann
- Jasprica, Nenad, Vinicije B. Lupis, Katija Dolina, 2023. Botanical analysis of the baroque art on the eastern Adriatic coast, south Croatia. — *Plants*, Vol. 12, No. 11, art. 2080; <https://doi.org/10.3390/plants12112080>
- Jänes, Heljo, Andres Õunmaa 1998. Ploomipuuliigid sordiaretuses. — *Agraarteadus*, nr 4, lk 258–263
- K. 1923. Kuidas tarbepuid wastupidawaks teha. — *Sakala*, 23.02, nr 22, lk 4
- Kalle, Raivo 2010. Eesti võõrliikide kajastus taimravipärimuses kuni 1944. aastani. — *Akadeemia*, nr 1, lk 83–104
- Kalle, Raivo 2015. Põlispuudest meremärgid: Mändjala ja Kaberneeme näitel. — *Eesti Mets*, nr 1, lk 22–25
- Kalle, Raivo, Heldur Sander 2020. Kirikupaju, urvapaju: Kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1216–1236
- Kask, H. 1903. Puude kasvatamine kõlbmata maadel ja teede ääres. — *Põllumees*, nr 18, lk 294–296

- Kettunen, Lauri 1938. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura
- Kiisvek, Linda 1926. Maatulunduslikud oskussõnad. III. Aianduse oskussõnad. — *Agronoomia*, nr 6, lk 265–275
- Kingisepp, Valve-Liivi 2020. *Otto Wilhelm Masingu "Marahwa Näddala-Lehhe" sõnastik*. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Kivimäe, Jüri 1985. Kaamel ja kalkun Tartus aastal 1534. — *Eesti Loodus*, nr 1, lk 53–55
- Klinge, Johannes 1883. *Die Holzgewächse von Ehst-, Liv- und Curland*. Dorpat: C. Mattiesen; <https://dspace.ut.ee/handle/10062/33745>
- Kluge, Friedrich 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin — New York: Walter de Gruyter
- Koduma taimed. 1917. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Koduma taimed. 1. jagu. Õistaimed. 1918. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Komenský, Jan Amos 1633. *Die Neue Sprachenthür. Mit einer Vorrede, darinnen berichtet wird, worzu diese Dolmetschung dienstlich ist und wie sie mag gebrauchet werden*. Danzig: durch Georg Rhete gedruckt und verlegt
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold (toim.) 1849. *Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on: tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Marahwale*. Teine and. Tartu: H. Laakmann
- Kukk, Toomas 1999. *Eesti taimestik*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Kukk, Toomas, Lembi Lõugas, Siim Veski 2000. Eesti elustiku mitmekesisuse muutustest pärast jääaega. — *Kaasaegse ökoloogia probleemid: loodusteaduslikud ülevaated Eesti Maa päeval. Eesti VIII ökoloogiakonverentsi lühiaartiklid, Tartu, 26.–27. aprill 2000*. Tartu: Teadusühing "IM Saare", lk 90–109
- Kunder, Juhan 1881. *Looduse õpetus*. 2. raamat. *Taimede riik: koolmeistritele, koolidele ja iseõpetuseks*. Tartu: Schnakenburg
- Laas, Endel 1987. *Dendroloogia*. 2. trükk. Tallinn: Valgus
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1823. *Topographische Nachrichten von den Insel Oesel, in medicinischer und ökonomischer Hinsicht*. Riga: W. F. Häcker
- Lunin 1853 = Лунин, Иван. *Эстонско-русский словарь*. Дерпт: Тип. Шюнмана и Маттисена

- M a r p u r g, Georg Gottfried 1805. *Weikenne oppetusse nink luggemis-
se Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis*. Tartu: M. G. Grenzius
- M a s i n g, Otto Wilhelm 1823. *Marahwa Näddala-Leht*, 25.08, nr 34
- M a s i n g, Otto Wilhelm 1825. *Marahwa Näddala-Leht*, 22.07, nr 29;
29.07, nr 30
- M e t s m ä g i, Iris (peatoim.) 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*.
Koost., toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Tal-
linn: Eesti Keele Sihtasutus
- M u d e l i s t, oleneb kõik! 1938. — *Esmaspäev: piltidega nädalleht*,
nr 49, lk 2
- M ä g i s t e, Julius (toim.) 1931. *Soome-eesti sõnaraamat*. (Akadeemi-
lise Emakeele Seltsi toimetised XIX.) Tartu: Akadeemiline Emakee-
le Selts
- M ä g i s t e, Julius 1982. *Estnisches etymologisches Wörterbuch*, I–XII.
Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft
- N i c l a s e n, Karl Eugen, Juhan A i d a s 1907. *Kodumaa õiskaswud*.
Wihk nr 1. Tallinn: M. Schiffer
- N i r v i, Ruben Erik (toim.) 1971. *Inkeröismurteiden sanakirja*. (Lexica
Societatis Fenno-Ugricae, 18.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seu-
ra
- P a a l, Harry 1989. Ebatsuuga introduksioon ja aklimatiseerumine
Eestis. — *Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat*, 71. Tartu: Eesti
Looduseuurijate Selts, lk 79–87
- P a a t s i, Vello 1993. Eestlase geograafiline silmaring ja geograafia-
õpetuse algus (kuni 1850. aastani): Magistritöö. [Käikiri Tartu Üli-
kooli raamatukogus ja Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus]
- P a u l, Hermann 1956. *Deutsches Wörterbuch*, I–II. Fünfte Auflage.
Bearbeitet von Alfred Schirmer. Halle (Saale): VEB Max Niemeyer
Verlag
- P e e g e l, Juhan 1975. Liitsõnalised poeetilised sünonüümid sõnale
neiu eesti regivärssides. — *Sõnasõel*. (Uurimusi ja materjale eesti
keele sõnavara alalt 3.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 93–102
- P i s t o h l k o r s, Otto Friedrich von 1797. Botanisches Namensver-
zeichniss der in Liefland einheimischen Holzarten, mit ihren ver-
schiedenen Benennungen. — *Neue nordische Miscellaneen*, Nr. 17,
S. 172–182
- P l a t h, Ulrike 2010. Liivimaa spargel: kustunud mälestusi Balti aian-
dusajaloost 18. ja 19. sajandil. — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat*
2009. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 72–101

- P u u - j a a i a v i l j a kuivatamine. — Sahwti ja wiina tegemine puuwiljast ja marjadest. R. Zabeli järele. 1896. — *Põllumees*, nr 15, lk 228–237
- R a n d, Oliver 2007. Saaremaa soe kliima annab Kreeka pähklipuudele elujõudu. — *Õhtuleht*, 14.12
- R a u n, Alo 1982. *Eesti etümoloogiline teatmik*. Rooma—Toronto: Maarjamaa
- R e p p o, Monika, Lembi L õ u g a s, Sirje H i i e 2021. A post-medieval farm by the Pirita River — excavations at Kloostri 16, Tallinn. — *Archeological Fieldwork in Estonia*, pp. 225–234; www.arheoloogia.ee/ave2021/AVE2021_17_Reppojt_Pirita.pdf
- R ä p i n a “Kõstrimäe uhkus” häwineb. 1934. — *Waba Maa*, nr 296, lk 6
- S a k s a m a a pähkled Wiljandi puiestikkudes. 1932. — *Postimees*, nr 174, lk 3
- S a l e m, Margus 1890. *Eesti-wene sõnaraamat*. Эстонско-русский словарь. Täiendanud ja läbi waatanud J. Kunder ja kooliõpetaja T. Kuusik. Tallinn: Th. Jakobson
- S a n d e r, Heldur 1998. *Tallinna silmapaistvamad puud ja nende kaitse = Outstanding trees in Tallinn and their protection*. (Eesti dendrofloora uuringud III.) Tallinn—Tartu: Eesti Põllumajandusülikool
- S a n d e r, Heldur 2008. Võõrpuittaimed Balti kubermangudes (Eestis) 18. sajandi lõpul = Alien woody plants in the Baltic provinces (in Estonia) at the end of the 18 century. — Taavi Pae, Ülo Mander (koost.). *Kodumaa tundmine*. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 105.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 108–132
- S a n d e r, Heldur 2009. Võõrokaaspuud 19. sajandi Eestis. — Mart Külvik, Juhan Maiste (vast. toim.). *Park on paradiis kunstis ja looduses*. Tartu: Eesti Maaülikool, lk 198–215
- S a n d e r, Heldur 2015. Kikkapuu Eestis: Looduslikud ja metsistunud leiukohad läbisegi. — *Eesti Loodus*, nr 10, lk 8–14
- S a n d e r, Heldur, Jüri E l l i k u, Urmas R o h t 2006. Levinumate võõrokaaspuude introduksioon ja metsistumine Eestis. — *Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat*, 84. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 159–184
- S a n d e r, Heldur, Jüri E l l i k u, Urmas R o h t 2008. Eesti parkide ja kollektsioonide levinumate võõrlehtpuude ja -põõsaste introduksioonist ja metsistumisest. — *Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat*, 85. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 78–102
- S a n d e r, Heldur, Raivo K a l l e 2015. Kuidas kikkapuu nime sai? — *Eesti Loodus*, nr 5, lk 20–23

- Stahl, Heinrich 1976 (1637). *Anführung zu der Ehstnischen Sprach*. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, 1. Fennougrica, 2.) Unveränderter Nachdruck. Kommentiert und hrsg. von Harald Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag
- Suhonen, Pentti 1936. *Suomalaiset kasvinnimet. Suomalaisen eläin- ja kasvitieteellisen seuran Vanamon kasvitieteellisiä julkaisuja*. Osa 7, n:o 1. Helsinki: Vanamo
- Sõukand, Renata, Raivo Kalle 2008. HERBA: Historistlik Eesti Rahvameditsiini Botaaniline Andmebaas. Võrguteavik. Tartu: EKM Teaduskirjastus; <http://herba.folklore.ee>
- Zöckel, Wilhelm Johann Engelbrecht von 1858. *Anleitung zur Erkenntniss und Behandlung der gewöhnlichsten unter den Bewohnern der Ostseeprovinzen Russland vorkommenden Krankheiten*. Riga—Moskau: J. Deubner
- Tafenu, Kai 2011. Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskujud. — *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 425–448
- Tammearg, Johannes, Oskar Kook, Gustav Vilbaste 1985. *Eesti NSV ravimtaimed*. 5., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Valgus
- Torm murtis Mustjala "puudekuninga". 1932. — *Meie Maa*, nr 21, lk 3
- Tuksam, Georg 1939. *Saksa-eesti sõnaraamat = Deutsch-estnisches Wörterbuch*. Redigeerinud Elmar Muuk. Tartu: Kool
- Turner, Nancy J. 2023. New plants, new resources, new knowledge: Early introductions of exotic plants to indigenous territories in northwestern North America. — *Plants*, Vol. 12, No. 17, art. 3087; <https://doi.org/10.3390/plants12173087>
- Uibo, Udo 2020. Etümoloogilisi märkmeid (XI). — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 920–927
- Uuendatud Saksamaa göplid ja rehepeksu masinaid. 1906. — *Kodumaa: poliitiline, kirjandusline ja majandusline ajaleht*, 13.07, lk 6
- Vallner, Rudolf 1920. *Arstirohtude ladina-eesti keelne sõnastik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Vallner, Rudolf 1929. *Eesti rahvarohtude sõnastik: Käsiraamat apteekritele ja arstidele*. Tallinn: R. Vallner
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 (1720–1730). *Lexicon Esthónico Germanicum*. Toim. Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Viikberg, Jüri 2016. Alamsaksa laensõnad eesti keeles: Veebisõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut. www.eki.ee/dict/asl
- Viikberg, Jüri 2023a. Etno- ja toponüüme murdekeelest: saksa ja saksamaa eesti loodussõnavaras. — Jüri Viikberg. *Sõna sekka: Valik*

- kirjutisi 1997–2023. Toim. Mari Kendla. (Eesti TA Emakeele Seltsi toimetised, 81.) Tallinn: Emakeele Selts, lk 16–26
- Viikberg, Jüri 2023b. Ülemsaksa laensõnad eesti keeles: Veebisõnastik. www.eki.ee/dict/ysl
- Viies, Ants 1974. Kuidas vilja- ja ilupuud Eestisse tulid. — *Eesti Loodus*, nr 10, lk 600–605
- Viies, Ants 1985. Kokaraamatud kultuuriloo kajastajatenä. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 158–166
- Viirik, Eduard 1932. Märkmeid mõnede puistaimede levimisest Eestis. — *Eesti metsanduse aastaraamat*, 6, lk 120–126
- Viits, Tiit-Rein, Valts Ernštreit (koost.) 2012. *Liivi-eesti-läti sõnaraamat*. Rīga: Latviešu valodas agentūra, Tartu: Tartu Ülikool
- Vilbaste, Gustav 1953. Võõrkeelsete taimenimede register. [Käsi-kiri Eesti Rahvaluule Arhiivis, Gustav Vilbaste arhiivis köites T-3]
- Vilbaste, Gustav 1957. Vadja taimenimesid. — *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 3. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 173–179
- Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused*. Toim. Eeva Ahven, Heino Ahven, Erast Parmasto, Eevi Ross. (Eesti TA Emakeele Seltsi toimetised, 20 (67)). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia
- Vilberg, Gustav 1933. Eestikeelsetest taimenimedest ja nende tekimisevõimalusist. — *Eesti Kirjandus*, nr 7, lk 339–347
- Warg, Christina 1781. *Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi Kelest Eesti-ma Kele ülespandud on*. Tlk Johann Lithander. Tallinn: A. H. Lindfors
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch = Eesti-saksa sõnaraamat*. St.-Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893). *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch = Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus
- Wiedemann, Ferdinand Johann, Eduard Franz Weber 1852. *Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands: mit möglichst genauer Angabe der Fundorte und der geographischen Verbreitung; nebst Andeutung über den Gebrauch in medicinischer, technischer und öconomischer Beziehung*. Reval: Verlag von Franz Kluge
- ÕS 1925 = *Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat*. I köide, A–M. Toim. Johannes Voldemar Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- ÕS 1937 = *Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat*. III köide, Ripp–Y. Toim. Elmar Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts

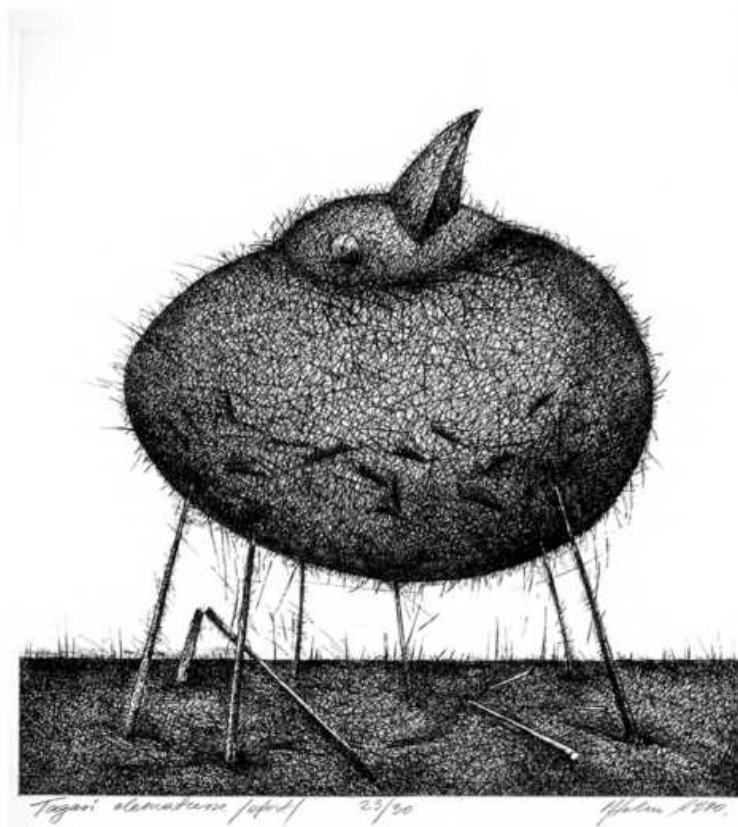
- Õ S 1980 = *Õigekeelsussõnaraamat*. Koost. Tiiu Erelt. Tallinn: Valgus
- Õ ö p i k, Merle, Toomas K u k k, Kalevi K u l l, Tiiu K u l l 2008. The importance of human mediation in species establishment: Analysis of the alien flora of Estonia. — *Boreal Environment Research*, Vol. 13, pp. 53–67
- Y a n g, Qiang, Patrick W e i g e l t, Trevor S. F r i s t o e, Zhijie Z h a n g, Holger K r e f t, Anke S t e i n, Hanno S e e b e n s, Wayne D a w s o n, Franz E s s l, Christian K ö n i g, Bernd L e n z n e r, Jan P e r g l, Robin P o u t e a u, Petr P y š e k, M a r t e n W i n t e r, Aleksandr L. E b e l, Nicol F u e n t e s, E d u a r d o L. H. G i e h l, John K a r t e s z, Pavel K r e s t o v, Toomas K u k k, Misako N i s h i n o, Andrey K u p r i y a n o v, Jose Luis V i l l a s e ñ o r, Jan J. W i e r i n g a, Abida Z e d d a m, Elena Z y k o v a, Mark v a n K l e u n e n 2021. The global loss of floristic uniqueness. — *Nature Communications*, Vol. 12, No. 1, art. 7290; <https://doi.org/10.1038/s41467-021-27603-y>

JÜRI VIIKBERG (1953) on lõpetanud Tartu Ülikooli soome-ugri keelte erialal (1976) ja kaitsnud samas filoloogiakandidaadi väitekirja "Eesti keelesaared Siberis" (1989); doktorikraad 1990. Ta on töötanud mitmel ametikohal Eesti Keele Instituudis ja selle eellasasutustes (praegu vanemleksikograaf) ning Tallinna Ülikoolis ja selle eellaskoolides (2005–2011 TLÜ eesti keele ja kultuuri instituudi professor, praegu TLÜ humanitaarteaduste instituudi emeriitdotsent). Ta on uurinud Siberi eestlaste keelekasutust, eesti keele murdeid, alamsaksa laensõnu eesti keeles, väliseestlaste keelt jm.

HELDUR SANDER (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna (1975) ja kaitsnud Tallinna Pedagoogikaülikoolis magistriväitekirja geoökoloogia alal (1998). Töötanud Tallinna botaanikaaias inseneri, vaneminseneri, nooremteaduri ja teadurina (1975–1998) ning Eesti Maaülikooli metsandusinstituudis teadurina (1998–2010). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus" (2014, nr 6, lk 1103–1120; koos Toivo Meikari ja Wolfgang Ilgiga), "Kirikupaju, urvapaju: kahe pajuiliigi keeruline teekond pühadepuudeks" (2020, nr 7, lk 1216–1236; koos Raivo Kallega) ja "Hobukastani teekond Eestisse" (2023, nr 9, lk 1645–1669; nr 10, lk 1859–1889) ning saatesõna Gottfried Albrecht Germanni ar-

tiklile “Reis mööda Eestimaad, eeskätt botaanilise sisuga” (2018, nr 6, lk 1041–1053), Heinrich August Dietrichi artiklile “Looduspilte Eestimaalt” (2019, nr 1, lk 103–118) ja Johann Ludwig Jochmanni “Lapi reisi päevikule” (2021, nr 10, lk 1778–1792).

RAIVO KALLE (1976) on lõpetanud Eesti Maaülikooli loodusvarade kasutamise ja kaitse erialal (2005), MSc botaanikas ja mükoloogias (EMÜ, 2008) ning PhD rakendusbioloogias (EMÜ, 2017). Tõotanud Eesti Kirjandusmuuseumis assistendina (2006–2017), olnud seejärel järel doktorantuuris Itaalias Pollenzos Gastronoomiateaduste Ülikoolis; 2023. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Eesti võõrliikide kajastus taime- ravipärimuses kuni 1944. aastani” (2010, nr 1, lk 83–104), “Omanimetus või õige nimetus: Eestlaste ravimtaimetundmise alustest” (2011, nr 1, lk 62–81; koos Renata Sõukandiga), “Eesti etnobotaanika: materjali kogumise ajalugu, meetodid ja rakendus” (2015, nr 7, lk 1155–1180; koos Renata Sõukandiga), “Kirikupaju, urvapaju: Kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks” (2020, nr 7, lk 1216–1236; koos Heldur Sanderiga) ja “Taimekasutuse muutus Kihnu rituaalides ja tähtpäevadel” (2024, nr 1, lk 94–126; koos Mare Mätase, Andrea Pieroni ja Renata Sõukandiga).

MAIE HELM. Tagasi olematusse (1990)

LUULET

Peeter Ilus

pastiche à la Laaban

ammu kord elu põletand aegu
tedremunast nuri
sündinud ilmas siis kui
armsaim me õeke — tõde
surmaliblikaid silmiks
itkeb jumalikutavi kuski
kosmose tagapihal jätame
meie liig rõõmsaid linnu
lõplikke marjaviinu
samuumlikke ilomaju kas
langevad üha me patu palgad
on's veenuse kink parim kink
siiski õitseb tuuli me südameis
und süttib tiibeti palveveskis
jaksame oi maa-me millal
jaksame meie su manu
eestit ah eestit ei ole veel

valeval laeval suitsevast
peeglist purje all
üle uppunud vete
kadakaist mööda paju-venedest
mööda härmatand higi

vaba on sool meie veres
õilistamaks lumist kõrveliiva
kas leiab me kand
sääli lõdiseb üks nool
kord väe su randa
eestit ei eestit ei ole veel

liig räigeid hämarikke
läbi jultunud mere hiuste
natuke külmetand kalu
vägistada me neitsilikke
varje keegi ei näe
himur kontor ei teagi
tahta me kadunud
kuninga küüsi
Jumi Toorumi tulirõngast
Issand kas luua võid tee
mida sa ise lõpuni käia
ei jõua eestit
ah eestit ei ole veel

KOJU

kes me vainul viimsed õied
haavalehed põrmu puhus
vist see tuulepoiste jumal
sattumus see himur juhus

talve rüpp on jälle tuhus
sünnitama unevalgust
kõik nii hele kõik nii hele
sattumus ja himur juhus
mängukannid saatusele

ükskord kui me vaome une
himurasse pillerkaarde
küll siis pungad pakatavad
puhkeb kauneid armuõisi
tee koos tuules rändajaga
leiab kadund muistse aarde
jälle koju jõuab

TUJUKAS JUHUS

ergab äike
hiilgab pikne
kumab kõu ning
helgib välk ja
põleb päikene
suurest juhusest saab
jälle väikene
tasa aga siinmail
sügis põue poeb
kes neid
alles jäänud aegu
ikka enam loeb
kuskil ulmi
võrku püüab
kaval unihänd
juba parve kogunebki
läinud hetki
algab jälle
viivukeste ränd
ergab äike
hiilgab pikne
kumab kõu ning

helgib välk ja
põleb päikene
suurest juhusest saab
jälle väikene

sügis 2023

õnnelikku üles pääsu
kõlagu me hüüd
imestamisväärset elu
rõõmsat uitamist
ja õnne
olgu meie püüd

heitkem hingetühisused
heitkem lahkeli käel
nüüd on aega atra seada
üles tõusta väel

poltergeid nüüd unustusse
muinasaegsed süüd
välja käigu meie hulgast
jultund parvenüüd

õnnelikku üles pääsu
kaunil jõulu-aal
vaatke vilgub tulukene
justkui töötab kevadetki
kõigile kes all või ülal
meie taevasmaal

üht väga vana haldjat
tookord armastasin
siis kustus kuu
jäi õitsev tuulgi wait
ta uitab mujal nüüd
ja siiski minu kõrvus
on veel ta hääle kaik
ja ihul sõrmi pait
me ammu teame
ette määratust
all taeva üle maa
ei saa ju muuta
kuid on kusagil
ju jälle alles
rabajärve veer
kus pehmel samblal
sinu põse jälg su
kauneid naeratusi
kostab lembesoin
et kohtume
ööpilvede kord
helkivate piiril
sealt ilma piidlema
ringteel kord taas me kaks
siis üha kokku saame
ja meie südametel
on jälle üks ta kõik
vaid meile ahhetab
meid rabaveerelt piilub
siis häbematu päike

SÕDURI ÕNN

laul

päevake jälle on võõras
öö täis lahingutuld
võõraste sõdade jõõras
verest me võõras on muld

ärka ei see kes ei maga
edasi justnagu sõnn
küll meie turjade taga
lehvitab sõduri õnn

aga kui sõjasadu
koerakoonlaste hord
ründab me koduhõimu
poisike põlve pikk
kaitseb siis koduradu
meeles tal
vanad loitsud
hõlma all
vana võim
võõrale külvab kadu
poisike põlve pikk
laguneb lahingukord ja
lõpp ongi õnnelik

2023

ARVUSTUS

EMAKEELSE ÜLIKOOLI SAJA AASTA AJALOORAAMAT

Erki Tammiksaar. *Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aastasada*. Toimetaja Katre Kaju. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 446 lk.

Umbes kümme aastat tagasi kogunes Tartu ülikooli toonase õppeproktori Martin Halliku eesistumisel väiksem seltskond, et arutada uue ajalooraaamatu koostamist emakeelse ülikooli 100. aastapäevaks. Mitte väga palju varem oli Tartu ülikooli 375. aastapäevaks ilmunud laiemale lugejaskonnale mõeldud koguteos *Universitas Tartuens 1632–2007* (2007), mille koostamist oli alustatud juba Peeter Tulviste rektoraadi (1993–1998) ajal. Siiski peeti vajalikuks eraldi raamatut emakeelse ülikooli ajaloo kohta. Ülikooli ajaloo kirjutamine on muutunud aina töömahukamaks, sest ülikooli ajalugu muudkui pikeneb, kuid inimesi selleks on järjest raskem leida. Sellest vaatenurgast võib isegi kades-tada 1982. aasta kolmeköitelise Tartu ülikooli ajaloo koostajaid, kellel olid kasutada vabatahtlikult või tööülesandena oma teaduskonna, ka-teedri või uurimisvaldkonna ajalugu uurinud autorite tekstid, millest osa oli avaldatud 1975. aastal asutatud sarja “Tartu ülikooli ajaloo küsimu-si” köidetes. 21. sajandi algul ei saanud enam kedagi kohustada oma teaduskonna, instituudi, osakonna, kliiniku või keskuse ajalugu uurima. Muidugi mõista ei kadest keegi 1970. ja 1980. aastate sovetlikku ideo-loogilist raamistikku, millesse pidi mahtuma kogu elu, ülikooli ajalugu sealhulgas, ega ka mitte eeltsensuuri ja sellest tulenevat enesetsensuu-ri — polnud ju mõtet kõigest kirjutada, kui enamik või osa teksti nii-kuinii maha tõmmatakse —, ning suletud arhiive ja keelatud kirjanduse nimestikke.

Kui kümnekonna aasta eest otsustati koostada rahvusülikooli või eestikeelse ülikooli ajalugu, oli esialgu kavas mitme autori ühistöös valmiv koguteos. Mitmel põhjusel raamat sel moel teoks ei saanud. Neli aastat pärast plaanitud tähtaega — rahvusülikooli 100. aastapäe-va — saigi valmis Erki Tammiksaare teos *Eestikeelse Tartu ülikoo-li esimene aastasada*. Sellisena astub ta paljude Tartu ülikooli aja-lugu käsitlevate monograafiate ja juubeliraamatute rivvi, milles pea-le eelnimetatud kolmeköitelise koguteose ja 2007. aasta ülevaateteo-

se seisavad ka Axel von Gerneti *Die im Jahre 1802 eröffnete Universität Dorpat und die Wandlungen in ihrer Verfassung: Ein Gedenkblatt zum 21. April 1902* (1902), Jevgeni Petuhhovi *Императорскій Юрьевскій, бывший Дерптскій, университетъ за сто лѣтъ его существованія (1802–1902)* (1902) ja *Императорскій Юрьевскій, бывший Дерптскій, университетъ въ послѣдній періодъ своего столѣтняго существованія (1865–1902): Историческій очеркъ* (1906), Roderich von Engelhardti *Die deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung* (1933) ning Bernard Kangro *Universitas Tartuensis: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis* (1970). Viimastel aastakümnetel suurusjärgu võrra paranenud allikate kättesaadavus on Tammiksaare raamatus selgesti näha. Selle allikate ja kirjanduse nimekiri täidab peaaegu kaksikümme kaheveerulist väiksemas kirjas lehekülge. Uurimistööd on tehtud peale Eesti ka Saksamaa, Rootsi ja Venemaa arhiivide fondides, millest mitut Tartu ülikooli ajaloo uurimise allikana varem pole kasutatud. Raamatule annab palju juurde hulk heas trükikvaliteedis fotosid põhjalike pildiallkirjadega. Tänu Rahvusarhiivi ja muuseumide infosüsteemidele on fotode leidmine nende kogudest võrreldes kümne aasta taguse ajaga väga palju lihtsamaks muutunud. Kahjuks on autor peaaegu täielikult loobunud tabelitest ja skeemidest ning esitab arvandmeid ja statistikat teksti sees, võttes lugejalt võimaluse hetkeks hoogu pidada, et mõnd skeemi või tabelit uurides mõnest küsimusest selgem pilt saada.

2007. aastal avaldatud ülikooli ajaloo kohta kirjutab Erki Tammiksaar, et kahjuks ei ole “raamatus viiteid, mistõttu on teoses sisalduvaid fakte ja väiteid mõnikord võimatu kontrollida” (lk 16). Viidete puudumist — tegelikult need ju kuskil on, aga neid pole lihtsalt raamatusse trükitud — peeti sel ajal üheks üheks lugejasõbralikkuse märgiks ja sellepärast neid raamatusse ei võetud. 2020. aastal ilmunud *Eesti Vabadussõja ajalugu* avaldati ilma viideteta samal põhjusel. Asjatust pelgusest viidete ees ollakse siiski üle saamas, sest viimati nimetatud e-raamatus leiduvad ka viited. Erki Tammiksaare kirjutatud teoses on viited korralikult olemas, igas peatükis on neid sadu ja ilmselt sellepärast on need koondatud iga peatüki järele, mitte joone alla või raamatu lõppu. Et fakte ja väiteid oleks lihtsam kontrollida, on raamatul kaks järjehoidjapaela, mille saab panna kas või kahe viiteplokki vahele. Aga sellestki raamatust leiab viitamata väiteid, mida kontrollida ei saa, kuid mis ei saa ka kuuluda autorile.

Teos on lususalt kirjutatud ja loogiliselt üles ehitatud. Viimases osas, kus käsitletakse ülikooli tänapäeva, on märgata rabadust, kuid sündmuste kohta, mis pole veel lõpule jõudnud, ongi ajaloolasel raske

lõplikke järeldusi teha. Üks etteheide siiski: ikka ja jälle leidub lauseid, mille sisu ja autori soovitud väide on omavahel justkui vastuolus. Allpool toon ka mõne näite.

“Tundus igav,” ütles kolleeg, kes oli raamatut raamatupoes veidi sirvinud. Nii see on. Iga raamat peaks olema kirjutatud oma aega ja oma aja lugejat silmas pidades ning praegused “sihtgrupid” ei ole süvenemist eeldavate käsitluste jaoks kõige autorisõbralikumad. Sõnumeid mõõdetakse nüüd tähelepanekes, mitte autoripoognates ega peatükkides. Kui veel 30 aastat tagasi ei pääsenud toimetamata tekst naljalt laiema avalikuse silma ette, siis nüüd konkureerib reaajas lugeja tähelepanu pärast enamik iga päev juurde kirjutatavast. (35 aastat tagasi ei osanud suurem osa inimesi veel üldse klaviatuuril kirjutada.) Ainult lühikest sõnumit usutakse päralt jõudvat, pikema lugemiseks ei sunni enam miski tähelepanu koondama. Kolleegile soovitasin siiski teose veel kord kätte võtta. Aga ei olegi ju enam sovetiaeg, kus mõne tähtsama Eesti asja käsitleva teose arutelu haaras kogu haritud rahva meeled ja kestis nädalaid. Nüüd on igaühel oma ja autorile jääb tema kindlus, et ta on teinud kordumatu asja.

Ülikooli viimase poole sajandi ajaloo kirjutamine ei ole kerge, sest me kõik oleme võimalike lugejate hulgas koos kõigi neil aastail ülikoolis õppinud ja/või töötanud inimestega ning igaühel meist on oma mälestus ja arvamus. Autor on kasutanud palju meenutusi ja intervjuusid, mis on mõistagi subjektiivsed, ja kindlasti on inimesi, kes mäletavad ja hindavad juhtunut teisiti. Niisiis on tähtis, et mälestused ja intervjuud on kõrvutatud kirjalike allikate faktidega või õieti vastupidi — nad on faktidele täienduseks.

Raamatu kronoloogilise liigenduse on ette kirjutanud ülikooli ajalugu ise. 15-leheküljelisele sissejuhatusale “Tartu ülikooli arengu põhi-jooni kuni 1918. aastani” järgnevad “Eesti Vabariigi Tartu ülikool 1919–1940”, “Tartu ülikool aastail 1940–1944”, “Tartu Riiklik Ülikool 1944–1987”, “Tartu ülikool Eesti iseseisvuse taastamise eel ja järel 1987–1995” ning “Tartu ülikooli areng alates 1995. aastast”. Kõigis peatükkides, välja arvatud sissejuhatav osa, keskendub autor ülikooli juhtimisele ja rahastamisele, üliõpilastele ja õppetöö korraldusele ning õppejõududele-teadlastele ja teaduslikule uurimistöele. Päris palju kirjutab ta ülikooli õppehoonetest ja laboritest, mille kohta on ka palju häid pilte. Eesti iseseisvuse taastamise alguse paigutamine 1987. aastasse on põhjendatud, ehkki sõna “riiklik” kadus ülikooli ametlikust nimest 1989. aastal. Taastamisjärgse perioodi lõpetamist 1995. aastaga põhjendab autor sel aastal vastuvõetud ülikooliseadusega.

Raamatu sissejuhatava osa — ülikooli ajalugu enne 1919. aastat — raskuspunktiks on eestlased Tartu ülikoolis enne eestikeelset ülikooli. Esimese maailmasõja eelne Vene keisririigi statistika, ülikooli oma sealhulgas, rahvuste kaupa arvestust ei pidanud ja nõnda on eestlastest üliõpilaste kokkulugemine ühelise täpsusega, mida on hiljem korduvalt tehtud, mõneti meelevaldne, sest mis õieti määratleb eestlaseks olemise? Ülikooli statistika kogus andmeid tudengite vanemate seisuse, usutunnistuse ja sünnikoha kohta, mis koos nimega lubavad üpris kindlalt väita, kas tegu oli sünnipärase eestlase, lätlase, baltisakslase, juudi, poolaka või hoopis venelasega. Raskem on see nende eesti päritolu inimeste puhul, kelle vanemad või juba vanavanemadki olid elus edasi jõudnud ning enam alamasse seisusesse ei kuulunud. Kas Philipp Jakob Karelli poeg Nikolai Karell, kes 1870. aastal lõpetas ülikooli õigusteaduse kandidaadina, pidas end eestlaseks? Kas ta sisaldub ülikoolis õppinud eestlaste arvus? Oma rahvus oli tähtis nii nende jaoks, kes seda rõhutasid, kui ka nendele, kes oma päritolu unustada püüdsid.

Autor nimetab kaks korda talupoja, väikekodanlase ja käsitöölise seisusest isikutele seatud piirangute kaotamist riigiteenistusse astumisel 1906. aastal ning väidab selle eesti üliõpilaste arvu kasvu üheks põhjuseks (lk 23 ja 25). Seos aga puudub, sest ülikooli lõpetaja või isegi ülikoolist lahkunud mees, kui ta ka oli immatrikuleerudes alamast seisusest, ei kuulunud enam talupoja või väikekodanlase seisusse, vaid viidi üle koormistest vabastatud aukodaniku seisusse. Nimetatud piirangute kaotamine puudutas neid mehi, kes kunagi ülikooli ei läinudki ja said nüüd õiguse astuda madalamasse riigiteenistusse allpool teenistustmete süsteemi. Eestlaste ülikooli astumist ei saanud see sugugi tagant tõugata, sest nüüd pääses elus edasijõudmise redeli alumisele pulgale ka ülikoolita.

Üliõpilaste arvu kasv venestusajal alates 1897. aastast toimus Venemaa sisekubermangudest tulnud inimeste arvel, kirjutab autor (lk 23). Siin on “sisekubermangud” üldistus, millele tänapäeva ajalookäsitlus enam tingimusteta alla ei kirjutaks. Paljud nendest meestest olid hoopis praeguste Ukraina, Valgevene, Moldova ning Põhja- ja Taga-Kaukaasia alade õigeusklikud elanikud, kelle Tartusse tuleku põhjuseks oli õigeusu seminari 1. järgu diplomiga lõpetanute (ja pärast 1905. aasta revolutsiooni juba õigeusu seminaride kõigi lõpetanute) lubamine Tartu ülikooli. Seda inimmaterjali kasutati 1890. aastate algul venekeelsele õppele ülemineku tõttu kiiresti vähenenud üliõpilaste arvu taastamiseks ja üliõpilaskonna venestamiseks. Sajandivahetusse langeb ka eesti ja läti üliõpilaste arvu kiire kasv. Üliõpilaste arvu järsk suurenemine koguni tuhande võrra 1907. aastal (lk 25) oli anomaalia ja mitte osa suundumusest, sest siis naasid ülikooli mehed, kes ülikooli üheks semestriks

sulgemise järel 1906. aastal olid läinud kodumaale või mõnda teise ülikooli. Suure panuse üliõpilaskonna arvulisse kasvu andsid sel aastal poolakad, kes pärast Varssavi ülikooli sulgemist 1905. aastal olid õppinud Austria-Ungari Krakówis, Šveitsi ülikoolides, Saksamaal või ka Odessas ja nüüd semestriks-paariks Tartusse tulid, et oma (enamas-ti arsti)õpingud Vene diplomiga lõpetada. (Välismaa ülikoolides tehtud eksamid ja praktikumid võeti arvesse.)

Üliõpilaste arvu statistika ja selle analüüs on ahvatlenud paljusid autoreid, sest see on üsnagi lihtne. Arv on lõplik ja peaaegu lõplik on ka näitajate hulk, mis üliõpilasi iseloomustavad, s.o isikuandmed, mida ülikooli astujatelt küsiti. Märksa keerulisem on analüüsida seda, kui palju oli neid, kes oma stuudiumi tegelikult lõpetasid — mis on siiski ülikooli ja enamiku ülikooli astunud inimeste eesmärk. Isegi Tartu ülikooli lõpetanute nimekirja koostamine on raske, rääkimata nendest meestest, kes pärast mõnd semestrit Tartus, sageli ühtki eksamit sooritamata, uurija vaateväljalt kaovad. 20. sajandi algul tegid paljud õigus-teaduskonna üliõpilased riigieksami Moskvas või Peterburis ja hoolimata Tartus läbitud õpinguist andis neile diplomi Moskva või Peterburi ülikool. Poolakatest, kes oma diplomi Tartust said, aga stuudiumi mujal läbisid, oli eelmises lõigus juttu. Õigeusu seminaride lõpetajaid lubati immatrikuleerida ainult Varssavi, Tomski ja Tartu ülikooli. Suur osa neist lahkus peagi Tartu ülikoolist, sest korra juba Tartus üliõpilaseks saanuna oli neil lihtne mõnes prestiižsemas või lihtsalt kodukohale lähemas ülikoolis õpingud lõpule viia. Nõnda andsid nad oma panuse immatrikuleeritute arvu, kuid ülikoolile jäi mure suure väljalangevuse pärast. Riigi hariduspoliitika seisukohast ilmselt probleemi ei olnud. Üliõpilaste arvu dünaamika on teemaks ka teistes peatükkides ning vahelduvatele riigikordadele ja õppekorraldusele vaatamata on “personali voolavus” üliõpilaskonna üks püsivamaid omadusi.

Sissejuhatavas peatükis on üks viltuläinud lause: “Seega oli gümnaasiumi ja ülikooli lihtsam astuda eestlastel, kes olid isiklikult vabad (nt Kreutzwald) või väga andekad, kelle õpinguid toetati (nt Jakob Hurt)” (lk 26). Pärisorjus oli kaotatud juba Kreutzwaldi ülikooli astumise ajaks, rääkimata 1839. aastal sündinud Jakob Hurdast; samuti ei luba miski väita, et isiklikult vaba Kreutzwald ei olnud väga andekas.

Kokkuvõttes on sissejuhatav peatükk oma lühiduses õnnestunud ega vii teose raskuskeset — eestikeelse Tartu ülikooli ajalugu — pagast ära.

Eesti Vabariigi Tartu ülikool oli algusest peale eestlaste ülikool, kuigi mitmele professorile oli antud luba pidada loenguid vene või saksa keeles. Osa neist olidki venelased või sakslased või siis Soomest ja Rootsist kutsutud õpetlased, kelle jaoks saksa keel oli keel, milles nad olid võimalised õpetama ja millest üliõpilased aru said. Eesti professoreid keiserlikus Tartu ülikoolis peaaegu polnudki. Johan Kõpp ja Henrik Koppel olid professoriks saanud alles Esimese maailmasõja ajal. Eesti riigile ja rahvale oli eestikeelne kõrgharidus põhimõtteline küsimus: eesti keel ei saanud Eesti Vabariigis olla kõõgikeel. Eestikeelse ülikooli asutamine oli julge otsus, sest puudus eestikeelne õppekirjandus; samuti, ehkki juba alates 19. sajandi viimasest veerandist alates arendatud, oli ikka lapsekingades ka eesti teadusterminoloogia. Selle loomine on teiste kõrval üks Tartu ülikooli tähtsamaid saavutusi, mida ei tohiks hooleta jätta tänapäevalgi. Palju suuremad rahvad kui meie on üsna leplikud ingliskeelse oskussõnavara pealetungi suhtes — tõsi, mitte päris ilma nurisemata ja hädaldamata —, kuid nemad on palju suuremad rahvad.

Autorit on paelunud Eesti Vabariigi teaduspoliitika ja Tartu ülikooli asukoht selles. “Üks riik, üks ülikool,” nagu ta alapeatüki pealkirjana sõnastab Tartu ülikooli enda seisukoha selles küsimuses. Kindel veendumus, et Eestisse üle ühe kõrgkooli ei mahugi, oli levinud ka väljaspool ülikooli, ja mitte päris põhjendamatult, kui mõelda doktorikraadiga eestlaste arvule Eesti Vabariigi esimestel aastatel. Olukord hakkas kiiresti muutuma, sest haridusele pöörati suurt tähelepanu, mida näitab seegi, et Vabadussõjas võidelnud mehed said priikooli kuni ülikooli lõpuni. Seni oli gümnaasiumi- ja kõrghariduse omandamist paljuskii takistanud selle kõrge hind, mis enamikule peredele ei olnud jõukohane. (Polnud priikoolgi võluvits, sest õppemaks ei olnud ainus õppimisega seotud kulu.) Aastail 1920–1926 immatrikuleeriti ülikooli üle tuhande üliõpilase aastas, 1923. a isegi üle 1200. Seejärel kahanes immatrikuleeritute arv umbes kolmandiku võrra, kõikudes aastatel 1927–1933 kaheksanda saja sees ja langedes 1936. aastal alla 700. Ainult 1934. aastal immatrikuleeriti üle 1000 üliõpilase, mille üks põhjuseid oli siis matemaatika-loodusteaduskonnas avatud tehnikaosakond. 1920. aastate teisel poolel hakati rääkima juba haritlaste ületootmisest, ja tõsi ta on: haridusele vastavaid ametikohti nii paljudele ülikooliharidusega inimestele ei jätkunud.

Tartu ülikool ei jäänudki Eesti ainsaks kõrgkooliks. Vene keisririigi ajal oli Läänemere kubermangude vajaduse tehnilise kõrgharidusega spetsialistide järele katnud eraalgatusel asutatud Riia polütehnikum ning Peterburi instituudid, õpiti ka välismaal. Eesti Vabariigis

algul tehnikakõrgkooli ei olnud; 1918. aastal rajatud Tallinna tehnikum Euroopa tehnikaülikooli mõõtu välja ei andnud.¹ Viimane katse kogu kõrgharidus Tartusse jätta tehti 1934. aastal, kui ülikooli loodi tehnikaosakond. Nii see aga ei jäänud, 1936. aastal rajati Tallinnas tehnikainstituut, millest 1938. aastal sai Tallinna tehnikaülikool. Tehnikakõrghariduse Tallinna viimine oli üks Eesti akadeemilisi tüliõunu, mille eri poolte seisukohti Erki Tammiksaar põhjalikult kajastab. Tehnikakõrgharidus ei olnud aga ainus vaidlusküsimus. Pingeid tekitas ka Teaduste Akadeemia asutamine 1938. aastal, samuti riiklike teadusinstituutide rajamine väljaspool ülikooli mitme ministeeriumi alluvuses. Moodsa ülikooli üks aluspõhimõtte, teaduse ja õpetamise ühendamine ei olnud ega ole lihtne, sest õppetööga koormatud dotsendid ja professorid ei saa täie jõuga pühenduda teaduslikule uurimistööle ning jäävad täiskohaga teadlastele konkurentsis alla. Õppetööski leidis puudujääke. Ülikool ei ole küll kingavabrik, kuid siingi sõltub osa töö tulemusest tellija materjalist. Autor tsiteerib professoreid Gerhard Rägo, Paul Kogermani ja Heinrich Riikojat: “[E]i vasta suur hulk Ülikooli astujaid oma annete, võimete ja ettevalmistuse poolest kaugelt neile nõudeile [...] ... selle asemel, et nendele abiks olla, kes oma eelduste poolest lootusi äratavad, et neid tööle virgutada [...] kulub kogu aeg selleks ära, et võimatuid vigu parandada [...] [ja] üliõpilasi vägisi sundida korralikult töötama” (lk 88–89).

Selles peatükis torkas paar korda silma kummaline viitamisviis, mida justkui ajendaks soov senitundmata allikaid “teaduskäibesse tuua”. Autor kirjutab viitega ühele Saksamaa Liidu arhiivi dokumendile: “Need eestlased, keda sakslased olid 1942. aastal küsitlenud Ida majandusstaabi koostatud ülevaate “Eesti ja tema majandus” jaoks, pidasid Tallinna tehnikaülikooli asutamist vastuolulise Pätsi valitsemisaja üheks kõige olulisemaks saavutuseks” (lk 57). Tänapäeval suudab Eesti oma ajalooteaduski anda hinnangu Tallinna tehnikaülikooli asutamise tähtsusele ega pea selleks toetuma Wehrmachti Ostlandi ja Ukraina riigikomissariaatide varustusametkonna ametnikele. Vaevalt pidasid need ametnikudki Konstantin Pätsi või siis tema valitsemisaega “vastuoluliseks”. Eesti Rahvuslaste Klubi asutamise fakt on leitav ka Eesti arhiividokumentides, mälestustes või ajalooramatutes, seda ei pea leidma Pin-Yu Paris Cheni magistrیتööst (vt lk 71). Leheküljel 77 kirjutab autor: “Entomoloog Hans Kauri andmetel kaitses aastail 1919–1940 ülikoolis magistrیتöö 479 ja doktorیتöö 191 isikut.” Hans Kauri oli tõepoolest entomoloog ja oli viidatud *Postimehe*-artikli kirjutamise ajal 1942. aasta veebruaris lõpetamas magistrیتööd (lubati kaitsmisele juulis) kiililiste

¹Vt Tõnis Liibek (koost.). *Tallinna Tehnikaülikool 1918–2018*. Tallinn: TTÜ Kirjastus, 2018, lk 19–82.

levikust Eestis, kuid andmed magistrite ja doktorite kohta olid tema kasutuses seetõttu, et alates 1941. aasta juulist oli ta Tartu ülikooli sekretär. Selliseid pisivigu on teisigi ja suure töö puhul ikka juhtub. Raamatu enam-vähem ainus tabel leheküljel 80 esitab üliõpilaste arvu iga aasta 1. detsembril, lõpetajate arvu, esimest korda vastu võetud ja kordus(sisse)astujad. 2007. aastal ilmunud ülikooli ajaloos on samateemaline tabel veidi teistsuguste arvudega, mille aluseks on matriklinumbrid — sisseastujate arv eelmisel aastal võrdub aasta esimese matriklinumbri ja eelmise aasta esimese matriklinumbri vahega. Erki Tammiksaare tabelis on aluseks võetud 1. detsembril fikseeritud seis, mistõttu arvud on veidi teistsugused. Aastatel 1920–1926 puuduvad kordussisseastujad, mis võib jätta mulje, justkui tulnuks kõik üliõpilased neil aastail otse keskkoolipingist. Tegelikult see nii ei olnud: 1920. aastal immatrikuleeritud test oli eelnevalt Vene keisririigi või Saksa okupatsiooni ajal ülikoolis õppinuid rohkem kui kolmandik immatrikuleeritud ning 1926. aastal oli neid veel viis. Viimane Vene ajal õppinud tudeng jätkas poolelijäänud stuudiumi 1939. aastal. Mida Tammiksaare tabelis näitab kordusastujate arv, jääbki ebaselgeks, 1930. aastate esimesel poolel on neid umbes kolmandik üliõpilaste arvust. Kas need olid üliõpilased, kes olid oma õpingud vahepeal lühemaks või pikemaks ajaks katkestanud?

*

Peatükid Tartu ülikoolist 1940.–1941. aasta Nõukogude okupatsiooni ja 1941.–1944. aasta Saksa okupatsiooni ajal annavad kokkuvõtliku ülevaate sündmustest ülikoolis sellel raskel ajajärgul. Näib, et autor mõnevõrra ülehindab ülikooli ja Nõukogude võimuga koostööle läinud eesti haritlaste otsustuspädevust ülikooli asjade suunamisel ja korraldamisel. Loomulikult oli nii Andrei Ždanovi kui ka alates 1940. aasta augustist Eesti asevalitseja ametit (Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu volinik Eestis) pidanud Vladimir Botškarjovi ülesandeks jätta mulje, et kõik toimub “rahva tingival soovil”, kuid tegelikkus oli siiski teine. Otsuseid langetasid okupatsioonivõimu kohalikud või kaugemad juhid ning eesti meeste jaoks jäi nõuandja ja täidesaatja roll. Pärast Eesti inkorporeerimist NSVLi 6. augustil 1940 ja stalinliku konstitutsiooni vastuvõtmist kolm nädalat hiljem arutas ja otsustas EK(b)P KK büroo Tartu ülikooli küsimusi juba septembri algul. Mis ei tähenda hoopiski, et varem kõik Nigol Andreseni, Hans Kruusi jt nn juunikommunistide tahtmise järgi käis. EK(b)P Keskkomitee kooliosakonnal võis olla mõni ülesanne ka kaadripoliitika suunamisel (vt lk 131), kuid Nõukogude võimu vaenlas-

te otsimise, registreerimise, vallandamise, kinnivõtmise ja vangilaagrisse saatmisega tegeles NKVD ja hiljem ka NKGB. Leheküljele 136 paigutatud karikatuur koos pikema allkirjaga illustreerib autori sõnul valdavalt (?) negatiivset suhtumist naisüliõpilastesse Eesti Vabariigis. Sellegipoolest oli ligi kolmandik Eesti Vabariigi Tartu ülikooli üliõpilastest naised.

Kuigi sakslasi tervitati vabastajatena ja Edgar Kant võttis ajutise rektorina ülikooli juhtimise üle juba 1941. aasta juulis, ei teadnud keegi, mis ülikoolist nüüd õieti saab. "Enamasti Saksa okupatsioonivõimu määrusi Ostlandi riigikomissariaadi ametlikes väljaannetes ei avaldatud," kirjutab autor (lk 139). Midagi seal siiski avaldati, sest mida üldse seal oleks pidanud avaldatama, kui mitte okupatsioonivõimu määrusi? Oma ametlikud teatajad olid ka Eestimaa kindralkomissariaadil ja Eesti omavalitsusel.² Saksa eri taseme staapides ja peakorterites ning valitsusasutuses koostati rohkem või vähem üksikasjalikke plaane selle kohta, kuidas asjad okupeeritud aladel tulevikus olema hakkavad, kuid neid kõiki ühendas üks: need oleks ellu viidud pärast sõja võidukat lõppu. Et seda ei tulnud, jäigi kõik ajutiseks. Autor kirjutab, et ühes plaanis nähti Balti riike Slovakkia-taolise marionettriigina, millel on üks ülikool — Tartu ülikool. Ta jätkab: "Pole andmeid, kas see tähendanuks väga hästi rahastatud riigiülikooli (*Reichsuniversität*) asutamist, nagu oli toimitud enne Esimest maailmasõda Saksamaale ja Austria-Ungarile kuulunud Strasbourgis ja Poznanis või Austria-Ungari aladel Prahast ning Brnos" (lk 139). Siin on mõttelõng sassi läinud. Ei Strasbourg ega Poznań ei kuulunud enne Esimest maailmasõda Austria-Ungarile.

Kui 1941. aastal ei immatrikuleeritud kedagi, siis 1942. aastal astus ülikooli üle tuhande üliõpilase. Paljud noored mehed olid lepingu alusel teeninud mõnes Saksa kaitse- või idapataljonis või olnud Saksamaal tööteenistuses, ning pool aastat kaasalöömist bolševismivastases võitluses lubas pärast lepingu lõppu ülikooli astuda. Väga kaua õppida ei saanud, sest hiljemalt 1944. aasta kevadel kutsuti mehed üldmobilisatsiooniga uuesti Saksa sõjaväkke. Autor kirjutab, et Saksa sõjaväkke mindi Eesti omavalitsuse üldmobilisatsiooni käsku täites (lk 154). Näiliselt oli see tõesti nii: mobilisatsioonikorraldus avaldati *Ametlikus Teatajas* Eesti omavalitsuse juhi allkirjaga. Siiski ainult näiliselt: kuigi Eesti omavalitsus oli Saksa okupatsioonivõimu allasutus, otsustasid mobili-

²Vt *Ametlik Teataja* = *Amtlicher Anzeiger* (1941–1944), mis hakkas ilmuma 27. septembril 1941, www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud?id=12477.

satsiooni väljakuulutamise kõigepealt okupatsioonivõimu kohalike harude juhid ilma Hjalmar Mäeta.

1944. aasta märtsis tabas Tartut järjekordne õhurünnak ja peagi pandi ülikool üldse kinni. Saksa okupatsiooni ajal ei lubatud ülikoolis poliitilistel põhjustel töötada 40 õppejõul ja assistendil. "Ülikooli töötajaskonnas oli ka teisi kaotusi: eestlased hukkasid ülikooli peahoone varjendist ära viidud prorektor Artur-Tõeleid Kliimanni, sakslased aga põllumajandusteadlase Peeter Ruubeli ning juudisoost teadlased Lazar Gulkowitschi ja Leopold Silbersteini" (lk 146). Ilmselt on selles loetelus piiratud ainult professoritega ja holokausti ohvritega. Näituse tänava vangilaagrist viidi mahalaskmisele teisigi Tartu ülikooliga seotud inimesi. Fakt, et hävituspataljoni kuulunud Peeter Rubeli (justnimelt Rubeli, sest oli ka Peeter Ruubel, samuti jurist ja vandeadvokaat) hukkasid sakslased, võinuks olla viidatud, nagu ka Kliimanni surm eestlaste käe läbi. Esimese punase aasta ohvritest nimetatakse ainult loomaarstiteaduse professorit Karl Saralit, kuid neid oli rohkem. Nõukogude poliitilise terrori ohvrite nimekirju on koostatud alates Saksa okupatsiooni ajast, Tartu ülikooli kaotused oleks olnud lihtne kokku lugeda. See pole tähtis mitte arvu pärast, vaid sellepärast, et iga ohver väärib meespidamist.

*

1944. aasta sügisel jätkus Nõukogude okupatsioon ja ülikool avati uuesti. Nõukogude tagalas oli Hans Kruus taas kord ülikooli rektoriks kinnitatud. "Kruus tõenäoliselt soovis, et ülikool arendaks edasi rahvusteadusi," kirjutab autor (lk 170). Küllap vist, aga millele see väide tugineb? Alates sügisest kulges Hans Kruusi karjäär tähelelennuna — välisminister ja Teaduste Akadeemia president —, kuid lõppes 1950. aastal MGB eeluurimisvanglas. Mooramees oli oma töö teinud, mooramees võis minna. 1944. aasta detsembris oli ülikoolis rohkem parema õppeedukusega naisüliõpilasi — 407 mehe kõrval õppis 760 naist, väidab Tammiksaar (lk 250). Naisüliõpilased on teadagi tublimad, kuid 1944. aasta sügisel ei olnud tublidus peamine mõjutaja, sest sel ajal oli enamik ülikoolieas mehi lihtsalt veel mõnes sõjaväes, metsas või vangis.

Et mitte enam üliõpilaste arvu küsimuse juurde tagasi tulla: autor kirjutab, et 1930. aastal oli ülikoolis 41% tööliste lapsi, 1940. aastal 35%, 1970. aastal 36% ja 1980. aastal 39,5% (lk 251). Sellest justkui järeldub, et töölispäritolu tudengite osakaal oli sovetlikus töölisparadiisis väiksem kui Eesti Vabariigi Tartu ülikoolis. 1930. aasta näitaja on autor võtnud ühest Üliõpilaskonna Edustuse kirjast, milles kirjeldati tudengi-

te rasket majanduslikku olukorda. Kust üliõpilaskond selle näitaja võttis ja kuidas oli määratletud töölispäritolu, ei ole teada. Eesti Vabariigi Tartu ülikool märkis kuni 1930. aastate alguseni üsna järjepidevalt üliõpilaste vanema (enamasti isa) elukutse matrikliraamatusse. Algul jätkati osalt veel seisuse matrikliraamatusse märkimist nagu Vene keisririigi ajal — seisused olid Eesti Vabariigis kaotatud, kuid isikudokumentides endiselt kirjas —, hiljem aga märgiti vanemate elukutse. Nende andmete järgi oli 1919–1944 Tartu ülikoolis õppinud meeste hulgas tööliste poegi 3,3% ja naiste seas tööliste tütreid 6,9%.³ Töölise määratlus ülikooli asjaajamises ei olnud samuti täpne ja Nõukogude ajal oli see hoopis ideoloogiline mõõdik. Ligi kümnekordne vahe juba Eesti Vabariigi Tartu ülikooli ja Üliõpilaskonna Edustuse andmetes nõudnuks kas lähemat uurimist või siis selle näitaja kõrvalejätmist.

Tänuväärsest palju tähelepanu pöörab Erki Tammiksaar teadusliku uurimistöö arengule Tartu Riiklikus Ülikoolis. 1940. aastate teisel poolel ülesteeriti paljud Eesti Vabariigi aegsed magistrid ja doktorid Nõukogude kandidaatideks ja doktoriteks, sest ülikool vajas hädasti õppejõude (vt lk 214 jj). Hiljem, eriti võimuasutuste ja partei “puhastamise” ajal 1950. aastal, kaotasid mitu meest ja naist oma mõni aasta varem tunnustatud kraadi ja sageli ka ametikoha. Eesti Vabariigi ja NSV Liidu akadeemilise kraadi määratlused lähtusid samast juurest, 1819. aasta määrusest teaduslike kraadide kohta, kuid NSV Liidus ja Eestis olid asjad läinud eri teid mööda. NSV Liidus naasti 1930. aastatel keisririigiaegse range süsteemi juurde, ent Eestis oli vaadatud ka Euroopa eeskujude poole. Nõukogude kraadisüsteemi asendamine uuega tekitas omakorda pingeid 1990. aastate alguse õppekorralduse muudatuste ajal. Autor kirjutab, et “[l]ihtsam oli Tartu ülikoolis väitekirju kaitsta eesti filoloogidel ja ajaloolastel, sest õppejõudude pädevus oli tänu rahvusteaduste eelisarendamisele Eesti Vabariigis säilinud” (lk 217), kuid täppis- ja loodusteaduste vallas polnud Eesti vabariigis kraadiõppele tähelepanu pööratud. Rahvusteadused olid Eesti Vabariigi Tartu ülikooli prioriteet ning täppis- ja loodusteaduste vallas koolitati pigem gümnaasiumiõpetajaid, võiks olla selle sedastuse taustaks. See ei tähenda, et täppis- ja loodusteadustega Tartus üldse ei tegeldud. Oma osa oli Tallinna tehnikaülikooli asutamisel (põlevkivikeemia oli üks tähtsamaid uuri-

³Vt Lauri Lindström ja Toomas Hiio, “Statistilisi andmeid kommentaaridega Tartu Ülikooli 1919–1944 immatrikuleeritud üliõpilaste kohta *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944* andmekogu põhjal”. — Helmut Piirimäe, Eduard Vääri, Ken Kalling (toim.). *75 aastat eesti ülikooli Tartus*. (Tartu ülikooli ajaloo küsimusi 29.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 27–61, siin 32–33.

misvaldkondi), kuid ka paljude õpetlaste Saksamaale ja Rootsi põgenemisel 1944. aastal.

Autor kirjutab palju Kõrgemast Atestatsioonikomisjonist (vene lühendiga VAK), kes Nõukogude ajal kraadid kinnitas. Palju tähelepanu pälvinud fakte, et alates 1970. aastate keskpaigast pidid kandidaadi- ja doktoritööd, isegi need, mis Tartus kaitsti, olema vene keeles, viitab ta intervjuudest (lk 221). Kas selle kohta mingit määrust ei olnudki või oli see salajane? Leheküljel 243 kirjutatakse: “Kahekümne aastaga olid Tartu õppejõududele avanenud täiesti uued teadusperspektiivid nagu teistelegi rahvastele Nõukogude Liidus; sellest annab tunnistust teaduslike jätkväljaannete plahvatuslik kasv 1950. ja 1960. aastatel.” Üheks märgiks avanenud perspektiividest oli ka Ida-Saksa juhtiva marksistliku ajaloo-professori Gerhard Schilferti külaskäik Tartusse 1957. aastal (lk 244). Neid väiteid ja fakte võinuks siiski kommenteerida, ja miks mitte, kõrvutada väljaspool Nõukogude rahvaste vennalikkku peret asuvate ülikoolide õpetlaste võimalustega.

Nõukogudeaegne totaalne järelevalve kõigi eluavalduste üle ei jätnud puudutamata ka ülikooli ning siin-seal autor sellest ka kirjutab, kuigi teema väärinuks eraldi pikemat lõiku või isegi alapeatükki. Osaliselt jõudsid need asjad ka taastatud Eesti Vabariigi Tartu ülikooli, meenutatagu näiteks arutelusid ülikooli nõukogus emeriitprofessorite valimise üle 1993. ja 1994. aastal. Emeriitprofessorikandidaatide hulgast ei otsitud siiski mitte endise võimu aktiivseid käsilasi, nagu autor kirjutab (lk 309); arutelud ülikooli nõukogus rõhutasid rohkem eetilisi aspekte. Leheküljel 203 kirjutab autor, et kui 1970. aastal oli ülikoolis kommunistliku partei liikmeid ja liikmekandidaate 494, siis 1988. aastaks oli nende hulk kasvanud 715-ni. Ta teeb aga kummalise kokkuvõtte, heites *en gros* halva varju kogu õpetlaskonnale: “See oli suur nihe, sest veel 1950.–1960. aastatel eelistasid õppejõud olla parteitud ja kaitsta oma huve ülikooli partei algorganisatsioonile või otse rektori-le saadetud anonüümsete kaebekirjadega.” Niisugune üldistus on vähemalt ettevaatamatu. Samuti kerkib loogiline küsimus: kui kaebekirjad olid anonüümsed, millel siis põhineb väide, et need olid õppejõud, kes neid kirjutasid? Kahjuks puudub väitel ka viide.

Leheküljel 298, kus autor kirjutab ülikooli väljakutsetest 1980. aastate lõpul, märgib ta: “NSV Liidu seadused olid taganud ülikoolidele laialdase autonoomia: nüüd aga kerkis küsimus, milliseks kujuneb nende areng kiiresti uuenevas Nõukogude süsteemis.” Mitte iga lugeja ei pruugi tähele panna autori sarkasmi. Mis on üldse autonoomia, kui rektor nimetatakse Moskvast ja mitte ei valita ülikooli nõukogus ning üli-

kooli elu ja asjaajamist suunavad parteikomitee, esimene, teine ja neljas osakond ning Glavlit, teaduskomandeeringu loa annab aga KGB?

Nõukogudeaegset ülikooli käsitlev peatükk on põhjalik, niivõrd kui see siiski üsna ülevaatlikus koguteoses üldse olla saab. Huvitav on ülevaade teadusliku uurimistöö edenemisest Arnold Koobi rektoriajal (1970–1988) ja sel ajal rajatud paljudest probleem- ja harulaboratooriumidest. Ülikooli teadussaavutused nii Eesti Vabariigi kui ka nõukogude ajal väärinuks siiski vähemalt alapeatükki. Siin-seal mõnda nimetatakse, kuid tervikpilti ei ole.

Isiklikke mälestusi sundis mälus sirvima autori väide, et “[t]oona abielluti sageli, sest üliõpilasperel oli võimalus saada akadeemilist puhkust, riiklikku stipendiumi ja lisatoetust ametiühingult” (lk 255). Siin on põhjus ja tagajärg natuke sõlme läinud. Akadeemilise puhkuse pärast keegi ei abiellunud ning riiklikke stipendiume said kõik üliõpilased, kellel oli mingigi õppeedukus ette näidata. Asi oli riiklikes peretoetustes, kuid neid ei makstud mitte üliõpilastele, kes olid abielus, vaid üliõpilastele, kellel olid lapsed. Abielluma sundis ka ühise elamispinna vajadus — ühise ühiselamutoa või toa 1980. aastate algul valminud pereühiselamus said mees ja naine ainult siis, kui nad olid abielus. Tegelikult elu pilt oli küll palju kirjum, kui eeskirjad suutsid ette näha.

*

Üleminekuperioodi aastatel 1987–1995 kajastab autor suuresti arutelu-
de valgelt, mida peeti Tartu ülikooli seaduse, avalik-õigusliku ülikooli
staatuse ja ülikooli rahastamise üle. Üleminekuperiood algas 1987. aastal, rektor vahetus 1988. aastal. Üks üleminekuperioodi silmapaistvamaid sündmusi, “fosforiidikoosolek” 1987. aasta kevadel Tartu ülikooli aulas, on vähe tähelepanu pälvinud, kuid neist murrangulistest aastatest Eesti ja Tartu ülikooli elus on kirjutatud nii varasemates ülikooli ajalugu käsitlevates raamatutes kui ka paljudes teistes väljaannetes. Need sündmused on jäänud ka rohkem kui 30 aasta kaugusele minevikku ning uued inimesed ja uued teemad on peale tulnud. Arutelud õppetöö korralduse üle kestsid mitu aastat ning bakalaureuse-magistri-doktori süsteemile $3 + 2 + 4$ ei jõutud kohe. Nii oli aastail 1982–1988 ülikooli astunute seas neidki, kelle haridustee võis välja näha valemina $5 (+ 2 \text{ aastat sõjaväge}) + 2 \text{ (teadusmagistriõpe)} + 4 \text{ (doktoriõpe)}$. Ma ei tea, kas keegi selle ka niisugusel kujul läbi tegi, kuid näeme, et omaaegsete plaanidega võrreldes on kõrgharidus tunduvalt lühemaks muutunud — kolmeaastasest bakalaureuseõppest on tasahilju saanud kõrghariduse sünonüüm. See on ka üks põhjusi traditsiooniliste üli-

õpilasorganisatsioonide populaarsuse kahanemisele (lk 388). Õpingute venimajäämise vastu ei ole ülikooli rakendatud abinõud alati aidanud, mistõttu sammalpäid ja kuldrebaseid leidub ikka, kuid tunduvalt lühenenud üliõpilasaeg, mis peab sisaldama ka rebaseaja, jätab korporandi või seltsiliikme tegevliikmeajaks ainult üks kuni neli semestrit.

Leheküljel 313 kirjutab autor: “Kuna punaseid aineid õppekavades enam ei olnud, ei toonud bakalaureuseõpe võrreldes Nõukogude aja diplomiõppega endaga kaasa sisulist muutust.” Punastele ainetele oleks võinud laiemale lugejaskonnale mõeldud raamatus õieti rohkem tähelepanu pöörata, sest iseseisvas Eestis kasvanud põlvkondade teadmised sellest on olematud. Kuid “punased ained” üksinda ei hõlmanud õppeajast nii suurt osa, et nende ärajätmine oleks vabastanud terve aasta. Peale punaste ainete (üks-kaks loengut nädalas sõltuvalt õppeaastast ja seminar) koormasid õppeaega veel teisest kuni neljanda kursuseni ühe nädalapäeva röövinud sõjaline õpetus, samuti kohustuslik kehaline kasvatus kaks korda nädalas — kes ilma tagurpiditirelit oskamata soovis diplomini jõuda, seda aitas ainult arstitõend — ja veel mõni väiksem lisand. Samas suurendas loengu- ja seminaritundide arvu seegi, et kuni 1980. aastate teise pooleni oli õppetöö, enamasti neli akadeemilist tundi ka laupäeval.

*

Kaasaegse Tartu ülikooli peatükk on põhjalik ning kirjutatud rohke arhiivi- ja veebis kättesaadava materjali ja intervjuude põhjal. Ülikooli otsingutest oma õige tee leidmisel rahvusvahelistumise ja rahvusülikooli vahel ning suurte ainevaldkondade tasakaalustamisel, samuti kõige selle rahastamisel saab kannatlik lugeja hea ülevaate. Kannatust nõuab see sellepärast, et tekst sisaldab palju arvandmeid, mida oleks võinud esitada tabelite ja skeemidena.

*

Lõpuks ainult üks lugu, mis ilmestab ajalooteaduse avardunud allika- baasi võimalusi ja teisalt ka suuri nõudmisi allikate tõlgendamisel. Leheküljel 31 on matusepilt ülikooli kiriku juurest, kus Saksa sõdurite, linnarahva ja tudengite matuserongkäik saadab langenud üliõpilase sarka. “Kavast asutada saksakeelne ülikool andsid linnaelanikele märku Tartu ülikooli õigusteaduskonna üliõpilase, korporatsioon Livonia liikme Wolfram von Hirschheydti suurejoonelised matused 5. märtsil

1918 Saksa vägede ning baltisaksa korporantide osavõtul. Vabatahtliku tõlgina Austria husaaride rügemendiga ühinenud Hirschheydt oli langenud 28. veebruaril ja tema matusereremoonia peeti ülikooli kirikus,” kirjutab autor. Väide, et see matuserongkäik märtsi algul, kui venekeelse ülikooli lõpuni oli veel kolm kuud, linnaelanikele sügisel avatavast *Landesuniversität*’ist märku andis, on otsitud. Sõdurid ja korporandid matsid oma kommilitooni vääriliste austusavaldustega, nagu seda ikka oli tehtud ja tegid saksa korporandid ka venestusajal. Hirschheydt langes Sempa lähedal kuulipildujapesa rünnates, nagu kirjutab rügemendiülema von Raszewski järelehüüdes-surmakuulutus “oma kodumaa vabastamisel” langenud kangelasele ajalehes *Dorpater Zeitung*, ning 1. märtsil, mitte 28. veebruaril. Matusetalitus peeti ülikooli kirikus, kuid Tartusse Hirschheydti siiski ei maetud, ilmselt viidi ta kodupaika Riia lähedal Bērzmēntes. Rügement ei olnud Austria husaaride rügement, vaid 16. Austria keisri ja Ungari kuninga Franz Josefi nimeline Schleswig-Holsteini husaarirügement. Rügemendiülem ooberstleitnant Kazimierz Raszewski oli poolakas ning tõusis Poola armees täiskindraliks. Teda peeti mees veel 2019. aastal Poola rahvusliku mälestuse instituudi (IPN) kindralite portreedega kalendris, kus tema portreefoto oli novembri illustratsiooniks.

Ajalooteadus pole küll täppisteadus, kuid erinevalt mäluteadustest on ta täpne teadus. Tänapäeva puudutab tema aga nagu mäluteadusedki, mõnikord üsna ootamatus paigas.

Suur töö on tehtud. Kas lähenev ülikooli 400. aastapäev väärib paljukõitelist akadeemilist ülikooli ajalugu?

Toomas Hiio

TOOMAS HIIO (1965) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna ajaloo erialal 1991, olnud samas magistrant 1991–1993, praegu doktorant. Eesti Teadusfondi, TÜ ja Eesti Ajalooarhiivi ühisprojekti “Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944” abijuhataja 1993–1994, ühtlasi TÜ teadur 1993–1994, TÜ peaarhivaar 1995–1996, Tartu linnavalitsuse linnasekretäri kohusetäitja 1996–1997, TÜ kantselei spetsialist ülikooli ajaloo alal 1997–1998, Vabariigi Presidendi koosseisuväline nõunik 1998–2001, ametist lahkunud Vabariigi Presidendi nõunik 2001–2003, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni tegevsekretär ja uurimisrühma juht 1998–2009, Eesti Mälu Instituudi juhatuse liige 2008–2017, uurimisjuht a-st 2017, Eesti sõjamuuseumi — kindral Laidoneri muuseumi direktori asetäitja teadusalal a-st 2005. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Üliõpilasorganisatsioonid Tartus” (2003, nr 4, lk 691–728) ja “‘Aga meie tahame selle maa keelele ja meelele igavikku’: Jaan Kross ja Eesti Üliõpilaste

Selts” (2020, nr 6, lk 998–1012) ning arvustused *Eesti Entsüklopeedia* 8. köitele (1996, nr 4, lk 819–827), raamatule *Valitud ja valitse nud* (1999, nr 11, lk 2425–2431; ps Karl Wilhelmson), Mai Kriki raamatule *Eesti poliitiline politsei 1920–1940* (2002, nr 10, lk 2197–2205) ning Martti Turtola raamatule *President Konstantin Päts: Eesti ja Soome teed* (2006, nr 5, lk 1111–1122), väitlus “Repliik kommunismist, natsismist, fašismist ja totalitarismist” (2002, nr 9, lk 1979–1981), samuti Joachim Gaucki ettekande “Mõistmine ja toimetulek” (2001, nr 5, lk 932–954) tõlge.

IME SÜND

Erki Tammiksaar. *Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aastasada*. Toimetaja Katre Kaju. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 446 lk.

Eesti majandus kahanes 2022. aastal 1,3 protsenti. Samuti oli majandus languses ka 2023. aastal. Seega lootused Eesti majandusimele on kahanenud ja Reformierakonna ammune lubadus viia Eesti Euroopa viie rikkama riigi hulka kättesaamatusse kaugusse haihtunud. Veidi paremini on läinud muude eluvaldkondade korraldamisega. Näiteks pressivabaduse indeksiga olime 2023. aastal maailmas 8. kohal.¹ Samal ajal pole demokraatia ehitamine nii libedalt läinud, sest 27. positsioon jättis meid 2022. aastal napilt puudega demokraatiate nimekirja.² Paistab, et Eestile jääbki alles vaid üks tõeline ime, milleks on meie teadus. Selle ime on loonud peamiselt ülikoolid Tartu omaga eesotsas. Kuigi Kalmer Lauk ja siinkirjutaja on püüdnud tuua rahvani rõõmusõnumit, et teadusrikkuselt ongi Eesti juba maailma viie esimese riigi hulgas (Allik, Lauk 2023b), on seda uudist seni üsna külmalt vastu võetud, eriti poliitilise eliidi poolt, kellest sõltub ülikoolide ja teaduse rahastamine.

Seega on Erki Tammiksaare (edaspidi lihtsalt Erki, sest meie head tutvust ja koostööd pole mõtet salata) teos eestikeelse Tartu ülikooli esimesest aastast minuga jaoks uurimus sellest, kuidas selline ime üldse

¹Vt World Press Freedom Index, en.wikipedia.org/wiki/World_Press_Freedom_Index.

²Vt The Economist Democracy Index, en.wikipedia.org/wiki/The_Economist_Democracy_Index.

juhtuda sai. On aga veel kaks imet. Üks neist on see, kuidas oli võimalik, et Vene impeeriumi ahelatest vabanenud puruvaene riik suutis luua korraliku ülikooli kõigest ühemiljonilisele rahvale. Kolmas suur ime on Nõukogude okupatsiooni ja sovetiseerimise üleelamine, mil ülikool suutis siiski säilitada oma näo ja isegi väärikuse. Nõukogude Liit püüdis pommide ja kosmoseprogrammiga jätta endast muljet kui teaduse superjõust, ent tegelikkuses oli kurjuse impeeriumi teadus impotentne ja muust maailmast kaugele maha jäänud. On levinud arvamus, et kuna Eesti oli NSVLi kõige läänelikum provints, siis oli ka siin tehtav teadus muust impeeriumist kvaliteetsem. Tegelikult ei olnud tollane Eesti teadus ülejäänud “vennasvabariikide” omast palju parem. Seda suurem on mõistatus, kuidas nii kehvadest algtingimustest sai alguse Eesti teaduse fenomenaalselt kiire areng, millele pole maailmas võrdset leida. Selles retsensioonis ma üritan vaadata, kuidas Erki raamat, mis iseendast on väljapaistev saavutus, aitab seletada neid kolme imet, mis on juhtunud eestikeelse Tartu ülikooli esimese aastasaja jooksul.

Enne asja juurde asumist tuleb tunnistada, et üle poole eestikeelse Tartu ülikooli esimesest aastasajast on siinkirjutaja olnud ülikooliga seotud. Algul astusin Tartu Riiklikku Ülikooli ja lõpetasin selle. Pärast lõpetamist hakkasin kohe ülikoolis teisi õpetama. Olen olnud pikki aastaid osakonna/instituudi juhataja, dekaan ja ülikooli nõukogu/senati liige. Seega olen paljude sündmuste otsene osaline ja tunnistaja, millest raamatus on juttu. Nii palju kui suudan otsustada, pole mul Erkiga põhimõttelisi arvamuste lahknevusi selles, kuidas mõista toimunud sündmusi ja arengut. Ma näen ennast pigem Erki abilisena, kes on jäädvustanud ühe valdkonna — psühholoogia — ajaloo ülikoolis (Allik 2022).

Kolm imet, millest ma ülal kõnelesin, on mõistagi seotud kolme suure ajalooperioodiga, mis tingib ka raamatu jaotuse: eestikeelse ülikooli asutamisest kuni Nõukogude okupatsioonini 1919–1940, Nõukogude teise okupatsiooniaja riiklik ülikool 1944–1987 ja iseseisvuse taastanud Eesti ülikool kuni tänapäevani välja. Kui ajalugu oleks kulgenud teist sängi pidi, oleks olnud väga vähe šansse, et emakeelne ülikool oleks olnud jätkusuutlik. Minu meelest ei olnud Tartu ülikoolil pärast Eesti iseseisvuse taastamist realistlikke võimalusi muule maailmale järele jõuda vähema aja kui poole sajandiga. Seepärast lugesin ma Tamiksaare raamatut just ennekõike selle pilguga, et kes olid need mehed ja naised, kelle otsustavus ja meelekindlus selle võimalikuks tegi.

Esimehe ime oli eestikeelse ülikooli avamine 1. detsembril 1919 ja selle vaevaline, takistuste ületamise kiuste kujunemine ülikooliks. Mitte iga hoone, mille sissekäigu kohal ripub silt "Ülikool", pole selle tõttu veel ülikool. Arenenud maailmas mõeldakse ülikooli all sellist kõrgemat õppeasutust, mille kontseptsiooni lõi Wilhelm von Humboldt (1767–1835). See oli üks 19. sajandi olulisemaid intellektuaalseid ja ühiskonda kujundavaid avastusi, mis seisab ühes reas teiste selle aja teaduse edusammudega. Humboldti arusaama järgi saab ülikoolis õpetamine toimuda üheskoos teadusliku uurimisega, mis peab käima õpetamise eel. Kuna teaduse eesmärgiks on uue, seni tundmatu avastamine, teeb see ülikoolist üldise ja humanistliku maailmapildi kasvataja (*Bildung*), mis on iga rahvusriigi vältimatuks kohustuseks (Nybom 2003). Rahvusülikooli loomise hetkel tundus Humboldti ülikool kauge unistusena. Inimkapitali nappus oli kõige suurem probleem. Väga hea otsus oli kutsuda Tartusse välismaalasi. Kuigi juba 1926. aastal otsustati valida välismaalasi professoriks ainult siis, kui on kindel, et eestlast sellele kohale ei leidu (lk 71), oli hulk kohti juba välismaalastega täidetud. 1929. aastaks oli eestlaste osakaal professorite hulgas kasvanud kahe kolmandiku võrra ehk 95 protsendini (samas). Esialgu oli teadustöö tagaplaanil, sest õpetamine oli ülikooli esimeseks ülesandeks (lk 94). Kuigi Erki pühendab terve peatüki esimeste aastakümnete teadusele (lk 94–104), oleks soovinud näha arutelu ka selle üle, milline oli mujalt tulnud professorite teaduslik panus eestlastega võrreldes. On küll selge, et Ernst Öpik, Ludvig Puusepp, Teodor Lippmaa ja Edgar Kant olid kas kodumaal või ka alles pärast Eestis põgenemist maailmatasemel teadlased või kujunesid selleks. Samuti tuleb küsida, kui suur kaal oli välismaalt sisse toodud õppejõududel, nagu Walter Anderson (Minski pedagoogikainstituudi professor), Søren Andreas Bjerre (*dr. jur.*, Rootsi Kriminialistikaühingu sekretär ja teadusväljaannete toimetaja), Johannes Gabriel Granö (Helsingi ülikooli dotsent) või Aleksander Lipschütz (Berni ülikooli füsioloogiaprofessor). Ei ole kahtlust, et emakeelse ülikooli algaastatel oli Tartu ülikool märgatavalt rahvusvahelisem, kuid pole selge, kas eestlastest professorite osakaalu kasv muutis ülikooli sisuliselt nõrgemaks.

Tervikuna pole veenvaid tõendeid, et Tartu ülikoolil oleks õnnestunud üsna lühikese ajaga 1919–1940 muutuda ülikooliks Humboldti mõttes. Kuna me kaotasime vabaduse, siis tundub kõik Eesti Vabariigi ajal 1918–1940 toimunu ilusamana, kaasa arvatud Tartu ülikool. Nõukogude Liidu aegne historiograafia püüdis vähendada "kodanliku perioodi" tähtsust. Näiteks filosoofiline mõte ei saanud minna idane-

ma, sest marksistilik mõte oli surutud pöranda alla ja kodanlus oli vähe huvitatud filosoofia käekäigust (Ruutsoo 1982: 89). Samuti kultiveeriti müüti, et ainsana oli lähedal maailmatasemele 19. sajandi teise poole suhteliselt apoliitiline arstiteaduskond. Arstiteaduskond oli tõepoolest tõeline edulugu, kuid see ei anna põhjust unustada, et etnograafia, geograafia ja statistika õppetooli hoidjateks olid järjest selle aja maailma tippteadlased (Drechsler, Kattel 2000). Kuid just Tartu ülikooli 19. sajandi hiilgeaja taustal tundub vahemik 1919–1940 ikka päris kaugel maailma teaduse eesliinist. See muidugi ei tähenda eitamist, et Tartu ülikooli lõpetajad olid paljuski need, kes ehitasid üles Eesti Vabariigi.

*

T e i n e ime, esimese vääriline, oli mõistagi Nõukogude okupatsiooni ja eriti sovetiseerimise käigus ellu jäämine. Kuigi kõnealuse teose järgi võib jääda mulje, et Tartu ülikool suutis talutavalt üle elada kogu suurevene šovinismiga segatud sovetliku ahistuse, on siiski põhjust arvata, et see on asja ilustamine. Kui argiteadvust aitasid elus hoida raamatud, mälestused ja kodused jutud (Tulviste, Wertsch 1994), siis ülikoolil oli eelnevast ajast palju vähem kaasa võtta. 1940. aastal oli Tartu ülikool veel väga kaugel Humboldti ideaalist, mis oleks olnud teejuht okupatsiooniga saabunud pilkases pimeduses. Nõukogude teise okupatsiooni eest põgenes suur hulk õppejõude välismaale. Puuduvad kohad täideti imporditud ustava “kaadri” poolt, kelleks olid ka enne sõda Venemaa ülikoolides töötanud eestlased (lk 168). Tartusse jäänud õppejõudude hulgast oli raske leida neid, kes tundsid piisavalt hästi marksismi-leninismi pühakirja. Neid õppejõududele kohustuslikke loenguid pidasid Richard Antons, Lydia Roots ja Vilhelm Reiman (samas). Koolidest õnnestus leida lisaks mõned õppejõud. Isegi Saksa sõjaväes teeninud tulevased akadeemikud Harald Keres ja Ülo Lepik jäeti ülikooli (lk 182). Kõik see näitab, et kuigi standardid ülikooli mehitamise osas õppejõududega ei olnud liiga kõrged, tuli siiski painutada ideoloogilisi kriteeriume. Näiteks Erki kahtleb Fjodor Klementi panuses ülikooli teadustaseme märkimisväärsesse tõusu (lk 187), kuid ainuüksi Juri Lotmani, Zara Mintsi, Leonid Stolovitši, Mihhail Bronšteini ja Boriss Gasparovi talumine ülikoolis võis olla kõige parem tegu, mis tõstis oluliselt ülikooli akadeemilist taset.

Demonstratiivset vastuseisu ülikooli sovetiseerimisele ei olnud mõistagi kuigi palju. Näiteks toetas ülikooli nõukogu 1950. aasta novembris ühegi vastuhäälleta (ainult Gerhard Rägo ja Endel Varep jäid erapooletuks) ettepanekut anda ülikoolile oma endise kasvandiku ja

õppejõu kirurg Nikolai Pirogovi nimi, mida Moskva mingil põhjusel ei kinnitanud (lk 179). Avalik vastuhakk võimudele ja ideoloogiale ei olnud kuigi mõistlik, sest see tähendas vältimatut enesehävitamist. Arvukatest memuaaridest aga teame, et suhtumine uude võimu oli tihti põlglik ja irooniline.

Kui Eesti 1991. aastal oma iseseisvuse taastas, siis polnud asjaosalistel ega laiemal publikul selgust, mida on meie ülikoolid ja seal tehtav teadus väärt rahvusvahelisel ideede turul. Oli kahtlus, et eriti humanitaaria ja sotsiaalia pool on punasest ollusest läbi imbunud ja seepärast tarvitamiskõlbmatu. Samuti võis kahtlustada füüsikuid ja bioloogide relvade ehitamisele kaasa aitamises. Seega oli palve kutsuda Rootsi Kuninglik Akadeemia hindama meie teadust ja ülikoole väga mõistlik samm (lk 296).³ Hinnang oli üldiselt heatahtlik, saates avalikkusele sõnumi, et Eesti teadus ja ülikoolid ei ole muust maailmast lootusetult maas. Mäletan, et asjaosalised olid veidi pettunud peamiselt selles, et nende kohalikke konkurente võrreldes nende endaga liiga leebelt hinnati.

Erki kirjutab: “Kui 1965. aastal avaldasid Tartu ülikooli töötajad väljaspool Nõukogude Liitu 17 artiklit, siis 1968. aastal 59 ning 1987. aastal juba 165” (lk 249). Kahjuks ei ole selline teave informatiivne. “Väljaspool Nõukogude Liitu” tähendas nii Bulgaariat kui ka Ida-Saksamaad. Samuti vajaks arvestamist teaduse üldine kasv vahemikus 1965–1987, sest kasv absoluutarvus võib tähendada hoopis samale tasemel jäämist või isegi kahanemist suhtarvus. Näiteks oleks huvitav teada, kui palju Tartu ülikooli teadlased avaldasid rahvusvahelistes ajakirjades enne Eesti iseseisvuse taastamist ehk aastatel 1980–1987, kui ülikool kandis veel Tartu Riikliku Ülikooli nime. Andmebaasist Web of Science (WoS) saab teada, et Tartu ülikooli teadlased avaldasid nende kaheksa aastaga 580 artiklit ajakirjades, mida selle andmebaasi eelkäija sellel ajal jälgis. Järgneva rohkem kui 36 aasta jooksul on neile töödele viidatud 3356 korda, mis teeb keskmiseks 5,8 viidet artikli kohta. Kõige viidatum on Jaak Järve 1984. a avaldatud artikkel “Stereochemical aspects of cholinesterase catalysis”, millele on praeguseks viidatud 89 korda (Järv 1984).

Kuna sellist statistikat pole varem esitatud, siis lisan näite selle kohta, kuidas Nõukogude Liidus olid Teaduste Akadeemia instituudid võrreldes ülikoolidega eelisolukorras. Näiteks akadeemias töötav Endel Lippmaa avaldas koos kolleegidega aastail 1980–1987 88 tööd maa-

³Vt “Rootsi hindamisraamatute” kohta lähemalt Martinson 2015: 193.

ilma paremates ajakirjades, millele on praeguseks viidatud 6723 korda ehk kaks korda rohkem kui kõigi Tartu ülikooli teadlaste töödele kokku. Lippmaa ja kolleegide kõige viidatumat artiklit “Structural studies of silicates by solid-state high-resolution ^{29}Si nmr” (Lippmaa jt 1980) on mainitud 1168 korda. See töö kuulus ka 50 kõige viidatuma töö hulka, mis valmisid Nõukogude Liidus (Garfield 1990b). Kui WoS-i looja Eugene Garfield koostas NSVLi teadlaste viidatavuse pingerea ajavahemikus 1973–1988, oli selles Endel Lippmaa 18. kohal, Märt Mägi 46. kohal, Valdur Saks, tõsi küll, siis veel moskvalasena 96. kohal ja Ago Samoson 98. kohal (Garfield 1990a). Tõravere observatooriumis töötav Jaan Einasto avaldas aastail 1980–1987 17 artiklit, mida on praeguseks kokku viidatud 1235 korda. Pole mingi üllatus, et ajakirjas *Nature* tema ja kolleegide 1982. aastal ilmunud artikkel “Giant voids in the Universe” on kogunud 365 viidet (Zeldovich jt 1982).

Kõigi nende viidete puhul tuleb silmas pidada, et teadusel on väga lühike mälu. Kui võtta ükskõik milline teadusartikkel ja uurida, milline on selles viidatud tööde vanus, siis kõige rohkem on viiteid töödele, mis on kaks-kolm aastat vanad. Töödele, mis on ilmunud kolmkümmend ja rohkemgi aastat tagasi, viidatakse aga haruharva. Seega need tööd, mis ilmusid NSVLi ajal, on teaduse praegusest mälest sisuliselt juba kustunud ja neil ei ole otsest mõju tänapäeva teadlastele.

Võrdlus Endel Lippmaa ja Jaan Einastoga näitab, et isegi kohalikus võrdluses oli Tartu ülikooli nähtavus maailma teaduses üsna kahvatu. Samal ajal Tartu ülikoolis töötanud teadlastest jõudis vaid Juri Lotman 101 kõige viidatuma 20. sajandi humanitaarteadlase hulka (Garfield 1986). See on aga ikkagi näide NSVLi poliitikast, et ülikool pole teaduse tegemise koht. Pole juhus, et 30. augustil 1992 saadeti rektor Jüri Kärneri allkirjaga kiri Eesti Vabariigi Valitsusele, milles nõuti Teaduste Akadeemia reorganiseerimist personaalakadeemiaks ja TA institutide üleandmist Tartu ülikoolile (lk 297). Kuigi tol ajal ei tundunud see kiri just kõige parema diplomaatia näitena, oli selle mõte arukas — teadus tuleb ülikooli tagasi kutsuda. Ja muidugi tähendas see eelkõige suunda teaduspõhisele õppele (lk 295–297).

Teaduse piduriks oli ka Nõukogude Liidu arhailine teaduskraadide süsteem, milles kõik kraadid kinnitati Moskvast, ja ilmselt Saksa süsteemi üle võetud teine kõrgema taseme doktoritöö. Angloameerika süsteemis on doktoritöö ülikooliõpingute viimane aste, millega need lõppevad. NSVLis oli peale väitekirja, mida nimetati kandidaaditööks, veel päris doktoritöö, milleni jõudsid väga vähesed ja tihti alles kõrges vanuses, mõni aasta enne pensionile minekut. Erki kirjutab, et esialgu oli ka va säilitada kaks doktorikraadi — tavaline ja habiliteeritud (lk 308) —,

kuid õnneks jäadi ühe juurde, mis on vahetuks jätkuks magistrikaadile. Lugejal võib jääda mulje, et Nõukogude Liidu kraadide süsteemi lammutamine läks üsnagi valutult, kuid nende pettumus, kes olid NSVLis ennast doktoriks võidelnud, oli nende taseme kandidaadikraadiga võrdustamise pärast mõistagi suur.

Sellest, kuidas oldi pahased nende peale, kes julgesid okupatsiooni-aegset Eesti teadust nimetada nõrgaks, olen kirjutanud siinsamas ajakirjas (Allik 2015). Erki on hoidunud otsestest hinnangutest Eesti iseseisvuse taastamisele eelnenud sinisele teadusele, kuid faktide valik ei jäta kuigi optimistlikku muljet. Seda üllatavam on Eesti teaduse järgnenud kiire tõus maailma tippu, samal kui meie ajaloo saatusekaaslased Läti ja Leedu näivad endiselt võitlevat oma mineviku koormaga.

*

Kõike eelnevat kokku võttes ongi kõige suurem ime Eesti usumatult kiire tõus maailma viie kõige mõjukama teadusega riigi hulka. Hinnata Eesti, Läti ja Leedu teaduse esimest kümmet aastat pärast nende riikide iseseisvuse taastamist oli hõlbus ülesanne, sest alguses suutsid kõik kolm riiki igaüks avaldada umbes 300 artiklit WoS-is indekseeritud ajakirjades (Allik 2003). Võrdluseks võib tuua avaldatud tööde arvu ajakirjades, mida jälgis WoS-i tuumkollektsioon 2022. aastal: Eesti 4310, Läti 2651 ja Leedu 5495. Avaldatud artiklite arv aga näitab eelkõige viljakust, mitte nende tööde mõjukust ega originaalsust. Kui vaadata WoS-ile külge ehitatud otsingumootorist *Essential Science Indicators* (ESI) näiteks järele, kui palju viidatakse kolme riigi teadlaste kõige olulisematele teadustöödele, siis viimase kümne aasta jooksul on Eesti artikli keskmine viidatavus 27,6, Lätis 17,3 ja Leedus 14,1. Kõigi ESI-s esindatud riikide keskmine on 15,7 viidet ühe artikli kohta, mis tähendab, et Eesti autorite töödele viidatakse maailma keskmisest 76% rohkem. Selle teadustööde mõjukuse näitaja poolest on Eesti maailmas 4., Läti 53. ja Leedu 84. kohal.

Eesti teaduse edulugu on suur mõistatus (Lauk, Allik 2018). Teaduse rahastamise või teadlaste palkade põhjal seda edulugu mõista ei ole võimalik. Samuti ei ole kerge märgata, mis on eestlaste teadustegevemises sellist, mis puudub lätlastel ja leedukatel. Kui viimase rektorivalimise ajal ütles Toomas Asser, et tema unistuseks on muuta Tartu ülikool heaks Põhjamaade ülikooliks, siis osutus, et see unistus ongi juba täide viidud (Allik, Lauk 2023a). Selgus, et Tartu ülikoolis tehtav teadus ongi juba mõjukuselt ees kõigist Põhjamaade ülikoolidest. Kui Nõukogude okupatsiooni ajal tehti parimat teadust väljaspool Tartu üli-

kooli, siis nüüd on selge, kus asub Eesti teaduse peamine arengumootor. Huvitav, et teaduspoliitikud ja -bürookraadid püüavad Eesti teaduse edusamme vähendada ja maha salata. Ministeeriumi ametnikud otsivad veidraid statistikaid, mis näitavad, nagu oleks Eesti teadus maha jäänud Euroopa keskmisest. Või siis seda, et Eesti teaduse edulugu tuleb parastiteerimisest mujalt juhitud suurtes konsortsiumides (Hirv 2019), mis aga ei arvesta seda, et konsortsiumid ongi kogu maailmas teaduse tegemise üks kõige tõhusamaid vorme, paljudes valdkondades ainuvõimalik. Eesti eduloo üheks lisapõhjuseks võib olla see, et müüti erakteadlasest, kes üksinduses artikleid kirjutab, ei võetud liiga tõsiselt.

Erki loetleb raamatus võimalikke põhjusi, mis Eesti teadusimele on kaasa aidanud (lk 377–381). George Sorosi fond International Science Foundation, ametnikest sõltumatu grandisüsteem, parimates rahvusvahelistes ajakirjades avaldamise nõue, juba mainitud aktiivne osalemine rahvusvahelistes konsortsiumides ja palju muud. Kõik asjad, mida ta kirjeldab, on õiged, kuid nad ei seleta ei ühekaupa ega kõik koos, kuidas sündis Eesti teaduse ime. Riigi teadusrikkus — kui mõjukad on iga riigi teadlaste avaldatud teadustööd — ongi mõistatuslik nähtus, sest eeldatavad tegurid ei näi seda mõjutavat. Näiteks teadusesse investeeritud raha hulk iseenesest ei tekita teadusrikkust. Hoopis väikeriikidel, nagu Island ja Eesti, näib olevat eelis luua teadusrikkust (Allik jt 2020). Samuti selgus, et rahast olulisem on teadusrikkuse loomisel vägivallatus, korruptsiooni madal tase ja arukas riigijuhtimine. Kuna ei näi olevat ühte lihtsat põhjust, mis seletaks Eesti teaduse edulugu, siis on ilmselt tegu mitme soodustava teguri hea sulamiga. Lihtsalt õiged inimesed tegid õigel ajal õigeid otsuseid ja teadlased võtsid omaks õige mõtlemise.

Kui kasutada Marek Tamme väljendit “aja kude” (Simon, Tamm 2023), siis ülikooli ajakoe kirjeldamisega on Erki väga hästi hakkama saanud. Emakeelse Tartu ülikooli esimese aastasaja kirjeldus on värvi- ja vaimukas. Asjaosalistele olid ja on aga eluliselt olulisemad sündmuste põhjused, kas siis tegelikud või need, mis tundusid sellistena. Mulle tundub, et Erki pole mitmes kohas neid aja koe sügavamaid hoovusi kirjeldanud, kusjuures mitte alati ei jää muljet, et see oli teadlik valik.

Nii sisemisi kui ka väliseid muutusi ülikooli elukorralduses on esitatud toimuvat vääramatut jõuna — *force majeure* —, millele pole olnud suurt vastuseisu. Mina mäletan, et kõigile õppekorralduse ja juhtimise muutustele on olnud mõistlik ja arukas opositsioon, mille vaigistamist või ka ülbet eiramist on raske nimetada akadeemilise vabariigi toimimise kõrghetkedeks. Näiteks 2012. aastal kaotas akadeemiline parlament — ülikooli senat, mis enne seda oli kandnud nõukogu nime —

oma kõrgeima otsustukogu rolli loodud nõukogule, milles on ärimehi ja avaliku elu tegelasi, kes algidee järgi teavad paremini, kuidas Tartu ülikool suudab täita oma rolli Eesti ühiskonnas. Kuigi selle reformi kriitikuid lohutati ideega, et aeg ja hilisem analüüs näitavad, kui edukas reform oli, siis pole keegi viitsinud tagajärgi välja arvutada. Ma ütlen meelega “välja arvutada”, sest ajalugu pole eksperiment, kus ühes katse tingimuses on mingi tegur, mis teises puudub. Reformi mõju saab hinnata võrreldes vaid tinglike oletustega, mis oleks juhtunud siis, kui asjad oleksid olnud teisiti. Kuna aga aastatega kogunenud kõrghariduse riikliku rahastamise puudujääk on 100 miljonit eurot (lk 353), siis pole ülikooli juhtimisreform Riigikogus toimuvale väga ilmsel mõju avaldanud. Ja kuna pole tõendeid, et reform oleks kaasa aidanud ülikooli ülejäänud ühiskonnaga kokkukasvatamisele, siis reformi tegelik põhjus näib olevat rektori elu kergemaks tegemine. Paar korda aastas kokku tulevas nõukogus on oma tahtmist lihtsam läbi suruda kui senatis kembelde isepäiste professoritega. Selleks et professorid, kes moodustavad oma tegevusega ülikooli sisu, väga ei norutaks, võivad nad senatis õpekavasid kinnitada ja professoreid valida. Selgituseks ütlen, et kuigi 19. sajandil Tartu ülikooli senat valis professoreid, siis tänapäeval poleks midagi hullu, kui instituudid ise otsustaksid, milliseid professoreid neil vaja on.

Kirjeldades aja koe pealispinda, pole Erki (minu meelest) piisavalt selgelt näidanud saapavabriku kujundi osa ülikooli käekäigu kujunemises. Toivo Maimetsa sõnade järgi lasknud ülikooli võrdluse saapavabrikuga lendu toona veel prorektoriametis (1992–1995) olnud Jaak Aaviksoo, kelle arvates olnud mõlema juhtimisele ühine see, et ühest otsast tuleb sisse toore ja teisest otsast väljub valmis toode ehk ülikooli diplomiga lõpetaja (Sõerunurk 2012: 30). Seega on ülikool vaid üks paljudest tehnoloogilistest protsessidest, mille juhtimine senati jututoas on tüütu ja diplomaatias nõudev tegevus. Palju käepärasem on akadeemilist asutust juhtida nii nagu äriettevõtet, kus suur ülemus otsustab, mida alamad peavad tegema. Selline lähenemine sai inspiratsiooni uue avaliku halduse (NPM ehk *new public management*) ideede rakendamisest ülikoolidele, mille inspiratsioonilause on olnud “vähem riiki ja rohkem turgu”. Seega on peamine eesmärk tootmiskulude kokkuhoidmine — nende hulka kuulub ka professorite ja teiste töötajate palk, mis lubab toote omahinda võimalikult madalal hoida. Kui mujal maailmas saadi juba mõni aeg tagasi aru, et NPM esindab ülikoolist moonutatavalt kitsarinnalist vaadet (nt Broucker jt 2018) ja on toonud kasu asemel kaasa pigem kahju (Lewis, Shore 2019), siis Eestis on NPM-i põhimõtted endiselt au sees. Näiteks arvas õppeprorektor Volli Kalm 1998. aastal, et õppejõud on midagi väärt vaid siis, kui ta toob grantide

ja lepingutega ülikoolile sisse rohkem raha, kui kool talle palgana kulutab (lk 355). Ühesõnaga — ülikoolis lobisemise eest palka ei maksta! Professori väärtus on umbes seesama mis lehmale ehk siis lüpsitud piima kogusel. See, et Tartu ülikool on ellu jäänud ka pärast neid NPM-i vaimust kantud reforme, ei ole tõend nende kasulikkusest ega isegi vajadusest. Eesti iseärasuseks on see, et kui ülikoolid pidid olema tootlikud saapavabrikud, siis ministeeriumi osa riigi esindajana ei kavatsenud keegi vähendada.

Kuigi 2013. aasta tasuta kõrghariduse reformi eesmärk oli hea ja õilis — tagada vähem kindlustatud noortele parem juurdepääs haridusele —, siis nagu meil ikka, ei vastuta poliitikud oma tegude eest, kas või sellegagi, et analüüsivad tagantjärele, kui hästi eesmärke täideti. Kümme aasta hiljem näib, et õigus oli pigem neil, kes kahtlesid, kas vähem kindlustatud noored saavad ikka reformist piisavalt kasu (Allik 2010). Uuringud, mis on selle reformi tagajärgede kohta tehtud, tõendavad, et maal elavad vähem kindlustatud noored ei pääsenud paremini ülikooli ja ülikooli õppijate sotsiaalmajanduslik taust ei muutunud võrdsemaks (Pöder, Lauri 2021). Erki arvab, et reformi algatajal ja täideviijal Jaak Aaviksool ei olnudki kavatsust tasuta õpet ära kaotada (lk 351). Paraku oli tasuta hariduse reformi üheks oluliseks eesmärgiks tasuta õppe keelamine nendel õppekavadel, millel on riigi rahastus. Selle lisaklausli mõte oli likvideerida kohutav sotsiaalne ebaõiglus, mis seisnes selles, et oma raha eest saab ülikoolis kergemini läbi ja ülikoolidiplom on kaup, mida saab raha eest osta. Kuigi pole teada ühtegi näidet selle kohta, et Tartu ülikooli üliõpilane oleks saanud eksamil rahuldava hinde või ka diplomi selle pärast, et ta ise või vanemad on tasunud õppemaksu, siis on see irratsionaalne hirm osaliselt süüdi selles 100 miljoni euro suuruses eelarve puudujäägis.

Veel üks asi, mis vajab selgitust, on Tartu ülikooli muutumine massiülikooliks (lk 360). Näiteks 2022. aastal immatrikuleeriti Tartu ülikooli kõigile esimese astme õppekavadele kokku 2740 üliõpilast. Neis Euroopa riikides, kus puudub *numerus clausus*, võetakse paremates ülikoolides ühele populaarsele erialale, nagu näiteks psühholoogia, igal aastal sama palju inimesi. Mis massiülikoolist saab üldse kõnelda, kui Eestis jätkas 2020. aastal 19-aastastest õpinguid kõrgkoolis vaid 25%? Näiteks Sloveenias on see protsent 56%, Belgias 53%, Hollandis 40% ja Lätis 39%.⁴ Tundub, et jutt massiülikoolist on välja mõel-

⁴Vt National Center for Education Statistics. Enrollment Rates by Country. Condition of Education. U. S. Department of Education, Insti-

dud selleks, et õigustada väikest tasuta õppekohtade arvu, mida riik tahab ja enda arvates suudab rahastada.

Elmisest Tartu ülikooli ajaloost (Hiio, Piirimäe 2007) on 17 aastat möödas. Avaldasin siinsamas ajakirjas selle kohta retsensiooni (Allik 2007) ja minu hinnang oli, et see on mitmete vigadega igavalt kirjutatud ajalugu, milles oli lubamatult palju lihtsustavaid ideoloogiastampe. Erki kirjutatud ajaloos on jutustaja isikupärane hää ja hoiakud sündmuste kohta varjamatult näha. Kuigi Erkil on väiteid ja seisukohti, mis ei ole minu meelest päris täpsed või millega võiks vaielda, pole ometi seda tunnet, et on olemas vaid õige ja vale partei poliitika. Eraldi tunnustust vääriwad Erki valitud pildid, mille hulgas on palju selliseid, mida ma pole varem kohanud. Erki lemmikuks on ühiselamutoad (lk 237, 254, 315 ja 390), mis iseloomustab ülikooli ajalugu ka üliõpilase vaatekohast.

Ma ei hakka üles lugema trüki- ega muid vigu, mida retsensendid ära toovad tõestamaks oma hoolikat lugemist. Soovitan kõigil märgatud vigadest Erkile teada anda, et teine trükk veelgi parem välja kukuks. Erkit tuleb aga õnnitleda suurteose valmimise puhul ja akadeemilise vabariigi kodanikke selle puhul, et meil on nii hea ajalookroonik. *Vivat academia! Vivat et respublica!*

Jüri Allik

Kirjandus

- Allik, Jüri 2003. The quality of science in Estonia, Latvia, and Lithuania after the first decade of independence. — *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 7, No. 1, pp. 40–52, doi:10.3176/tr.2003.1.05
- Allik, Jüri 2007. *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Toimetajad Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007. 837 lk. [Arvustus.] — *Akadeemia*, nr 11, lk 2485–2490, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104127/162243/page/91
- Allik, Jüri 2010. Tasuta kõrgharidust pole olemas. — *Postimees*, 23. IX, arvamus.postimees.ee/316839/juri-allik-tasuta-korgharidust-pole-olemas
- Allik, Jüri 2015. Eesti teaduse lugu. I–II. — *Akadeemia*, nr 6, lk 963–985; nr 7, lk 1210–1229, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:253550/

tute of Education Sciences. 2023, nces.ed.gov/programs/coe/indicator/cgh, joonis 4.

- 225478/page/7, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:253551/225484/page/62
- A l l i k, Jüri 2022. *Eesti psühholoogia lugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- A l l i k, Jüri, Kalmer L a u k 2023a. Tartu Ülikool — Põhjamaade mõjukaim ülikool. — *Postimees*, 20. V, arvamus.postimees.ee/7778287/ak-tartu-ulikool-pohjamaade-mojukaim-ulikool
- A l l i k, Jüri, Kalmer L a u k 2023b. Teadusrikkuselt on Eesti maailmas viie esimese riigi seas. — *Postimees*, 11. IV, arvamus.postimees.ee/7751118/juri-allik-ja-kalmer-lauk-teadusrikkuselt-on-estii-maailmas-viie-esimese-riigi-seas
- A l l i k, Jüri, Kalmer L a u k, Anu R e a l o 2020. Factors predicting the scientific wealth of nations. — *Cross-Cultural Research*, Vol. 54, No. 4, pp. 364–397, doi:10.1177/1069397120910982
- B r o u c k e r, Bruno, Kurt D e W i t, Jef C. V e r h o e v e n 2018. Higher education for public value: Taking the debate beyond New Public Management. — *Higher Education Research & Development*, Vol. 37, No. 2, pp. 227–240, doi:10.1080/07294360.2017.1370441
- D r e c h s l e r, W., Rainer K a t t e l 2000. Karl Bücher in Dorpat. — Jürgen Backhaus (ed.). *Karl Bücher: Theory—History—Anthropology—Non Market Economies*. Marburg: Metropolis, pp. 11–72 [siin on väidetavalt selle lühem versioon, täispikk *Trames* 1:4 (1997), S. 322–368]
- G a r f i e l d, Eugene 1986. The 250 most-cited authors in the Arts & Humanities Citation Index, 1976–1983. — *Current Contents*, Vol. 48, pp. 3–10, www.garfield.library.upenn.edu/essays/v9p346y1986.pdf
- G a r f i e l d, Eugene 1990a. The Russians are coming! Part 1: The red-hot 100 Soviet scientists, 1973–1988. — *Current Contents*, Vol. 24, pp. 5–8, garfield.library.upenn.edu/essays/v13p202y1990.pdf
- G a r f i e l d, Eugene 1990b. The Russians are coming! Part 2: The top 50 soviet papers most cited in the 1973-1988 Science Citation Index and a look at 1988 research fronts. — *Current Contents*, Vol. 25, pp. 3–13, www.garfield.library.upenn.edu/essays/v13p216y1990.pdf
- H i i o, Toomas, Helmut P i i r i m ä e (toim.) 2007. *Universitas Tartuens 1632–2007*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- H i r v, Tanel 2019. Research consortia determine a significant part of the bibliometric visibility of Estonian science. — *Trames: Journal*

- of the Humanities and Social Sciences, Vol. 23, No. 3, pp. 287–308, doi.org/10.3176/tr.2019.3.02
- Järvi, Jaak 1984. Stereochemical aspects of cholinesterase catalysis. — *Bioorganic Chemistry*, Vol. 12, No. 4, pp. 259–278, doi:10.1016/0045-2068(84)90010-5
- Lauk, Kalmer, Jüri Allik 2018. A puzzle of Estonian science: How to explain unexpected rise of the scientific impact. — *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 22, No. 4, pp. 329–344, doi:10.3176/tr.2018.4.01
- Lewis, N., C. Shore 2019. From unbundling to market making: Reimagining, reassembling and reinventing the public university. — *Globalisation, Societies and Education*, Vol. 17, No. 1, pp. 11–27, doi:10.1080/14767724.2018.1524287
- Lippmaa, E., M. Mägi, A. Samoson, G. Engelhardt, A. R. Grimmer 1980. Structural studies of silicates by solid-state high-resolution ^{29}Si nmr. — *Journal of the American Chemical Society*, Vol. 102, No. 15, pp. 4889–4893, doi:10.1021/ja00535a008
- Martinson, Helle 2015. *Isolatsioonist akadeemilisse kapitalismi: Eesti Teadusfond 1989–2011*. Tallinn: Eesti Teadusagentuur
- Nybo, Thorsten 2003. The Humboldt legacy: Reflections on the past, present, and future of the European university. — *Higher Education Policy*, Vol. 16, No. 2, pp. 141–159, doi:10.1057/palgrave.hep.8300013
- Põder, Kaire, Triin Lauri 2021. The paradox of state-funded higher education: Does the winner still take it all? — *Education Sciences*, Vol. 11, No. 12, p. 812, doi:10.3390/educsci11120812
- Ruutsoo, Rein 1982. Filosoofia. — Karl Siilivask, Hillar Palamets (koost.). *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. III: 1918–1982*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 87–90
- Simon, Zoltán Boldizsár, Marek Tam 2023. *Ajaloolise aja küde*. (Bibliotheca controversiarum.) Tlk Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Sõerunurk, Sigrid 2012. Toivo Maimets: Tarvis on ühtehoidvat ülikooli ja kogemustega juhtimist. — *Universitas Tartuensis*, nr 5, lk 29–32. www.yumpu.com/xx/document/view/14979430/mai-2012-nr-5pdf-universitas-tartuensis-tartu-ulikool
- Zeldovich, Yakov B., Jaan Einasto, Sergei F. Shandarin 1982. Giant voids in the Universe. — *Nature*, Vol. 300, No. 5891, pp. 407–413, doi:10.1038/300407a0

Tulviste, Peeter, James V. Wertsch 1994. Official and unofficial histories: The case of Estonia. — *Journal of Narrative and Life History*, Vol. 4, No. 4, pp. 311–329, doi:10.1075/jnlh.4.4.05off

JÜRI ALLIK (1949) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogina 1973, psühholoogiakandidaat 1976 (Moskva), psühholoogiadoktor 1991 (Tampere); Soome Teaduste Akadeemia välisliige 1997, Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik 2010, Academia Europaea liige 2014. Olnud TRÜ psühholoogia osakonna vanemteadur 1975–1978, biofüüsika laboratooriumi vanemteadur 1985–1989, psühhomeetria ja psühhofüüsika labori juhtivteadur 1989–1992, psühhofüüsika korraline professor 1992–2002, eksperimentaalpsühholoogia korraline professor a-st 2002, psühholoogia instituudi osakonnajuhataja vaheaegadega 1993–2018, sotsiaalteaduskonna dekaan 1996–2001; Eesti Teadusfondi nõukogu esimees 2003–2009. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Goethe, Hering ja Land: Väljakutse *establishmentile*” (1989, nr 3, lk 473–492), “Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade Francis Crickile” (1990, nr 11, lk 2363–2379), “Intsest ja selle tõlgendused” (1993, nr 9, lk 1893–1915), “Hämmastav hüpotees teadvuse kohta” (1996, nr 9, lk 1853–1870), “Kes kardab Virginia Woolfi?” (2002, nr 11, lk 2408–2422), “Ajas rändamine ja kronesteesia” (koos Endel Tulvinguga; 2003, nr 5, lk 915–937), “Georg Friedrich Parrot ja teadvustamata järelmuste teooria” (koos Kenn Konstabeliga; 2005, nr 3, lk 456–471), “Maailm keelepeegli” (2011, nr 4, lk 618–629), “Hea teadlase retseptiraamat” (2013, nr 4, lk 624–641), “Vene hinge otsingul” (koos Anu Realoga; 2013, nr 8, lk 1413–1458), “Publitseerimise huvitav maailm” (2014, nr 9, lk 1550–1575), “Eesti teaduse lugu” (2015, nr 6, lk 963–985; nr 7, lk 1210–1229), “Kas religioosne mõtlemine on olemas?” (2018, nr 5, lk 784–808) ja “Teadust teha on põnev” (koos Anu Realoga; 2019, nr 12, lk 2271–2282) ning arvustused järgmiste väljaannete kohta: Andrus Parki erinumber ajakirjas *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences: Humanities and Social Sciences* (1996, nr 1, lk 185–189), Stephen Jay Gouldi *Vääriti mõõdetud inimese tõlge* (2001, nr 7, lk 1513–1523), Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe toimetatud *Universitas Tartuensis 1632–2007* (2017, nr 11, lk 2485–2490), Aaro Toomele *Kultuur, kõne ja Minu Ise ning Minu Ise areng: Inimlapsest inimeseks* (2018, nr 6, lk 1111–1122) ja Endel Tulvingu *Episoodilise mälu elemendid* tõlge (2018, nr 9, lk 1693–1700).

ABSTRACTS

JIM PEEBLES. **Dark matter and the cosmological constant**

JAAN SOOTAK. **Application of Soviet criminal law in Estonia in 1940–1941. Part III**

The Soviet Union occupied the Republic of Estonia on 17 June 1940. After the imposition of the Soviet rule, Soviet law was also instituted in the Estonian SSR. The article deals with the introduction of Soviet criminal law in Estonia in the first Soviet year 1940/1941. The new court system was established by the beginning of 1941; courses were simultaneously arranged to train lawyers faithful to the new regime who would work in the new court and public prosecution system. A textbook for translation of criminal law was published; its content was greatly ideological. Initially, additions were made to the still valid criminal code of the Republic of Estonia (e.g., the offence of speculation); likewise, some individual laws valid in the Soviet Union were adopted. On 16 December 1940, the 1926 Criminal Code of the Russian SFSR was retroactively introduced in Estonia and, as of 1 January, the Code of Criminal Procedure of the Russian SFSR. The notorious 7 August 1932 regulation of the USSR to protect socialist (state and cooperative) property was also validated in Estonia. Officially, it was meant to fight against the kulaks (large landowners) as a class, but actually it ruined Soviet agriculture. The regulation was not put in practice in Estonia, most probably because struggle against the kulaks was not on the agenda of the Soviet regime yet. Forcible collectivisation of agriculture and massive deportation of rural population to Russia happened after the war, in 1949. In conclusion, it can be said that, by July 1941, Soviet law had been established in Estonia, and it began to function. The entire system collapsed because of the war and the German occupation of Estonia in

summer 1941 but was activated again after the Soviet occupation in 1944 and was in force in Estonia until the restoration of independence in 1991. (Auth.)

WILLARD VAN ORMAN QUINE. Reference and modality

In this paper from 1953, revised in 1961 and 1980, Quine argues that quantified modal logic can be meaningfully interpreted only if we adopt Aristotelian essentialism. Essentialism is unacceptable; therefore, quantified modal logic — indeed any kind of modal logic — has to be given up. Consequently, the modal notions “necessary” and “possible” have no place in the scientifically acceptable, i.e. extensional, theory of reference. Intensional entities like attributes and propositions have the same problems and face the same fate as the (strict) modalities. (Edit.)

JULIA VON LUCADOU. The High-Rise Diver: Excerpts from the novel

JAAK TOMBERG. Julia von Lucadou's dystopia of surveillance capitalism

JÜRI VIKBERG, HELDUR SANDER, RAIVO KALLE. Foreign trees and bushes with the modifier ‘Germany’ and ‘German’ in early Estonian literary language and oral tradition

The greatest number of plant names with the modifier ‘Germany’ and ‘German’ appear in Estonian and Finnish — there are coinciding names for fir, beech, larch, walnut, poplar, whitebeam and false spirea. In other kindred languages, the names for larch and white willow coincide with Votic, and larch with Izhorian, Livonian and Ingrian Finnish.

The names with the modifier ‘Germany’ and ‘German’ can be divided into three groups: (a) the names found only in early literary language but absent in oral tradition; (b) popular names with the modifier ‘Germany’ which were included in dictionaries and became part of official terminology;

(c) a few names with the modifier 'Germany' which were collected from popular usage. Foreign species with the modifier 'Germany' or 'German' can be found among fruit trees, ornamental trees, medicinal plants and even forest trees. Older literature includes examples where these names denoted not only the foreign trees but also their fruit or wood or drugs made from them.

In the 18th century (the first notifications from the 17th century), the "German trees" meant frost-sensitive species which, in the cold period, had to be grown in greenhouses or as potted plants. Thus, the names associated with Germany could spread through Estonians who cared for the plants in greenhouses. Names were given to foreign species based on their similarity to some local species by adding 'Germany' before them — be it the spruce, rowan, willow, etc. Later the names containing the word 'Germany' were often replaced with translation loans from the German names of the species. In a few cases, the names for foreign tree species were borrowed from other Finno-Ugric languages (e.g. *nulg* 'fir' from Mari, *toompihlakas* 'shadbush' from Finnish) or original Estonian names were created (e.g., *lehis* 'larch'). Even in the 20th century, people could spontaneously add 'Germany' to the name of a foreign tree which resembled a local tree (e.g., rowan, *Sorbus*), and a new name for the tree was created.

Language data enable us to follow when one or another foreign species reached Estonia, and in which form the new terms were adopted in North and South Estonia. As the territory of present-day Estonia was divided between two governorates, two literary languages based on the two main dialects developed. Therefore, many names for trees and bushes acquired different names in the usage of Tallinn and Tartu. This, for example, is noticeable in the case of pear, elder and some species of willows.

In folk songs, however, 'German' could denote something posh, flashy, better or more noble (e.g., 'German apple' and 'German berry' for a girl), not some foreign species in the direct sense of the word. (Auth.)

PEETER ILUS. **Poetry**

Review

TOOMAS HIIO. **History book of the one hundred years of mother-tongue university**

Erki Tammiksaar. Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aasta-sada. [*The first one hundred years of the Estonian-language University.*] Ed. Katre Kaju. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 446 pp.

JÜRI ALLIK. **The birth of a miracle**

Erki Tammiksaar. Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aasta-sada. [*The first one hundred years of the Estonian-language University.*] Ed. Katre Kaju. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 446 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXVI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JÜRI ALLIK PhD (1949), ordinary professor of experimental psychology at the University of Tartu

MAIE HELM (1958), Estonian artist

TOOMAS HIIO MA (1965), research director of the Estonian Institute of Historical Memory; head of research at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

PEETER ILUS (1948), Estonian poet and publisher

RAIVO KALLE PhD (1976), postdoctoral fellow at the University of Gastronomic Sciences in Pollenzo, Italy

JULIA von LUCADOU PhD (1982), German writer

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

JIM PEEBLES PhD (1935), Canadian-US astrophysicist, astronomer and cosmology theorist, emeritus professor of Princeton University

WILLARD VAN ORMAN QUINE (1908–2000), American philosopher and logician

HELDUR SANDER MA (1946), geographer

JAAN SOOTAK PhD (1948), professor of criminal law at the University of Tartu, adviser to the Criminal Law Chamber of the Supreme Court of Estonia

JAAK TOMBERG PhD (1980), senior research fellow in Estonian literature at the Institute of Cultural Research, University of Tartu

JÜRI VIIKBERG PhD (1953), senior lexicographer at the Institute of the Estonian Language, associate professor emeritus of the School of Humanities, Tallinn University

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXVI

2. september [1950]. 1. sept. õhtul kell 21 lahkus vaikselt maisest elust 88. eluaastas oma kodus Tähtvere tän. 5 eesti luule vana-meister Karl Eduard Sööt. Kella 17 paiku kaotas ta teadvuse ja siirdus siis tähelepandamatult olemisest mitteolemisse. Hommikul oli ta avaldanud soovi, et juhul kui Eesti N[õukogude] Kirjanike Liit teda ei peaks matma, ta protestiks võimalikult lihtsalt mulda sängitatakse.

3. september. Mõned Tartu Riikliku Ülikooli rektori A. Koorti käskkirjad...

Arvates 1. augustist 1950 on käskkirjaga 3. augustist vabastatud ülikooli teenistusest arstiteaduskonna psühhiaatria- ja kohtuarstiteaduse kateedri vanemlaborant Vsevolod Grünthal [seoses] tema siirdumisega tervishoiuvõrku. Dr. V. Grünthal luges Tartu Ülikoolis peale nende ridade kirjutaja loobumist arvates 194[...]²⁷⁹⁰. a. arstiteaduse ajalugu.

Käskkirjaga 8. aug. 1950 on vabastatud TRÜ teenistusest matemaatika-loodusteaduskonna biokeemia kateedri dotsent Anatoli Lazarev arvates 31. aug. 1950 tema ülemineku puhul Üleliidulise Teaduste Uurimise Instituudi²⁷⁹¹ biokeemia laboratooriumi juhataja kohale. A. Lazarev luges biokeemiat ka arstiteaduskonna üliõpilasile. Kurjad keeled sosistavad, et A. Lazarev lahkumisel Tartust on kaasa võtnud kateedri kirjutusmasina.

Käskkirjaga 26. augustist 1950 on vabastatud tervishoiu-minister Pavel Kalju arstiteaduskonna tervishoiuorganisatsioonidistsipliini vanemõpetaja kohalt arvates 1. aug. 1950. Sama käskkirjaga on kinnitatud tervishoiu organisatsiooni distsipliini vanemõpetajaks Aleksander Räni arvates 25. aug. 1950.

4. september. Karl Eduard Sööt'i matus.

²⁷⁹⁰Päevikus puudub viimane number.

²⁷⁹¹Nii päeviku tekstis, p.o Üleliidulise Klimatoteraapia Teadusliku Uurimise Instituudi.

Suviselt soe ja ühtlasi sügiseselt karge õhtupoolik. Kerge pilvituse taha kätkenud päike valgustab mahedalt tänavaid...

Karl Eduard Sööt'i põrmu ärasaatmisele Tartu Maarja kalmistule on leinamaja ette kogunud rohkesti rahvast. Kitsasse korterisse pääsevad vanameistri sõpradest ja luuleaustajaist vaid vähesed. Enamik seisab tänaval. Majaukse juures vestleb prof. J. V. Veski M. Pukitsaga; Peet Vallak²⁷⁹² ja Rudolf Jöks²⁷⁹³ vahetavad tervitust, kepile toetudes möödub endine TRÜ Raamatukogu juhataja K. Weltmann;²⁷⁹⁴ kedagi otsides vaatab rahva seas ringi Agnes Taar.²⁷⁹⁵ Üksikult omaette seisavad pastor

²⁷⁹²Peet Vallak (kodanikunimi Peeter Pedajas; 1893 – 17. III 1959 Tartu) õppis Peterburi Kunstide Edendamise Seltsi kunstikoolis 1913–1914 ja Kunstühing Pallase kunstikoolis Tartus 1920–1922. *Tartu Päevalehe* toimetuse liige 1915 ja *Päevalehe* toimetuse liige Tallinnas 1916, Vabadussõjas 6. polgus 1918–1920, vabakutseline kirjanik Tartus, Vanemuise teatri dramaturg 1938–1940; kirjandusrühmituse Kirjanduslik Orbiit liige 1929, Eesti Kirjanikkude Liidu juhatuse sekretär 1930. aastail, 1943 juhatuse liige ja laekur, Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu organiseerimisbüroo asjaajaja 1940–1941.

²⁷⁹³Rudolf Jöks (1896 – 15. VIII 1979 Tartu) õppis Tartu Kõrgemas Muusikakoolis laulmist 1923–1925 ning riikliku stipendiaadina Roomas 1925–1928. Äriteenija õpilane ja Tartu Eesti Majandusühisuse müüja 1913–1915; Esimeses maailmasõjas a-st 1915, esialgu kaardiväes ja pärast Petrogradis velskrikooli lõpetamist suurtükiväes patarei- ja seejärel divisjonivanemvelsker kuni revolutsiooni puhkemiseni; Vabadussõjas 1. kindluse raskesuurtükiväe divisjonis 1918. a novembrist, demobiliseeriti Eesti kaitseväest 1920. a juulis; Tartu Kõrgema Muusikakooli lauluõpetaja 1929–1940; Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna abiõppejõud hääleseade alal muusikaõpetaja juures a-st 1931 ning õppeülesandetäitja hääleseade alal usuteaduskonnas 1936–1940 ja Usuteaduse Instituudis 1944; Vanemuise ooperi- ja operetisolist (tenor) 1918–1923 ja 1941–1943 ning solist ja hääleseadja-pedagoog 1954–1969, Tartu Muusikakooli lauluõpetaja 1940–1969; tegev Kaitseliidus a-st 1924, Tartu Kirjanduse ja Kunsti Klubi asutajaid ja juhatuse liige 1932–1937, esimees 1936–1937.

²⁷⁹⁴Päevikus ekslikult A. Weltmann. Karl Weltmanni abikaasa Anna Weltmann (1881–1957) oli TRÜ raamatukogu teadussekretäri kt 1944–1947.

²⁷⁹⁵Agnes Taar (Elsa Agnes T.; Thar; Blaubrück; Kajara; 1897 – 7. XII 1976 Tartu) lõpetas gümnaasiumi eksternina Pärnus 1916, täiendas end

V. Tubin²⁷⁹⁶ ja ins. J. Roo. Tagauksest väljub aeglasel sammul Aira Kaal.

pedagoogilistel erakursustel Tartus 1916 ja omandas algkooliõpetaja kutse Pärnus 1917, lõpetas J. Jostoffi raamatupidamiskursused Tartus 1926. Vana-Kariste Maru algkooli õpetaja 1916–1917, kohaliku Saksa komandandi tõlk Mogiljovi kubermangus 1918, naasis samal aastal Eestisse, Loodearmee kantselei vanemkirjutaja, Pilkuse Vidrike algkooli juhataja 1921–1922, Mäksa Sarakuste algkooli juhataja 1922–1923, Virumaal Moora algkooli õpetaja 1924–1925, eratundide andja Tartus 1926–1928, postiametnik Viljandis 1928, samast aastast taas Tartus, ajakirja *Eesti Naine* kaasande *Väikeste Sõber* toimetaja 1931–1933 ja vabakutseline kirjanik, Eesti Kirjanikkude Liidu (Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu) liige 1940–1950, heideti liidust välja; läks koos organistist abikaasa Valmar Kajaraga (Voldemar Blaubrück; Blaubrik; 1900–1976) vabaturm.

²⁷⁹⁶ Villem Tubin (Vilhelm T.; 1886 – 27. VIII 1955 Tartu) õppis Tartu Õpetajate Seminaris 1903–1907, mil selle lõpetas algkooliõpetaja kutsega, omandas hiljem kõrgema algkooli õpetaja kutse; Tartu Ülikooli majandusteaduskonna kaubandusteaduse osakonna vabakuulaja 1920–1923; õppis Tallinna Kolledžis 1932–1933, kust sai gümnaasiumi lõputunnistuse, seejärel TÜ usuteaduskonnas 1933–1937, mil selle lõpetas, EÜSi liige. Aastail 1907–1919 kooliõpetaja Viljandis Karl Wilhelmsoni eraalgkoolis, linna I algkoolis, usuõpetaja linnakoolis (pärastine kõrgem algkool, selle juhataja (inspektor) 1917–1918), tunniandja Viljandi tütarlastegümnaasiumis, kaubanduskoolis ja Esimese maailmasõja ajal Viljandisse evakueeritud Miitavi reaalkoolis ning selle järglasena rajatud Viljandi maakonna poeglaste kõrgemas reaalkoolis (selle rajajaid ja ajutine juhataja); Tartu Linna Kaubanduskooli (Ühiskaubanduskooli) juhataja a-st 1919, Kommertskooli (Kommertsgümnaasiumi, Ühiskommertsgümnaasiumi) asutaja ja direktor 1920–1941; prooviaastal TÜ koguduses, ordineeriti 1946, Kambja koguduse hooldaja-õpetaja 1947–1948, Nõo koguduse õpetaja kt 1947, Tartu Peetri koguduse Maarja pihtkonna õpetaja kt ja õpetaja 1948–1955; 1905. a ülemaalse rahvaasemike kongressi delegaat Tartus, oli seoses 1905. a sündmustega lühikest aega vangis, Viljandi seltsi Koit esimees, Viljandi linnavolinik ja linnavolikogu juhataja, Viljandi Vastastikuse Krediidis Ühisuse liige, Viljandi linna koolivalitsuse juhataja, Kaitseliidu Tartu õppurmalevkonna liige, Eesti Koolinoorsoo Keskliidu vanematekogu liige, Vanemuise Seltsi aseesimees ja 1930–1932 esimees, TÜ koguduse nõukogu ja juhatuse liige ning eesti pihtkonna nõukogu esimees, Vabadussõjas Langenud Kangelaste Mälestamise Tartumaa Komitee liige, Tartu linnavoli-

Vanale luuletajale lugupidamist avaldama on ilmunud ka noorluuletajad üliõpilane Ellen Niit²⁷⁹⁷ ja ülikoolist kõrvaldatud Ain Kaalep²⁷⁹⁸ ning veel teisi üliõpilaste kirjandusringi liik-

kogu liige ja juhataja asetäitja, linna haridusnõukogu ja eelarvekomisjoni liige, Eesti Rahvaerakonna keskkomitee liige, Tartu raehärra 1943.

²⁷⁹⁷Ellen Niit (Hiob; Kross; 1928 – 30. V 2016 Tallinn) õppis TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti filoloogia erialal 1947–1952, mil selle lõpetas. TRÜ kirjanduskateedri aspirant eesti lastekirjanduse alal 1952–1955, Eesti Televisiooni mittekooosseisuline toimetaja 1961–1963; Tallinna Keskrajooni Tööraha Saadikute Nõukogu saadik 1963–1967; Tartu ja Tallinna Noorte Autorite Koondise liige, ENSV (Eesti) Kirjanike Liidu liige a-st 1954, liidu luulekonsultant 1956–1961, a-st 1963 kutseline kirjanik.

²⁷⁹⁸Ain Kaalep (1926 – 9. VI 2020 Tartu) õppis Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas 1943–1944 ja TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti keele ja kirjanduse erialal 1944–1945, 1946–1949 (eksmatrikuleeriti loengutelt puudumise, distsipliinirikumiste, boheemitsemise jm pärast) ning kaugõppes 1953–1956 (aastail 1950 ja 1952 ei lubanud ülikool tal kaugõppes õpinguid jätkata), lõpetades soome-ugri keelte alal, EÜSi liige. Elva Omakaitse liige (virgats või kuller) Peedul 1941. a suvel, põgenes 1943. aasta novembris Riigi Töteenistusse astumise (see oli seatud ülikooli saamisel tingimuseks) ja võimaliku Saksa sõjaväkke mobiliseerimise eest Soome, kus astus 29. XI 1943 vabatahtlikuna Soome sõjaväkke, oli väljaõppel Kivijärve allohvitseridekoolis Taavetti lähedal 1944, mille lõpetas mais kapralina, 200. eesti jalaväerügemendi II pataljoni 5. kompanii võitleja 1943–1944, osales lahinguis Viiburi lahe ääres ja Vuokse jõel, naasis koos teiste nn soomepoistega Eestisse 19. VIII 1944, oli esmalt 20. eesti diviisi väljaõppe-laagris Kehras, siis admiral Johan Pitka lõõgiüksuses Kosel; vahistati 1945. aasta veebruari lõpul Tartus (ametlikult 6. või 8. III 1945, esimene ülekuulamine siiski 26. II) süüdistatuna kuulumises Omakaitse ja teenimises Soome sõjaväes, eeluurimise käigus lisandusid süüdistused osalemises väidetavates pörandaalustes nõukogudevastastes organisatsioonides “Sotsialistid” 1940 ja “Noorvabariiklased” 1944–1945; viibis Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi sisevanglas Tallinnas Pagari tänaval ja Tallinna vanglas nr 1 (nn Patarei); Erinõupidamise otsusega karistati teda 25. II 1946 “sõjalis-fašistlikus organisatsioonis osalemise eest” VNFSV kriminaalkoodeksi §-de 58-1a ja 58-11 alusel kolmeaastase vabaduskaotusega sunnitöölaagris, kuid sama otsusega amnesteeriti, toetudes NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi 7. VII

meid,²⁷⁹⁹ nagu Heldur Niit,²⁸⁰⁰ luuletaja Mart Raua poeg Eno Raud²⁸⁰¹

1945. a seadlusele "Amnestia kohta seoses võiduga hitlerliku Saksamaa üle", mida rakendati mitte üle kolme aasta pikkuse karistuse saanute kohta, vabanes 27. III 1946 koos kõigi kodanikuõiguste taastamisega; Tartu Riikliku Seemnete Kvaliteedi Inspektsiooni laborant 1950, Peasordiviljasalve Eesti Vabariikliku Kontori Tartu Põhivarumispunkti laborant 1950–1952, Glavutillsörjo Tartu Rajoonidevahelise Varumiskontori agent 1952–1953, Imastu Defektiivsete Laste Kodu kasvataja 1953–1956; a-st 1956 vabakutseline literaat Tartus ja Elvas; Tallinna Riikliku Konservatooriumi lavakunstikateedri väliskirjanduse õppejõud 1966–1968, Elva Keskkooli soome, ladina ja hispaania keele õpetaja ning tõlkekursuse pidaja 1968–1973, ajalehe *Edasi* korrespondent Tartus 1976, ajakirja *Keel ja Kirjandus* tehniline toimetaja 1978, TRÜ väliskirjanduse kateedri vanemlaborant, tõlkekabineti juhataja 1979–1983, ajakirja *Akadeemia* peatoimetaja Tartus 1988–2001, TÜ vabade kunstide professor 1992; ENSV (Eesti) Kirjanike Liidu liige a-st 1962, korduvalt selle juhatuse liige, luulekomisjoni esimees 1986–1991; Eesti Goethe Seltsi asutajaid 1988, Eesti Kongressi liige 1990–1992, Põhiseaduse Assamblee II toimkonna (põhiõigused, vabadused ja kohustused) liige 1991–1992, Soome Sõjaveteranide Eesti Ühenduse asutajaid 1992.

²⁷⁹⁹Vt nt Maarja Undusk, "Noor Ellen Hiob: Tartu-aastad 1947–1949 (II)". — *Looming* 2017, nr 12, lk 1773–1796, dea.digar.ee/article/AKlooming/2017/12/0/38, ja Maarja Undusk. *Ellen Niit: Heleda mõtte laast*. Tallinn: Tammerraamat, 2022.

²⁸⁰⁰Heldur Niit (1928 – 21. X 2010 Hiiu) õppis TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti keele ja kirjanduse erialal 1947–1952, mil selle lõpetas. TRÜ aspirant rahvaluule alal 1952–1955; ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandussektori noorem teaduslik töötaja 1955–1963; kirjastuse Eesti Raamat (seejärel kirjastus Valguse) *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* peatoimetuse toimetaja ja vanem teaduslik toimetaja 1963–1972, ajakirja *Keel ja Kirjandus* kirjandusloo ja rahvaluule osakonna toimetaja 1972–2007.

²⁸⁰¹Eno Raud (1928 – 9. VII 1996 Haapsalu) õppis Tallinna Õpetajate Seminaris 1943–1947, lõpetades selle 7-klassilise kooli õpetaja kvalifikatsiooniga, ja TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti keele ja kirjanduse erialal 1947–1952, mil selle lõpetas; õppis ka Tallinna Konservatooriumis (ENSV Riikliku Konservatooriumi j.a Riiklikus Muusikakoolis) viiuli erialal a-ni 1946. ENSV Riikliku Raamatukogu lastekirjanduse instruktor Tallinnas 1952–1956, Eesti Riikliku Kirjastuse (kirjastuse

ja Eerik Andresen,²⁸⁰² kelle ülikooli jäämine kaalumisel tema isa Nigol Andreseni²⁸⁰³ kodanlikuks natsionalistiks tunnistamise pärast.

Puusärgi juures kõneleb lühidalt Erni Hiir, Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu haruorganisatsiooni sekretär. Ta tähendab, et Karl Eduard Sööt on alati mõistnud rahva progressiivseid püüdlusi ja neid oma luules virgutanud.

Siis kostavad K. A. Hermanni viisistatud laulusõnad "Kalevi pojast" "Isamaa ilu hoieldes"²⁸⁰⁴ mitmesse Tartu koori kuuluvaist lauljaist koosneva segakoori ettekandel helilooja R. Ritsingi juhatusel.

Eesti Raamat) lastekirjanduse toimetaja 1956–1965, seejärel vabakutseline kirjanik Tallinnas; ENSV (Eesti) Kirjanike Liidu liige a-st 1963, NSVLi Kirjanike Liidu laste- ja noorsookirjanduse nõukogu liige 1968–1980.

²⁸⁰²Erik Andresen (1929 – 6. VII 2019 Tallinn) õppis Tallinna Õpetajate Instituudi eesti keele ja kirjanduse osakonnas 1947–1948, võeti seejärel Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna eesti keele ja kirjanduse osakonna II kursusele 1948, heideti ülikoolist III kursuselt välja 14. IX 1950 (tema isa Nigol Andresen oli tunnistanud "rahva-vaenlaseks" ja vahistatud 24. III 1950); 1953. a keeldus TRÜ lubamast tal õpinguid kaugõppes jätkata; õppis Tallinna Polütehnilise Instituudi kaugõppes 1955–1959 ja lõpetas selle mehaanikateaduskonna masinaehitustehnoloogia, metallilõikepinkide ja -instrumentide eriala insener-mehhaanikuna 1965. Nõukogude tagalas Tšeljabinski oblastis 1941–1943 ja Moskvast a-st 1943, käis koolis Jegorjevski linnas Moskva oblastis, taas Eestis 1944. a sügisest; Tallinna Laki- ja Värvitehase autojuht 1951–1952, Tallinna Autotranspordibaasi autojuht 1952, Tallinna Toidukaubastu transpordikontori autojuht 1952–1955, Tallinna II Linnahaigla autojuht 1955, ENSV Tervishoiuministeeriumi autopargi autojuht 1958–1961, Tallinna Ekskavaatoritehase insener-konstruktor 1961–1962, tehase (katsetehase) Estoplast insener, tehnoloog ja tehnilise kontrolli osakonna (OTK) kontrolör 1962–1987, Vabariikliku Tootmiskoondise Eesti Meditsiinitehnika autopargi autojuht a-st 1987.

²⁸⁰³S.t Nigol Andreseni.

²⁸⁰⁴Karl August Hermanni 1880. aastal kirjutatud laulu "Isamaa mälestus" Friedrich Reinhold Kreutzwaldi *Kalevipojast* laenatud algusrida.

Vanameistri mustjashõbedas puusärgis puhkava põrmu kannavad välja lahtisele veoautole Erni Hiir, Feliks Kotta,²⁸⁰⁵ Johannes Feldbach ja Karl Taev. Auto on kaetud punase riidega ja halkjasroheliste nuluokstega kaunistatud.

Puhkpilliorkestri helide saatel hakkab leinarong liikuma. . .

*

Kalmistul ootab Karl Eduard Sööt'i ahnelt avatud haud, ilma ühegi halja oksata. Alles leinarongi saabumisel kalmistule tuuakse autolt puusärgile kaunistuseks asetatud nuluoksi ja laotakse haua servadele.

Siis koonduvad poolringjalt haua ette arvukad pärjakandjad oma kaunivärvuseliste sügisõierohkete pärgadega. . .

Puusärgi toovad õlgadel kohale Feliks Kotta, Erni Hiir, Johannes Feldbach ja Eduard Männik.²⁸⁰⁶

Orkester algab Chopini tuntud leinamarssi ja selle helide saatel kaob vanameistri põrm haua külma üksildusse.

Koorilt kõlab laul "Mu isamaa on minu arm". Ja järjekordselt haaravad Koidula tundeküllased sõnad kõiki, kel Eesti elab südames. . .

Tekib hetkeline vaheaeg. Siis astub haua juurde J. Feldbach, kes pikemas kõnes iseloomustab Karl Eduard Sööt'i elu ja loomingut.

²⁸⁰⁵ S.t Felix Kotta.

²⁸⁰⁶ Eduard Männik (pseudonüüm Aadi Virges; 1906 – 30. I 1966 Tallinn) õppis Tartu Kommertsgümnaasiumis 1917–1923, kool jäi lõpetamata. Juhutöödel üle Eesti, 1921. a-st ajakirjanduse kaastööline, kirjanik Tartus; tööbõrsi ametnik Tartus 1940, NKVD Tartu osakonna operatiivvolinik ja uurija alates 15. augustist 1940, hävituspataljonis 1941, sai lahingutes raskesti põrutada, evakueeriti Leningradi; NSVLi tagalas Mordva ANSVs, Usbeki NSVs, Kirgiisi NSVs ja Tšeljabinski oblastis 1941–1942, 249. eesti laskurdiviisi 917. laskurpolgu reamees ja roodu poliitjuhi asetäitja, osales lahinguis Velikje Luki juures ja Sörves, saades mõlemas raskesti haavata; ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi referent 1944–1945, vabakutseline kirjanik Tallinnast a-st 1945, ENSV Kirjanike Liidu liige a-st 1945, pikka aega juhatuse liige, esimehe asetäitja 1950–1951, liidu proosakonsultant.

Ta tähendab, et Karl Eduard Sööt'i värssid said rahvale tuttavaks juba möödunud sajandi viimastel aastakümnetel. Nendes värssides, kuigi enamuse kuulub isiklike tundeavalduste liiki, on selges keeles ja kujus öeldud mõnigi terav ning mõjukas sõna oma aja reaktsiooni kantsi — parunliku mõisavõimu vastu. Ja just nende feodalismivastaste motiivide tõttu sai Karl Eduard Sööt rahvalikuks, üldtuntud luuletajaks, seda enam, et lugeja kõrgelt hindas tema visa vastupanu "Noor-Eesti" luulekooli estetistlik-formalistlikele tendentsidele, kunstliku keele ja meelega elutule kõlinalale.

Karl Eduard Sööt'i luule, eriti tema lastelaulude paremik, mis on populaarne ka tänapäeva noorte lugejate hulgas, toetub kunstilise teostuse mõttes tugevalt rahvaluulele ja rahvakeelele.

Karl Eduard Sööt on lihtne, selge ja rahvalik oma südamlikes lüürilistes tundeavaldustes, mille tõttu paljud tema luuletustest on viisistatud meie vanema põlve heliloojate poolt ja kuuluvad meie rahva lauldavate laulude põhivara hulka.

Karl Eduard Sööt'i luulet iseloomustab sügav armastus oma kodumaa ja rahva vastu, mis püsinud ka tema loomingu programmina.

Karl Eduard Sööt on alati lootnud ja oodanud vabaduse saabumist oma rahvale.

Ütleb ta ju ise ühes luuletuses:²⁸⁰⁷

Tore on võidelda, kui on lootust,
Mineviku varemeil tuleviku ootust...

Ja need lootused ja ootused täitusid tal alles nõukogude aja saabumisega...

Kõne lõpetanud, viskab J. Feldbach lahtisesse hauda elavaid lilli. Temale järgnevad teised Karl Eduard Sööt'i sõbrad ja austajad. Varsti kattub puusärk paksu lillede vaibaga... Mulda ei viska keegi, mulla on asendanud lilled...

²⁸⁰⁷““Õppige naeratama!” (1910).” *Herbert Normanni märkus*. — K. E. Söödi kõnealune luuletus ilmus ajakirja *Noor-Eesti* 3. numbris 1910. aastal.

Algab haua kinniajamine. Labidate sahinat saadab koori kurb-pidulik laul "Muru kasvab mulla peale"...²⁸⁰⁸ Labidameestena on hauakaevajate kõrval südilt töös ka Feliks Kotta ja J. Feldbach ise. Värske kalm kaetakse nuluokstega.

Algab pargade panek. Esimesena asetab pärja Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu nimel Eduard Männik, temale järgnevalt Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee ja EK(b)P Tartu Linna Komitee nimel Alfons Lõhmus.²⁸⁰⁹ Eesti NSV

²⁸⁰⁸ Konstantin Tütnu laul "Troost", sõnad *Kalevipojast*.

²⁸⁰⁹ Alfons Lõhmus (Alfons-Leo L.; 1908 – 22. IV 1967 Tartu) lõpetas Tõrva Linna Ühisgümnaasiumi 1929. Sündis Peterburis, pärast vanemate lahutamist elas lastekodudes aastail 1912–1917, sh Tsarskoje Selo lastevarjupaigas, pärast lastekodu evakueerimist elas aastail 1917–1920 Venemaal omapead, a-st 1920 Eestis; töötas gümnaasiumiõpingute kõrval põllutööliseks Helme riigimõisas, saeveskites, Tartu-Petseri raudtee ehitusel jm, pärast lõpetamist tööline saeveskites (lauavabrikus) ja kraavitöödel Valgamaal 1929–1930, Tõrva linna elektrijaama montööriabiline 1930–1932, vallandati pahempoolse meelsuse pärast, Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei liige 1927–1932; asus 1932. a Tartu, Grišakovi klaasivabriku tööline ning Ulilas turbatöödel, kraavitöödel Jõgeval ja mitmes kohas põllutöö; täitis EKP illegaalseid ülesandeid, vangistati 1934. a juunis ning sõjakohus mõistis ta kommunistliku kirjanduse paljundamise ja levitamise eest kuueks aastaks sunnitööle, kandis karistust Tartus, Tallinna keskvanglas, Harkus ja Vasalemmas, vabanes 1938. a mais üldamnestiaga, Tartu linnavalitsuse kanalisatsioonivõrgu kraavitööline 1938–1940, EKP liige 1939. a veebruarist, osales 1940. a juunis demonstratsioonide korraldamises Tartus, EKP Tartumaa komitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja 3. VII 1940, samuti Tartu õhtuse parteikooli juhataja ja lektor, 1941. a maist Tartu parteikabineti juhataja; Tartu hävituspataljoni poliitjuht Tartumaal, Virumaal ja Leningradi oblastis Kattilas (Kotlõ) 1941, evakueerus Omskisse, kus oli sadamatööline ja töötas seejärel Tškalovi (Orenburgi) oblasti Sakmari rajooni Krasnaja Presnja kolhoosis 1942. a jaanuarini; 7. eesti laskurdiviisi 23. suurtükiväepolgu parteibüroo sekretär Kamõšlovi väljaõppelaagris Sverdlovski oblastis I–II 1942, Lõuna-Uurali sõjaväeringkonna sõjaväeprokuratuuri töötajate kursustel Sverdlovskis II–III 1942, 249. eesti laskurdiviisi sõjaväeprokuratuuri uurija Tšebarkuli väljaõppelaagris Tšeljabinski oblastis III–VII 1942, poliit-tööl diviisi tagavarapolgus Kamõšlovi laagris, demobiliseeriti; Kuibõševi rajooni masina-traktorijaama traktoribrigaadi arvestaja Stalinaba-

Kunstidevalitsuse pärga panev esindaja on nende ridade kirjutajale tundmata.

Veel asetavad pärgi Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt instituudi teaduslik sekretär Bernhard Sööt, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Riikliku Kirjandusmuuseumi poolt muuseumi teaduslik sekretär Jaan Tarmo,²⁸¹⁰ Eesti Riikliku Kirjastuse poolt selle direktor Tarraste²⁸¹¹ ja kohal-

di oblastis Tadžiki NSVs 1942–1943, Tškalovi oblasti Mustajevi rajooni Pobeda kolhoosi piimafarmi arvestaja 1943–1944, Tškalovi oblasti ja linna Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi tõlkija-kontrolör (tsensor) Novosergijevkas 1944; kutsuti EK(b)P KK käsutusse, Tartu operatiivgrupi liige Leningradis ja Tartus 1944, tsensor ning ajalehe *Uus Postimees* toimetuse liige 1944, EK(b)P Tartumaa komitee propagandist 1944–1945, EK(b)P Tartu linnakomitee I sekretäri abi 1945, EK(b)P Tartu linnakomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja asetäitja ja parteikabineti juhataja 1945–1946, linnakomitee propagandist 1946; Tööstuskooli nr 12 direktori asetäitja poliitkasvatustöö alal 1946–1949, EK(b)P Tartu linnakomitee lektor 1949–1951, Ametiühingute Kesknõukogu Tartu Kultuurihoonde direktor 1951–1952, Tartu oblasti TSN Täitevkomitee kultuurhariduslike asutuste osakonna loengute büroo direktor, Tartu Linna TSN TK kommunaalmajanduse osakonna heakorrakontori töödejuhataja; suusavabrik Dünamo Tartu spordiriistade tsehhi meister 1957–1966, korduvalt selle asutuse parteialgorganisatsiooni sekretär; EKP Tartu linnakomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna instruktor 1967.

²⁸¹⁰ Tegelikult Jaan Tarmu (Turi; 1913 – 16. II 1982 Tartu), kes õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli filosoofiateaduskonnas 1938–1941, *mag. phil.* kunstiajaloo alal 1941. Hiljem töötas ilmselt kombinaadis ARS Tartus.

²⁸¹¹ Karl Tarraste (Karp Ti(i)sler; 1905 – 26. IX 1980 Tartu) õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1924–1926, 1927–1931 ja 1932–1933, mil selle lõpetas. Juhutöödel peamiselt põllumajanduses ja ehitusalal; Tartu ringkonnakohtu ülemääraline (s.t palgata) kohtuameti kandidaat 1935–1939 (vanemkandidaat a-st 1936), tsiviilosakonna abisekretär 1939–1940, Tartu 1. jaoskonna kohtunik 1940, 1. jaoskonna rahvakohtunik 1941, Tartu ringkonnakohtu liige 1941; Antsla vallas vanemate juures ja põllutööl Maramaa külas Tartu vallas 1941, Tartu jõesadama laadija ja puksiirlaeva madrus 1941, sõjaväelise ehitusorganisatsiooni Todt teedevalitsuse nr 12 tööline ja seejärel eestlastest koosneva komando kirjutaja-arvepidaja Pihkvas 1941–1943, Haiguskindlustusasutuse Tartu osakonna kontrolör 1943–1944, põllutööl vanemate juures Antsla

viibivate koorilauljate poolt H. Linnus. Viimasena asetab kalmule pärja Tartu II Keskkooli nimel keegi kena blond tütarlaps, esitades samas ühe Karl Eduard Sööt'i luuletuse. Kahjuks räägib ta sedavõrd tasa, et mõni samm eemale ühtegi sõna ei kosta.

Veel kord kõlab koorilt "Isamaa ilu hoiledes" ja Karl Eduard Sööt'i muldasängitamise talitus on jõudnud lõpule. Matuselised hakkavad vähehaaval lahkuma... Üksildasena jääb maha pargade ja lillede kaetud värvuseküllane imekaunis kalm, mille kohale kummarduvad kollendama hakkavatest lehtedest punased pihlakobarad...

Kadunu õelapsed²⁸¹² süütavad kalmu ümber küünlad...

6. september. Esimene kateedrite juhatajate informatsioonikoosolek 1. sept. alanud uuel õppeaastal.

Dekaan E. Karu teeb teatavaks, et teaduskonna isiklikus koosseisus on toimunud rida muutusi, mille kohta aga puuduvad veel käskkirjad.

Samuti teeb ta teatavaks, et koormuse vähenemise tõttu on tervishoiuorganisatsiooni distsipliin ühendatud hügieeni kateedriga. Hügieeni kateedri uus juhataja V. Hion protesteerib, et peab loenguid pidama väljaspool hügieeni kateedrit, see olla tü-

vallas ning haiglaravil Võrus ja Tartus 1944–1945, ühtlasi Nõukogude vastuluure vang Antsla vallas IX 1944, saadeti 182. tagavarapataljoni Mäitavi lähedal, kus töötas põhiliselt tõlgina kuni XI 1944; Riikliku Kirjastuse Teaduslik Kirjandus kontrolltoimetaja Tartus 1945, toimetaja ja vanemtoimetaja 1945–1946, toimetuse juhataja 1946–1947, peatoimetaja ja direktori kt 1947–1949, Eesti Riikliku Kirjastuse teadusliku kirjanduse toimetuse juhataja Tartus 1949–1950; lepinguline toimetaja ja tõlkija Tartus; Kallaste rajooni ajalehe *Nõukogude Küla* kaastööline-tõlk ja seejärel vastutav sekretär Kallastel 1952, NSVLi Rahandusministeeriumi Kontroll-Revisjonivalitsuse kontrolör-revident Räpina rajoonis 1952–1954, Tartu Konservitehase insener-ökonomist 1954, trükikoja "Tartu Kommunist" laojuhataja kt 1954–1955, Tartu Keraamikatehase plaaniosakonna juhataja a-st 1955, hiljem Tartu Ehitusmaterjalide Tehase töötaja, kombinaadi (tekstiilivabriku) Areng direktor ja direktori asetäitja.

²⁸¹²Võimalik, et Juliana Amalie Marie Randeri (Sööt; 1862–1927(?)) lapsed Anna Marie Rander (1901–1985(?) Tartu) ja Martha Lydia Tigane (Marta Li(i)dia T.; 1905–1992 Räpina).

likas ja aega nõudev. Samalaadilise protesti tõstab ka A. Räni. Nad unustavad, et paljud kateedrijuhatajad on kogu nõukogude aja lugenud väljaspool oma kateedrit — suuremais vabais auditooriumes. Siis aga, kui Hion oli ENSV tervishoiuministrina vahendajaks Tartu R. Ülikooli arstiteaduskonna ja Kõrgema Hariduse Ministeeriumi vahel — nii-öelda arstiteaduskonna hooldajaks, ta loengute pidamise võimaluste vastu huvi ei tundnud...

7. september. Veel mõned ülikooli rektori käskkirjad...

Seoses arstiteaduskonna anatoomia ja histoloogia kateedrite ühendamise ja koosseisude ümberkorraldamisega on käskkirjaga 5. sept. 1950 vabastatud endise anatoomia kateedri vanemõpetaja Valter Pärtelpoeg Tartu Riikliku Ülikooli teenistusest arvates 1. sept. 1950.

Seoses anatoomia ja histoloogia kateedrite ühendamise ja rektori käskkirjaga 5. sept. 1950 määratud anatoomia ja histoloogia kateedri juhatajaks prof. Ed. Aunap arvates 1. sept. 1950.

Seoses koosseisude ümberkomplekteerimisega on käskkirjaga 5. sept. 1950 vabastatud Tartu Riikliku Ülikooli teenistusest hügieeni kateedri juhataja dotsent Riho Roots arvates 1. sept. 1950.

Sama kuupäevaga käskkirjaga on hügieeni kateedri juhataja kohusetäitjaks-vanemõpetajaks kinnitatud Viktor Hion arvates 1. sept. 1950.

Seoses koosseisude ümberkomplekteerimisega on käskkirjaga 5. sept. 1950 vabastatud dotsent Kuno Kõrge hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja kohalt arvates 1. sept. 1950.

Käskkirjaga samast kuupäevast on koosseisude ümberkorraldamise tõttu vabastatud ülikooli teenistusest galeenilise farmaatsia ja farmatseutilise keemia kateedri dotsent Herman Michelson arvates 1. sept. 1950.

Lõpuks on veel seoses koosseisude ümberkorraldamisega kinnitatud käskkirjaga samast 5. sept. 1950 prof. Rudolf Bernakoff günekoloogia ja sünnitusabi kateedri professoriks arvates 1. sept. 1950.

8. september. Üleülikooliline õppejõudude nõupidamine Tartu Riikliku Ülikooli aulas... Päevakorras rektori A. Koorti ette-

kanne "Ülikooli töö tulemustest 1949./50. a. õppeaastal ja ülesannetest uuel õppeaastal".

Aula on õppejõududest tulvil. Osavõtjaid mingipärast ei registreerita. See üllatab kõiki. Presiidiumilauas võtavad istet ülikooli rektoraat eesotsas rektori A. Koortiga, dekaanid, Eestimaa K(b)P Keskkomitee sekretär J. Käbin, dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri uus juhataja, Venemaalt saabunud vanemõpetaja Dimitri Šardin,²⁸¹³

²⁸¹³ Dmitri Šardin (1902 – ?) õppis Permi Riiklikus Ülikoolis 1922–1923 ning K. Timirjasevi nimelise Moskva Põllumajandusakadeemia majandusteaduskonnas 1923–1928, lõpetades ökonomisti-agronoomina; lõpetas Moskva Riikliku Ülikooli filosoofiateaduskonna dialektilise ja ajaloolise materialismi õpetajana 1946, filosoofiakandidaat 1950 (ÜK(b)P Keskkomitee Ühiskonnateaduste Akadeemia). Raudteede remonditööline ja tabelipidaja Permi raudteel 1918–1919, kooliõpetaja Uurali oblastis (kubermangus) 1919–1922, a-st 1920 ühtlasi komsomolitööl; agronoomi-organisaatorina kolhooside ja masinatraktorijaamade rajaja Põhja-Kaukaasia kraisis 1928–1930, NSVLi ja VNFSV Põllumajandusettevõtete Üleliidulise Liidu (Kolhoztsentr) ökonomist-agronoom Moskvast 1930, Üleliidulise Sovhooside Teadusliku Uurimise Instituudi aspirant Moskvast 1930–1931, Moskva oblasti Põllumajanduse Sotsialistliku Rekonstrueerimise Teadusliku Uurimise Instituudi piimanduse rühma vanemspetsialist 1931–1932, Üleliidulise Loomakasvatuse Teadusliku Uurimise Instituudi majandussektori spetsialist Moskvast 1932–1933, M. Gorki nimelise Kaasani Põllumajandusinstituudi loomakasvatusteaduskonna majanduse ja põllumajanduse organiseerimise kateedri dotsent 1933–1934, Üleliidulise Sovhooside Teadusliku Uurimise Instituudi teaduslik töötaja Moskvast 1934–1936, NSVLi Teravilja- ja Loomakasvatussovhooside Rahvakomissariaadi vanemökonomist-agronoom Moskvast 1936–1937, sovhoosi Komsomolets peaastronoom Ordžonikidze krais Georgijevi rajoonis 1937–1939, VNFSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Riikliku Plaanikomitee vanemökonomist-agronoom Moskvast 1939–1941; Punarmees 1941–1946, põhiliselt politruk, agitaator ja propagandist, sai kolm korda haavata; NSVLi loomakasvatuse ministri konsultant Moskvast 1946–1947, NSVLi Kõrgema Hariduse Ministeeriumi ühiskonnateaduste õpetamise osakonna filosoofia, psühholoogia ja loogika sektori vaneminspektor 1947–1948, filosoofia õpetamise sektori juhataja 1948–1949, ühiskonnateaduste õpetamise valitsuse filosoofia õpetamise

ülikooli tulevane parteialorganisatsiooni sekretär A. Kõörna²⁸¹⁴ ja mõned tundmatud isikud.

osakonna juhataja asetäitja 1949–1950, ÜK(b)P Keskomitee Ühiskonnateaduste Akadeemia aspirant 1949–1950; TRÜ dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri juhataja ja vanemõpetaja VIII 1950 kuni VI 1951, vabastati ametist vormilise põhjendusega suutmatuse eest ka teedrit juhtida, kuid ühtlasi ka pidevate isiklike intriigide, “kodanlike natsionalistide” isegi ülikooli ja linna juhtivate parteilaste jaoks üle piiri läinud “paljastamise” ning kommunistide laimamise, ülikooli keelelise venestamise nõudmise jm tõttu; lahkus Moskvasse.

²⁸¹⁴ Arno Kõörna (1926 – 21. XII 2017 Tallinn) õppis EK(b)P Keskomitee j.a Vabariiklikus Parteikoolis 1948–1950 (ühtlasi selle partei-sekretär 1949–1950) ning TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas ajaloo erialal kaugõppes 1950–1955, lõpetades NSVLi ajaloo alal, majandusteaduste kandidaat 1961, majandusteaduste doktor 1970 (mõlemad ENSV Teaduste Akadeemia), ENSV TA korrespondentliige 1972, akadeemik 1975, Kesk-Euroopa Teaduste ja Kunstide Akadeemia tegevliige 1999, Vene Humanitaarteaduste Akadeemia liige 1999. Evakueeriti 1941. a juuli alul Nõukogude tagalasse; Gorki raudteel raudteeside- ja signalisatsiooniosakonna sidetööline, seejärel elektrimehaanik Volossataja jaamas, Kovrovi-Muromi raudteeosakonna ülem 1942–1944; Nõukogude armees NSVLi Teede Rahvakomissariaadi sõjalis-ekspluatatsiooniosakonna nr 47 sideelektrimehaanik Leningradi ja 2. Balti rinde tagalas ning pärast NSVLi-Jaapani sõja algust elektrimehaanik Taga-Baikali rinde tagalas Amuuri raudteel 1944–1945; EK(b)P Tartumaa komitee tõlk 1945–1946, sekretäri abi 1946–1947 ning organiseerimisinstrueerimisosakonna juhataja 1947–1948, EK(b)P Tartu linnakomitee liige 1945–1950; TRÜ parteikomitee sekretär 1950–1952; EKP Tartu linnakomitee sekretär ja 2. sekretär 1952–1953; TRÜ poliitilise ökonoomia kateedri õpetaja 1950–1958, vanemõpetaja 1958–1962, dotsendi kt 1962–1963, dotsent 1963 (kinnitati 1964) – 1965 ja dotsent kohakaasluse alusel 1966–1970, professor kohakaasluse alusel 1970–1971, TRÜ nõukogu liige 1950–1951; ENSV TA Majanduse Instituudi direktori asetäitja teadusliku töö alal 1965–1966, direktori kt 1966–1967 ja direktor 1966–1973, ENSV (Eesti) TA presiidiumi teaduslik peasekretär 1973–1982, asepresident 1982–1990, president 1990–1994; Rahvusvahelise Sotsiaalteaduste Rakendusliku Kõrgkooli LEX rektor Tallinnas 1996–1997, Euroülikooli (Euroakadeemia) professor Tallinnas a-st 1998 ja hiljem emeriitprofessor; EKP Tallinna linnakomitee liige, NSVLi Ülemnõukogu VIII koosseisu saadik 1970–1974, ENSV Ülemnõukogu IX–XI koosseisu saadik 1975–1990, EKP Keskkomitee liige;

Nõupidamise avab A. Kõörna, andes ettekandeks sõna rektor A. Koortile.

See märgib alul Nõukogude valitsuse, bolševike partei ja isiklikult seltsimees Stalini suurt hoolitsust nõukogude kõrgema haridusega kaadri ettevalmistamisel ja kriipsutab siis alla möödunud õppeaasta postiivseid saavutusi.²⁸¹⁵

Kuna aeg on juba hiline, lõpetab A. Kõörna sõnavõttud, tehes teatavaks, et nõupidamine jätkub järgmisel päeval.

9. september. Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudude jätkuv nõupidamine aulas. Koosolekut juhatab rektor A. Koort. Esimesena saab sõna ajaloo-keeleteaduskonna dekaan dots. V. Reiman, kes märgib, et õppejõud ei tunne veel (vt lõiked)...²⁸¹⁶

Osavõtjaid on endiselt tulvil, kuid pinge nägudelt on vähenenud, sest eilne koosolek oli vastu ootust varematest sellesarnastest leebem ja vähem verine.

Eesti Teadusnõukogu liige 1990–1995, esimees 1990–1993; vabamüürlane 1991, Tallinna looži Fööniks esimene meister 1992, Eesti Suurlooži esimene suurmeister 1999.

²⁸¹⁵“(vt. lõiked lehest) vt. ka “Tartu Riiklik Ülikool” 1950, nr. 26 (73).” *Herbert Normanni märkus.* — Päevikus leiduvad väljalõiked: “Süvendada üliõpilasnoorsoo kommunistlikku kasvatust”. — *Edasi*, nr 214, 9. IX 1950, lk 1; “Taotleda paremaid tulemusi eeloleval õppeaastal”. — *Samas*, nr 215, 10. IX 1950, lk 1; “Süvendada üliõpilaste kommunistlikku kasvatust”. — *Rahva Hää*, nr 218, 13. IX 1950, lk 2. Ülikooli ajalehes ilmunud artikkel kannab pealkirja “Mobiliseerime kõik jõud võitlusse õppe-, kasvatus- ja teadusliku töö hoogsa tõusu eest”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 26, 15. IX 1950, lk 1–2.

²⁸¹⁶“Ajalo-keeleteaduskonna dekaan dots. V. Reiman märkis, et õppejõud ei tunne veel täit vastutust oma oma töö kvaliteedi eest, ei tunne vastutust selle eest, kas nad kasvatavad tublisid nõukogude patrioote. Senisest veelgi suuremat tähelepanu tuleb pöörata õppejõudude teoreetiliste teadmiste taseme tõstmisele. Ikka veel arvatakse, et marksistliku teooria tundmine mõne kitsama spetsiaalne käsitlemisel on tarbetu. Seetõttu esines veel möödunud aastal lõpetajate diplomitõis objektivismi. Teravalt kritiseeris sõnavõtja TRÜ õppeosakonda, kes ei koordineeri õppetöö käiku ülikoolis.” Vt “Taotleda paremaid tulemusi eeloleval õppeaastal”. — *Edasi*, nr 215, 10. IX 1950, lk 1.

V. Reimani järel võtab sõna dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri juhataja D. Šardin, kes pikemas kõnes väidab... (vt. lõiked).²⁸¹⁷

Lõpuks võetakse vastu resolutsioon.

Staažiga vanemate õppejõudude hulgas, kelle teaduslik töö on puudulik, esinevad professorid V. Hiie, H. Normann, R. Bernakoff, E. Ilus ja teised...

(järgneb)

²⁸¹⁷“Dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri õppejõud sm Šardin väitis õigustatult, et Tartu Ülikool on ikka veel maha jäänud võrreldes teiste ülikoolidega. Õppejõudude kasvatamise vormina rõhutas sm. Šardin teoreetiliste seminaride korraldamise vajadust.” Vt *Edasi*, nr 215, 10. IX 1950, lk 1.

CONTENTS

Dark matter and the cosmological constant	<i>Jim Peebles</i>	387
Application of Soviet criminal law in Estonia in 1940–1941. Part III	<i>Jaan Sootak</i>	391
Reference and modality	<i>Willard Van Orman Quine</i>	434
The High-Rise Diver: Excerpts from the novel	<i>Julia von Lucadou</i>	459
Julia von Lucadou's dystopia of surveillance capitalism	<i>Jaak Tomberg</i>	468
Foreign trees and bushes with the modifier 'Germany' and 'German' in early Estonian literary language and oral tradition	<i>Jüri Viikberg, Heldur Sander, Raivo Kalle</i>	471
Poetry	<i>Peeter Ilus</i>	519
Review: History book of the one hundred years of mother-tongue university. Erki Tammiksaar. <i>Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aastasada</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. ...	<i>Toomas Hiio</i>	525
Review: The birth of a miracle. Erki Tammiksaar. <i>Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aastasada</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023.	<i>Jüri Allik</i>	540
Abstracts		366
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXVI	<i>Herbert Normann</i>	559

eurozine

www.eurozine.com

Praaeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 5 eurot